

TARTU ÜLIKOOL
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Üldajaloo õppetool

Merit Jakobson

“EESTPALVERÄNNAK”:
PALVERÄNNUKORRALDUSED KESKAEGSETES
LÜBECKI TESTAMENTIDES

Väitekiri *magister artium* teaduskraadi taotlemiseks ajaloo erialal

Juhendaja: prof Anti Selart

Tartu 2010

Soovitan suunata kaitsmisele

(juhendaja allkiri)

Kaitsmisele lubatud “ ” 2010. a.

..... õppetooli juhataja

(õppetooli juhataja nimi ja allkiri)

.....

(töö autori allkiri)

Sisukord

SISSEJUHATUS	3
ALLIKAD	5
HISTORIOGRAAFIA	7
TESTAMENDID	8
PALVERÄNNAKUD	10
TÖÖ ÜLESEHITUS JA KÜSIMUSEASETUSED	16
<u>I SOLIDAARSUSKOGUKOND JA KOMMUTATSIOONID</u>	<u>18</u>
1.1 LUNASTUSARITMEETIKA	19
1.2 KÖRG- JA HILISKESKAEGNE HINGETURVE	21
<u>II SIIRDUD PALVERÄNNAK</u>	<u>26</u>
2.1 PALVERÄNNURASKUSED JA -PIIRANGUD	27
2.2 PALVERÄNNUTÖOTUS JA SUBSTITUTSIOON	28
2.3 RISTISÕJALIIKUMISE MÖJUD PALVERÄNNUKULTUURILE	30
2.4 KARISTUSRÄNNAK JA SUBSTITUTSIOON	31
<u>III PALVERÄNNUKORRALDUSED LÜBECKI TESTAMENTIDES</u>	<u>35</u>
3.1 TESTEERIMISPRAKTIKA JA UURIMISPROBLEEMID	35
3.1.1 TESTEERIMINE 13. SAJANDI LÖPUST 16. SAJANDI ALGUSKÜMNENDITENI	37
3.2 TESTAATORID	42
3.2.1 TESTAATORITE SOTSIAALNE POSITSIOON	43
3.2.2 TESTAATORITE SOOLINE JAGUNEMINE	49
3.3 JACOB VON MELLE KOGUTUD ALLIKAD	50
3.4 PALVERÄNNUKORRALDUSED LÜBECKIS: AEGREAD	53
3.4.1 13. SAJANDI LÖPP JA 14. SAJAND	53
3.4.2 15. SAJAND JA 16. SAJANDI ALGUS	57
3.4.5 TESTAMENT PALVERÄNNULE ASUMISE EEL	60
3.4 TESTAMENTAARSED PALVERÄNNUKORRALDUSED EUROOPAS	61
<u>IV PALVERÄNNUKOHAD</u>	<u>67</u>
4.1 OLULISEMAD PALVERÄNNUSIHTKOHAD	68
4.2 REISIMARSRUUDID	72
4.3 LOKALISEERUMISTENDENTS	74
4.4 KAUBAKONTAKTID	78
4.5 PALVERÄNNUKOHTADE PATROONID	80
4.6 INDULGENTSID	82

<u>V</u>	<u>EESTPALVERÄNNAK</u>	<u>86</u>
5.1	ASEMIK-PALVERÄNDURID	87
5.1.1	SUGULASED, TUTTAVAD JA SÕLTLASED	87
5.1.3	ANONÜÜMSED PALVERÄNDURID	91
5.1.4	PALVERÄNDURITE TASUSTAMINE	94
5.2	TESTAATORITE MOTIIVID	96
5.2.1	ISIKLIK PALVERÄNNUSOOV JA -KOGEMUS	96
5.2.2	PALVERÄNNUTÖOTUS JA -KOHUSTUS	97
5.2.3	EESTPALVESOOV	100
5.3	STRATEEGIAD TEISPOOLSUSEKS VALMISTUMISEL	103
5.3.1	EESTPALVE- JA INDULGENTSIVENNASKONNAD	106
5.4	TESTAMENTAARSETE PALVERÄNDUDE TAANDUMISE PÕHJUSED	108
	KOKKUVÕTE	110
	SUMMARY: "PILGRIMAGE OF INTERCESSION". PILGRIMAGE PROVISIONS IN LATE MEDIEVAL WILLS OF LÜBECK	120
	ALLIKAD	128
	LÜHENDID	128
	ARHIIVIMATERJALID. ALLIKAPUBLIKATSIOONID	128
	KIRJANDUS	128
	INTERNETIALLIKAD	135
	LISA 1: PALVERÄNNUKORRALDUSI JÄTNUD LÜBECKI TESTAATORID	137

Sissejuhatus

19. sajandi Viini ajalooürija Johann E. Schlager, kes sattus keskaegseid testamendiraamatuid lehitsedes palverännukorraldustele, tähistas need sõnapaariga “kulturgeschichtliche Kuriosität”¹. Kurioosumina mõistis ta üht hiliskeskajal laialt levinud ning ühiskonnas heaks kiidetud moodust surmajärgse õndsuse tagamiseks: erinevate vagade annetuste kõrval oli keskaegsel testaatoril võimalik vastava sihtkäsundi või -määrangu abil tinglikult võttes sooritada palverännak postuumselt ehk siis lähetada enda asemik pühapaikadesse. Sellise teguviisi selgitamiseks analüüsin käesolevas magistritöös Lübecki keskaegsetes testamentides leiduvate palverännukorralduste põhjal nn vikaarsete palverännakute nähtust ja hiliskeskaegseid testamente palverännukultuuri allikana.

Asemikule delegeeritud ehk vikaarne palverännak ei ole üksnes keskaegse katoliikliku maailma nähe. Teistes religioonides on analoogideks näiteks palverännukohustusest tulenev põhjalikult reguleeritud islami *niyabah*², budistlikus Jaapanis lokaalsete kogukondade praktikana võrsunud *daisan*³ ja vikaarne palverännak hinduismis, kus on detailselt määratletud, kui suur hulk hingelist kasu toob selline rännak korraldajale ja tema lähedastele⁴.

Varem olen sellist palverännuvormi nimetanud ‘asenduspalverännakuks’⁵, ent siinse töö kontekstis jääks see liiga ebamääraseks ja eksitavaks, sest käsitlen uuritavat materjali

¹ Viidatud **Lentze**, Hans. Das **Seelgerät** im mittelalterlichen Wien. – *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonische Abteilung*; 44 (1958), lk 35–103, siin lk 35 kaudu. (Töös on viited esmakordsel esinemisel täiskirjena, edaspidi lühikirjena: autori nimi ja rasvases kirjas sõna(d) pealkirjas).

² **Haeri**, Fadhlalla. The Pilgrimage of Islam. Encompassing the Five Schools of Law. 4. ptk. [<http://nuradeen.com/archives/Reflections/PilgrimageOfIslam41.htm>] (külastatud 25.05.2010).

³ **Toshikazu**, Shinno. From *Minkan-shinko* to *Minzoku-shuko*: Reflections of the Study of Folk Buddhism. – *Japanese Journal of Religious Studies*; 1993, 20/2-3, lk 187–206, siin lk 191.

⁴ **Klostermaier**, Klaus K. A Survey of Hinduism. Albany: State University of New York Press, 1994², lk 328.

⁵ **Voore**, Merit. Keskaegsed **kaugpalverännakud** ja Vana-Liivimaa. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat*; 2004-2005. Tartu, 2006, lk 195-214.

kommutatsioonide⁶ ehk hüvitustegude asendamise võtmes. Vikaarse ehk siirdud palverännaku⁷ (ing k *vicarious pilgrimage/pilgrimage by proxy*; pr k *pèlerinage vicaire*; sks k *stellvertretende Wallfahrt*) erivormiks on nn postuumne palverännak (ing k *posthumous pilgrimage*), mis on järjekordselt mitmeti tõlgendatav ja seetõttu kasutusraskustega mõiste⁸; siinses töös eelistan kasutada allikagrupist tulenevat määratlust 'testamentaarne palverännak'. Magistritöö pealkirjas kasutatud nimetus 'eestpalvepalverännak' on sõnamäng, mis osutab nii palverännaku delegeerimisele kui ka eestpalvele. Käesoleva tööga soovin näidata, et just eestpalvelisus on tahk, mis kõige paremini iseloomustab ja aitab mõista testamentaarsete palverännukorralduste nähtust.

Soome medievisi Christian Krötzi arvates oli palverännak hiliskeskaja inimese elu lahutamatu osa: kel vähegi võimalik, tegi elus vähemalt ühe kaugema rännaku või palkas selleks asendaja, rääkimata lähematest kultuspaikadest, mille külastamine võis olla niivõrd tavaline, et neid näiteks testamentides peaaegu ei mainitagi⁹. Keskaegse palverännaku keskmeks olid nii palve ja patukahetsus, palverännak oli eriline ja erakorraline patukahetsus- ehk hüvitustegu tavapärase paastu, palvete ja almuste kõrval. Testament aga oli keskaja inimeste "pass" teispooldusesse, mis võimaldas pattude heastamise *post mortem*¹⁰. Testamentaarsetid vagasid annetusi on Ahasver von Brandt iseloomustanud "jämematerialistliku", raamatupidajaliku hoolekandena hingeõnnistuse eest¹¹, selline hinnang võib olla aga ennatlik ja osalt ka testamentide kui formaalsete allikate tingitud. Vagategude "konverteeritavus" ning iseäranis hüvitustegude delegeeritavus (nn substitutsioon) katoliiklikus kultuuris on teemaringid, millele uurijad on seni vaid riivamisi tähelepanu pühendanud. Vagade annetuste selgelt rehkenduslikus iseloomus kajastub keskaegse patukaristusdistsipliini ja hingeturbetehnikate ühisosa, mis testamentaarsete palvelrännakute puhul joonistub pareminigi välja kui teiste vagade

⁶ Lad. k sõnast '*commutatio*' – muutmine, asendamine.

⁷ Minu tuletis vähelevinud eestikeelsest verbist 'siirma' – üle/edasi andma.

⁸ Keskajal käsitati allegoorilises võtmes inimese surmajärgset teekonda kui palverännakut. – vt Swanson, Robert N. **Religion and Devotion** in Europe, c.1215-c.1515. *Cambridge Medieval Textbooks*. Cambridge University Press, 1995, lk 191-99.

⁹ Krötzi, Christian. **Pilger**, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter. *Suomen Historiallinen Seura / Studia Historica*; 46. Helsinki-Tampere 1994, lk 17.

¹⁰ Le Goff, Jacques. **Raha või elu**: Majandus ja religioon keskajal. *Ajalugu. Sotsiaalteadused, koost. M. Tamm*. Tallinn: Varrak, 2001, lk 39.

¹¹ Brandt, Ahasver von. **Mittelalterliche Bürgertestamente**: Neuerschlossene Quellen zur Geschichte der materiellen und geistigen Kultur. – Lübeck, Hanse, Nordeuropa: Gedächtnisschrift für Ahasver von Brandt, hrsg. im Auftrag des Hansischen Geschichtsvereins von K. Friedland und R. Spandel. Köln-Wien: Böhlau, 1979², lk 336–358, siin lk 348.

annetuste puhul. Seni ei ole neid sellisest vaatenurgas uuritud, selle lünga soovin käesoleva tööga täita.

Allikad

Testamentaarsete palverännukorralduste analüüsimiseks olen kasutanud Lübecki keskaegsetest testamentidest pärinevaid andmeid. Lübecki materjali otsustasin valida kolmel põhjusel. Esiteks suure allikakorpuse tõttu: Lübecki linnaarhiivis säilitatakse enam kui 6700 testamenti, mis pärinevad reformatsiooni-eelsest perioodist. Teiseks seetõttu, et küllaltki napi käsitletuse juures on selle praktika kohta enim järeltõlki tehtud just Lübecki andmete põhjal. Viimane ja olulisim põhjus on see, et jõudsin Lübecki testamentaarsete palverännukorralduste juurde varauusaegse Lübecki erudiidi Jacob von Melle¹² erakordse teose, 1711. aastal ilmunud “De itineribus Lubecensium sacris”¹³ abil. See on varaseim, rikkalik ning mitmel moel tänaseni ületamatuks jäänud uurimus testamentaarsete palverännakute kohta, ühtlasi on tegu 18. sajandi alguse standarditele vastava allikapublikatsiooniga, mida enamik hilisemaid teemaga kokkupuutunud on ka kasutanud.

Oma töö tarbeks olen kogunud ja süstematiseerinud Jacob von Melle teoses palverännukohtade järgi fragmenteerituna esitatud ligi 300 testamentaarset palverännukorraldust. Hindamaks selle allika usaldusväärsust ning saamaks enam teavet testaatorite ja testeerimispraktika kohta, olen käsitlusse hõlmanud aastatest 1278.-1363.

¹² “Lübecki ajalookirjutuse isaks” nimetatud Jacob von Melle (1659-1743) õppis Kieli, Jena ja Rostocki ülikoolides teoloogiat, filosoofiat, keeleteadust, ajalugu ja loodusteadusi ning oli seejärel ametis Lübecki Maarja kiriku pastorina. Ta oli esimene, kes allikakriitiliselt asus uurima Lübecki ajalugu ning koondama ja kommenteerima arhiivimaterjale. Lisaks tema peatööks peetavale “Gründliche Nachrichten von der Kayserlichen, Freyen und des H. Römischen Reichs Stadt, Lübeck” (1713. a, täiendatud ja parandatud versioon 1742. a) on olulised ka käsikirjalised “Ausführliche Beschreibung der kayserlichen, freyen, und der H. Römischen Reichs Stadt Lübeck” ning selle eeltöö “Lubeca religiosa”. Universaalõpetlase ja polüglotina avaldas J. von Melle lisaks rea kirjutisi teoloogia, numismaatika ja loodusteaduste vallast ning koostas alamsaksa keele sõnaraamatu. – **Spies**, Hans-Bernd. Artikkel ‘Jacob von Melle’. – Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck, hrsg. im Auftrag der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte und des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde; 7. Neumünster: Wachholtz, 1991, lk 183-84.

¹³ **Melle**, Jacob von. *De itineribus Lubecensium sacris, Seu de religiosis et votivis eorum peregrinationibus, vulgo Wallfahrten, quas olim devotionis ergo ad loca sacra susceperunt, commentatio*. Lübeck: Böckmann, 1711. See teos juhatas sisse von Melle aastakümnetepikkuse töö Lübecki linnaarhiivi testamendikollektsiooniga: hilisematel sajanditel on laialt kasutust leidnud tema käsikirjalised ümberkirjutused enam kui tuhandest keskaegsest testamendist (Melle, Jacob von. *Testamenta Lubecensia e membranis authenticis accurata descripta*, 1738. AHL: 08.01, 771). Siinsesse töösse ei ole ma neid kaasanud.

pärineva testamentaarse materjali, mis on kättesaadav regestide kujul¹⁴, ning ajaliste lõigetena perioodidest 1413-1417, 1437-41, 1461-65, 1485-1489 ja 1509-1513¹⁵ umbes neljandiku ligi 4000-st 15. sajandist ning 16. sajandi algusest pärinevast originaaltestamendist. See rikkalik, ent ebaühtlane allikabaas, mis koosneb kokku rohkem kui 420 testamentaarsest teatest siirdud palverännakute kohta¹⁶, võimaldab jälgida üldisi arenguid uuritavas praktikas, seejuures vajab aga Jacob von Melle toodud andmestik spetsiaalset analüüsi.

Probleemitu ei ole ka testamendiregestide kasutamine. Lübecki linnaarhiivis säilitatav testamentide kollektsioon ajavahemikust 1278-1800, mis 19. sajandi viimasel veerandil koondati ühtseks korpuseks, on aja jooksul näinud kadusid, seda peamiselt II maailmasõja järel, mil see sattus aastakümneteks Potsdamisse ja omaaegse Nõukogude Liidu eri paikadesse. Seepärast otsustas Ahasver von Brandt olude sunnil avaldada testamentide regestid, mille koostamist oli arhiivis alustanud Fritz Rörig ja jätkanud Friedrich Bruns, Adolf Hofmeister jt. Viimase kahe töö leidis juba von Brandti kriitikat, regestid 1350.-63. a pärinevatest testamentidest sisaldavad nii meelevaldseid väljajätteid kui vigu; hoolimata A. von Brandti pingutustest toimetajana, ei vasta regestide teine köide testamendiuuri ja Birgit Noodti hinnangul kaasaegse editsiooni nõuetele.¹⁷

Arhiivimaterjalid toimetati Lübecki linnaarhiivi tagasi aastatel 1989-1992; peaaegu kõik säilinud testamendid on uurijatele taas ligipääsetavad mikrofilmide kujul. Kokkuvõttes on sõjajärgseid kaotusi hinnatud umbes kahele protsendile¹⁸, suurim lünk on aastatest

¹⁴ Regesten der Lübecker Bürgertestamente des Mittelalters. hrsg. v. Ahasver von Brandt. Bd. 1. 1278 – 1350; Bd. 2. 1351 – 1363. *Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck*; 18; 24. Lübeck: Schmidt-Römhild, 1964, 1973 (Edaspidi: **Regesten**; A. v. Brandti eessõna: **v. Brandt, Regesten**).

¹⁵ Nende perioodide testamentide mikrofilmid andis minu käsutusse taani medievist Carsten Selch Jensen, keda tahan siinkohal tänada kogu osutatud abi eest.

¹⁶ Magistritöö lisana olen toonud testaatorite nimekirja, kus on teave palverännukorralduste kohta ja allikaviide; töös olen andnud üksikute palverännukorralduste lühiviited testaatori nime ja nurksulgudes esitatud järjekorranumbri abil. Testaatorite nimekujusid olen A. von Brandti ja B. Noodti töödest lähtuvalt ühtlustanud, selle tingis vajadus kindlaks teha võimalikke sugulussidemeid ja ka kordustestamente.

¹⁷ **Noodt, Birgit. Religion und Familie** in der Hansestadt Lübeck anhand der Bürgertestamente des 14. Jahrhunderts. *Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck, Reihe B*; 33. Lübeck: Schmidt-Römhild, 2000. lk 14-15.

¹⁸ **Ehrhard, Rafael. Familie und Memoria** in der Stadt. Eine Fallstudie zu Lübeck im Spätmittelalter. Wissenschaftliche Abhandlung zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen. Göttingen, 2001, lk 92. [<http://webdoc.sub.gwdg.de/diss/2005/ehrhardt>] (25.05.2010). 1946. a inventariseerimisandmeil olevat Lübecki testamentide kollektsioon perioodist 1278-1800 hõlmanud kokku 8676 eksemplari ja 1379 dubletti, sealhulgas aastani 1500 oli säilinud 6368 testamenti ja 1121 dubletti. – **v. Brandt, Regesten**, lk 6.

1408-1412. Käesolevaga on Lübecki arhiivis teoksil andmete süstematiseerimine ja digitaliseerimine, digitaalse nimistuga on praeguseks jõutud 1599. a testamentideni¹⁹. Selle andmeil pärineb enam kui 2700 testamenti 13. sajandi lõpust ja 14. sajandis, 15. sajandi esimesest poolest on säilinud 1542 testamenti, 15. sajandi teisest poolest veel 1970 ja 16. sajandi esimesest poolest 812 testamenti.

Taustaloovana olen töösse kaasanud palverännundust puudutavaid teateid kaheteistkümneköitelise seeriana avaldatud Lübecki ürikuteraamatus²⁰ ja Lübecki raekohtu protokollides²¹. Testamentaarse võrdlusmaterjalina olen kasutanud peamiselt teateid erialasest sekundaarkirjandusest, erandina olen vaadanud publitseeritud testamente keskaegse Taani aladelt²² ja Lüneburgi linnast²³ ning Tallinna Linnaarhiivis leiduvate testamentide ümberkirjutusi²⁴.

Historiograafia

Siinse teema juures on vajalik vaadelda kahte erinevat historiograafilist liini: keskaegsete testamentide uurimislugu, iseäranis ilmikute religioosseid veendumusi ja tavasid puudutavad küsimused, teisalt vikaarsete palverännakute nähtuse käsitus palverännu-teemalistes uurimustes.

¹⁹ Archiv der Hansestadt Lübeck 07.2: Testamente (edaspidi **AHL 07.2**).

[http://findbuch.luebeck.de/fnet/domains/1000/php/main.php?ar_id=1000] (25.10.2005).

²⁰ Urkundenbuch der Stadt Lübeck, hrsg. v. Vereine für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde (Codex Diplomaticus Lubecensis. Lübeckisches Urkundenbuch, 1. Abteilung, 11 Bde. und 1 Registerband. Lübeck, 1843-1932. (Edaspidi: **LübUB**).

²¹ Lübecker **Ratsurteile**, hrsg. v. Wilhelm Ebel, Bd. 1 (1421-1500). Göttingen: Musterschmidt, 1955.

²² **Testamenter** fra Danmarks Middelalder indtil 1450, udg. Kristian Erslev. København 1901.

²³ Lüneburger Testamente des Mittelalters 1323 bis 1500, hrsg. v. Uta Reinhardt. *Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Niedersachsen und Bremen*; 37. Hannover, 1996. (**Lüneburger Testamente**; U. Reinhardt eessõna: **Reinhard, Lüneburger Testamente**).

²⁴ Tallinna materjali eest võlgnen suure tänu Rutt Hahnile, kes on minu käsutusse andnud ka palverännakuid puudutava peatüki oma seni veel ilmunuta doktoritööst: **Hahn**, Kadri-Rutt. *Die Testamente der Revaler Bürger und Einwohner im 15. und 16. Jahrhundert*. Kap. 3.9: Wallfahrten. Göttingen, 2004. Konkreetsete palverännukorralduste juures olen andnud viited ka Tallinna testamentide regestidele: Revaler Regesten: Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369-1851, hrsg. v. Roland Seeberg-Elverfeldt. *Veröffentlichungen der niedersächsischen Archivverwaltung*; 35. Vandenhoeck u. Ruprecht: Göttingen, 1975 (edaspidi: **RR**).

Testamendid

Siinkohal visandan vaid mõned antud töö seisukohast olulisemad historiograafilised põhihooned²⁵. Hiliskeskaegsete testamentide uurimisloos aluspõhjaks on 19. sajandi õigusajaloolised uurimused, sinna ulatub tagasi ka Lübecki testamentide teaduslik uurimine²⁶. Testamendiuurimise teine laine avaramate kultuuri- ja sotsiaajalooliste probleemipüstitustega (mõtteviisid, religioossed ja ühiskondlikud sidemed, materiaalne kultuur ja eluviisid jne) sai alguse 1960. aastate Prantsusmaal, Saksamaal oli aga peamiseks suunanäitajaks Ahasver von Brandt, kelle tööd tuginevad Lübecki allikatele²⁷. 1970. aastatel ja 1980. aastate alguses avaldasid prantsuse *Annales*-koolkonna mentaliteediajaloolased mitmeid mõjukaid käsitlusi eelmodernsest surmakultuurist ja teispoolsuse kujutelmadest, mis põhinesid testamentides leiduvate vagade annetuste kvantitatiivsele analüüsile²⁸.

Alates 1980. aastatest on aga testamendiuurimine olnud kõige viljakam ja süstemaatilisem saksakeelses teadusruumis, mis esialgu toimus Gerhard Jaritzi juhtimisel igapäeva-ajaloo (*Alltagsgeschichte*) ja esemelise kultuuri uuringute (*Sachkulturforschung*) võtmes²⁹. Uue kultuuriajaloo küsimuseasetused tõi Saksamaal testamendiuurimisse Otto Gerhard Oexle kontseptsiooniga mälestamiskultuurist kui

²⁵ Põhjalikuma ülevaate viimse kolme aastakümne testamendiuurimisest annab **Guzzetti**, Linda. Testamentsforschung in Europa seit den 1970er Jahren. Bibliographischer Überblick. – Seelenheil und irdischer Besitz: Testamente als Quellen für den Umgang mit den "letzten Dingen". *Irseer Schriften. Studien zur schwäbischen Kulturgeschichte, N. F.*; 4. Konstanz, 2007, lk 17-33.

²⁶ Põhiliselt on uurijad – nimekaimana neist Carl W. Pauli – käsitlenud kõrg- ja hiliskeskaegseid testamente, seda nii hansalinna õitseaja tõttu kui ka Läänemere piirkonnas domineerinud Lübecki linnaõiguse tõttu. – **Pauli**, C. W. Abhandlungen aus dem Lübschen Rechte. I Teil: Darstellung des Rechts der Erbgüter. II Teil: Die ehelichen Erbrechte. III Teil: Das Erbrecht der Blutsfreunde und die Testamente. Lübeck, 1837, 1840, 1841. Õigusajalooliste küsimuseasetustega on jätkanud Wilhelm Ebel. – **Ebel**, W. Lübsches Recht; I. Lübeck, 1971.

²⁷ Ahasver von Brandti teedrajav artikkel „Mittelalterliche Bürgertestamente: Neuerschlossene Quellen zur Geschichte der materiellen und geistigen Kultur“ 1973. aastast oli minu kasutada selle uustrükis 1979. aastast.

²⁸ Keskaegseid testamente käsitlesid **Chaunu**, Pierre. La Mort à Paris (XVIe et XVIIe siècles). Paris: Fayard, 1978 ja **Chiffolleau**, Jacques. La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'**Avignon** à la fin du Moyen Âge (vers 1320-vers 1480). *Collection de l'École française de Rome*; 47. Paris, 1980.

²⁹ **Jaritz**, Gerhard. Österreichische Bürgertestamente als Quelle zur Erforschung städtischer Lebensformen des Spätmittelalters. – *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus*; 8 (1984), lk 249-64; **Baur**, Paul. Testament und Bürgerschaft: Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen **Konstanz**. *Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen*; 31. Sigmaringen: Thorbecke, 1989; **Schildhauer**, Johannes. Tägliches Leben und private Sphäre des Spätmittelalterlichen Stadtbürgertum. Untersuchungen auf der Grundlage **Stralsunder Bürgertestamente**. – *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*; 36 (1988), lk 608-14.

grupiteadvust konstitueerivast “totaalsest sotsiaalsest fenomenist”³⁰, Oexle koolkond on jätkanud annetuse ja hingeõnnistuse suhte uurimist selle avalikes raamides, mis andsid võimaluse sotsiaalse staatuse parandamiseks, enesekehtestamiseks ja – jäädvustamiseks³¹. Selle jätkuks on alates 2000. aastast Michael Borgolte orkestreeritud sihtasutuste uurimissuund (*Stiftungsforschung*)³². Saksakeelsetes testamendiuurimustes, mis ei ole niivõrd tiivustust leidnud representatsioonidega tegelemisest, domineerivad sotsiaal-, kultuuri- ning vagadusajaloo (*Frömmigkeitsgeschichte*) küsimuseasetused, viimast tavapärase kiriku- ja dogmadeloo asemel³³. Testamendid on osutunud ka tänuväärseks allikaks keskaegse sotsiaalstruktuuri ja perekonna uurimisel³⁴. Birgit Noodt ja Gabriela Signori on osutanud allikakriitika puudujäägile saksakeelses testamendiuurimises; analüütilisemalt on testamentidele kui formaalsetele ja sotsiaalsest konventsioonist kantud allikatele lähenenud Briti ajaloolased Clive Burgess, Eamon Duffy ja Andrew Brown³⁵.

Testamentide tagasitoimetamise järel Lübecki linnaarhiivi on alates 1990. aastatest seal aktiivselt tegeldud testamentaarsete annakute ja sihtasutuste analüüsiga. Birgit Noodt on

³⁰ **Oexle**, Otto Gerhard. Die **Gegenwart** der Lebenden und Toten. Gedanken über Memoria. – Gedächtnis, das Gemeinschaft stiftet, hrsg. v. Karl Schmid. Zürich: Schnell & Steiner, 1985, lk 74-107. **Oexle**, Otto Gerhard. **Memoria** als Kultur. – Memoria als Kultur, hrsg. v. Otto G. Oexle. *Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte*; 121. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995, lk 9-78.

³¹ Vt **Borgolte**, Michael. Zwischenbilanz eines Mittelalterprojektes. – *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*; 46 (1998), lk 197-210; **Rüther**, Stefanie. Prestige und Herrschaft. Zur Repräsentation der Lübecker Ratsherren in Mittelalter und Früher Neuzeit. *Norn und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und Früher Neuzeit*; 16. Köln, etc.: Böhlau, 2003; **Meyer**, Gunnar. Milieu und Memoria: Schichtspezifisches **Stiftungsverhalten** in Lübecker Testamenten. – *ZVLGA* 78 (1998). lk 111-141.

³² **Lusiardi**, Ralf. **Stiftung** und städtische Gesellschaft. Religiöse und soziale Aspekte des Stiftungsverhaltens im spätmittelalterlichen Stralsund. *Stiftungsgeschichten*; 2. Berlin: Akademie Verlag, 2000.

³³ **Hölzel**, Hildegund. „...pro salute anime mee ...ordino testamentum meum...“: Studien zur Lübecker **Kirchengeschichte** im 14. Jahrhundert. – *ZVLGA*; 70 (1990), lk 27-59; **Riethmüller**, Marianne. To troste miner sele: Aspekte spätmittelalterlicher Frömmigkeit im Spiegel **Hamburger Testamente** (1310-1400). *Beiträge zur Geschichte Hamburgs*, hrsg. v. Verein für Hamburgische Geschichte, 47. Darmstadt, 1994; **Jensen**, Carsten Selch. **Fromme gaver** i senmiddelalderlige lybske testamenter (publitseerimata doktoriväitekiri). Odense, 1997.

³⁴ **Klosterberg**, Brigitte. Zur Ehre Gottes und zum Wohl der Familie: **Kölner Testamente** von Laien und Klerikern im Spätmittelalter. *Kölner Schriften zu Geschichte und Kultur*; 22. Köln: Janus, 1995; **Noodt**, Religion und Familie; **Signori**, Gabriela. **Vorsorgen** - Vererben - Erinnern. Kinder- und familienlose Erblasser in der städtischen Gesellschaft des Spätmittelalters. *Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 160, Göttingen 2001.

³⁵ **Burgess**, Clive. Late Medieval Wills and Pious **Convention**: Testamentary Evidence Reconsidered. – Profit, Piety and the Professions in Later Medieval England, ed. by M. Hicks. Gloucester: Alan Sutton, 1990, lk 14-33; **Duffy**, Eamon. The Stripping of the **Altars**: Traditional Religion in England, c.1400–c.1580. New Haven, etc.: Yale University Press, 1992, lk 504-23; **Brown**, Andrew. **Popular piety** in late medieval England: the Diocese of Salisbury, 1250-1550. Oxford: Clarendon, 1995.

14. sajandi testamentide põhjal koostanud põhjaliku uurimuse lübecklaste testeerimispraktikast ning lahutamatult seotud religioossetest tavadest ja perekonnatundest³⁶, ühtlasi on ta rõhutanud annakute sõltuvust sotsiaalsest konventsioonist ning näidanud, et valikud karitatiivsete ja kiriklike annetuste osas diferentseerusid nii sotsiaalsete kihtide kui ka testaatorite soo alusel. Vagaduspraktikat igapäevaelu ja religioosse kultuuri loomuliku osana, kus testaatorid taotlevad annetustega ühtaegu nii hingeõnnistust, kaasinimeste tunnustust kui mälestamist, näitavad Carsten Selch Jenseni käsitletused, mis tuginevad 15. sajandi testamentidele³⁷. Rafael Ehrhardt on vaadelnud hiliskeskaegse Lübecki memoriaaltavasid mõnede raeperekondade näitel³⁸, kaasates ka testamentide andmestikku, Stefanie Rüter aga analüüsinud Lübecki raehärrade testeerimispraktikat enne ja pärast reformatsiooni³⁹, milles täheldab poliitilise eliidi järjekindlat sümboolset enesekehtestamisele vagade annetuste läbi. 17. sajandi Lübecki testamente on uurinud võrdluses Kölniga August W. Essmann⁴⁰, sarjast *Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck* peaks peatselt ilmuma ka 15. saj esimese poole testamentidele toetuv Gunnar Meyeri uurimus hiliskeskaegse Lübecki sotsiaalsest struktuurist⁴¹.

Palverännakud

Prantsuse palverännuajaloolase Pierre André Sigal'i tõdemus 1974. aastast, et vikaarsete ja postuumsete palverännakute kohta ei leidu sünteesivaid uurimusi⁴², kehtib põhimõtteliselt tänaseni; siiski leidub üksikuid sissevaateid, mis on aidanud pisutki

³⁶ Noodt, Religion und Familie.

³⁷ Jensen, Fromme gaver; Jensen, Carsten Selch, Remembering the dead and caring for the poor. Aspects of the **religious life** among the people of late medieval Lübeck. – *ZVLGA* 84 (2004). lk 35-52.

³⁸ Ehrhardt, Familie und Memoria.

³⁹ Rüter, Prestige und Herrschaft.

⁴⁰ Essmann, August W. Vom Eigennutz zum Gemeinnutz. Gemeine, fromme und milde Legate von Lübecker und Kölner Bürgern des 17. Jahrhunderts im Spiegel ihrer Testamente. *Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck*; 45. Lübeck: Schmidt-Römhild, 2007.

⁴¹ 48. köide: Meyer, Gunnar. "Besitzende Bürger" und "elende Sieche". Lübecks Gesellschaft im Spiegel ihrer Testamente (1400-1449). Siinses töös on kasutatud kahte tema varasemat artiklit: Meyer, Stiftungsverhalten ning Meyer, Gunnar. **Paläosoziometrie** - ein Versuch, das Beziehungsgeflecht der Lübecker "Oberschicht" des frühen 15. Jahrhunderts anhand von Testamenten zu rekonstruieren. [http://www.histosem.uni-kiel.de/lehrstuehle/wirtschaft/epubl/luebeck/meyer_testamente] (25.05.2010).

⁴² Sigal, Pierre André. *Le marcheurs de Dieu: pèlerinages et pèlerins au Moyen Age*. Paris: Armand Colin, 1974, lk 153.

kummutada arusaama, nagu näitaksid sellised palverännakud keskaegse ilmikvagaduse kurioossemat palet.

Jacob von Melle töö on olnud inventaariumina põhiliseks toetus- või võrdlusmaterjaliks paljudele keskaegsete palverännakute eri- ja üldkäsitlustele, ent samaaegselt võib julgelt väita, et von Melle teravapilgulisuse tõttu on see ka uurimusena avanud tõlgendusvõimalusi, milleni hilisemad käsitluskatsed ei ole sageli jõudnud. Von Melle tähelepanelikud osutused – nt postuumse palverännaku abil tagatud religioosse käenduse erinevad võimalused ja palverännukorralduste sageli mudellik ülesehitus⁴³ – ei ole paraku ärgitanud tõstatama küsimusi, miks ja millises muutumises postuumseid palverännakuid praktiseeriti. Selle asemel kasutatakse testamentide palverännukorraldusi valikuliselt, valdavalt toormaterjalina hiliskeskaegsete palverännupaikade uurimisel, mille teeb lihtsaks Melle materjaliesitus kultuskohtade järgi. Melle kogutud väljavõtteid Lübecki testamentidest on ulatuslikult kasutanud näiteks Reinhold Röhrich Palestiina ja Medard Barth Thanni palverännakuid käsitledes⁴⁴.

Jacob von Melle järel üks esimesi testamentaarsete palverännukorralduste ilmingu käsitlejaid oli Martin Wehrmann, kes tegi seda uurimuses hiliskeskaegse Lübecki memoriaalkultuurist⁴⁵. Wehrmann vaatles palverännukorraldusi teiste vagade annetuste ja testaatorite eestpalve- ja mälestamisaotluse kaastekstis, tuues seoseid ka trahvipalverännakutega. Tema lühike käsitlus, mis senini on üks parimaid ja läbinägelikumaid, on teenimatult unustusse jäänud. Tuleb veel mainida, et enamik Wehrmanni teateid on ei pärine von Melle “De itineribus”⁴⁶, aga ta ei ole ka viidet andnud, kas ta tugines arhiivimaterjalidele või Jacob von Melle käsikirjalistele ümberkirjutustele.

⁴³ v. Melle, De itineribus: lk 17-23 ja 126-27

⁴⁴ Röhrich, Reinhold. Deutsche **Pilgerreisen** nach dem Heiligen Lande. Aalen: Scientia Verlag, 1967 (Neudruck der neuen Ausgabe Innsbruck 1900). Barth, Médard. Zur Geschichte der Thanner **St.Theobaldus-Wallfahrt** im Mittelalter. – *Annuaire de la Societe d'histoire des regions de Thann-Guebwiller*; 1948, lk 19-82 [<http://www2.hu-berlin.de/sachkultur/pz/barth-thann.html>] (25.05.2010).

⁴⁵ Wehrmann, Martin. Der **Memorienkalender** (Necrologium) der Marien Kirche in Lübeck. – *ZVLGA*; 6/1 (1890/1892), lk 49-160.

⁴⁶ Põnevaim neist on teade Hans Heykamp'i kohta, kes 1450. a olevat soovinud saata palverändurid muuhulgas ka Pirit kloostri ja Kastre linnusesse. – Wehrmann, *Memorienkalender*: lk 61. Wehrmanni teateid ma siinse töö allikabaasi siiki kaasanud ei ole.

Keskaegsete palverännukute 1970.-80. aastatest pärinevates üldkäsitlustes on kujundatud arusaam, et asendajale delegeeritud palverännaku oli omalaadne palverännaku irdvorm⁴⁷, mille teke seostub eelkõige kahe teise “kõrvalkaldegaga” palverännukultuuris: ristisõjategevuse ja trahvipalverännupraktikaga. Palverännukultuuri väidetava allakäigu klassikalisteks näideteks tuuakse palverännuturismi ja karistuspalverännakute kõrval ka vikaarsed rännud. Võimalus palverännakut delegeerida olevat vähendanud soovi kanda isiklikult palverännuraskusi ja sellega kiskunud alla palverännaku devotsioonilist ja patukahetsuslikku tähendust.⁴⁸

Viltuse pilguga on uurijatel tavaks olnud vaadata nii asendusränduritele kui nende palkajatele. Muljet asisest töösuhtest palverännaku doteerija ja sooritaja vahel rõhutab testamentaarsete ja ilmaliku karistusena määratud palverännakute vahele tõmmatud otsene ja kontrollimata paralleel värvatud palverändurite tasustamise küsimuses⁴⁹.

Kirjalikes allikates valdavalt anonüümseteks jäänud asendusrändurite sotsiaalsest taustast on väga vähe teada. Senini on ebaselge “professionaalsete palverändurite” küsimus ning teadmata, milline osakaal ja tähendus oli neil asetäitjana palverännakuid sooritanute hulgas. Ingliskeelsetes käsitlustes on nn professionaali kohati seostatud mitte niivõrd palverändudega leiba teeniv isikuga, vaid palveränduritega, kes pühendas oma elu pühakohtade väisamisele kaaskristlastelt saadud vagade annetuste toetusel; Chauceri ja Langlandi kriitiliste esituste mõjul on neil küljes vaelevaga ja maailmajanust kantud või lihtsalt tühja tuult taga ajava palveränduri märk⁵⁰. Saksa keeleruumis on “professionaali” kuju jäädvustamisel suurim panus Reinhold Röhrichti autoriteetsel

⁴⁷ **Sigal**, Pèlerinages: lk 154: “Un détournement du véritable pèlerinage” (kõrvalekalle tõelisest palverännakust).

⁴⁸ Nt **Sumption**, Jonathan. **Pilgrimage: An Image of Medieval Religion**. Totowa: Rowman and Littlefield, 1975, lk 299, vikaarsetest palverännakutest üldisemalt lk 295-302; **Schmugge**, Ludwig. Kollektive und individuelle **Motivstrukturen** im mittelalterlichen Pilgerwesen. – Migration in der Feudalgesellschaft. *Ludwig-Boltzmann-Institut für Historische Sozialwissenschaft: Studien zur Historischen Sozialwissenschaft*; 8. Frankfurt, New York: Campus Verlag, 1988. lk 263–289, siin lk 275. Historiograafilist päritolu allakäigumotiiv on mõjutanud ka ka Niels-Knud Liebgotti käsitlust vikaarsetest palverännakutest: **Liebgott**, N.-K. Pilgerfahrt durch **Stellvertreter**. – Pilgerreisen im Mittelalters, hrsg. v. N.-K. Liebgott u.a. *University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences*; 267. Syddansk Universitetsforlag: 2003, lk 16.

⁴⁹ **Sigal**, Pierre André. Les différents types de pèlerinage au Moyen Age. – Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themes zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifters Vereins, hrsg. von L. Kriss-Rettenbeck und G. Möhler. München, Zürich: Schell & Steiner, 1984. lk 76–86; **Carlen**, Louis. **Wallfahrt und Recht** im Abendland. *Freiburger Veröffentlichungen aus dem Gebiete von Kirche und Staat*; 23. Freiburg: Universitätsverlag, 1987. lk 66; **Lentze**, Seelgerät: lk 74.

⁵⁰ **Sumption**, Pilgrimage, lk 207, 299; **Bolton Holloway**, Julia. The Pilgrim and Book: A Study of Dante, Langland, and Chaucer. Berne: Peter Lang, 1987, lk 91-94 ja 115-18.

käsitlusel püha maa palverännakutest. Röhricht, kes kõneleb asendusrändurite koondumisest spetsiaalsetesse vennaskondadesse (nn *Sonnweger*), paraku viitamata, millistele allikatele väide tugineb, sedastab, et tõenäoliselt oli nende näol tegemist vääritute ja tülinorivate palveränduritega, kellesuguseid on mainitud hiliskeskaegsetes palverännukirjeldustes⁵¹.

Sellelaadsed hinnangud põhinevad aga reeglina juhuslikul teabel, lähtutud on esmaemotsioonist või ka protestantlikest veendumustest, mitte aga asjakohaste allikate – peamiselt on nendeks testamendid – analüüsist. Siirdud palverännakute temaatika on paremini palverännunduse üldisesse konteksti suutnud asetada briti ajaloolane Diana Webb, kes toetub testamentaarsetele materjalile nii Inglise, Saksa kui ka Itaalia aladelt⁵². Webb näeb testaatorite palverännupaikade valikus ajastu “mentaalset kaarti”, mis peegeldas korralduse jätnute isiklike kogemuste kõrval ka piirkondlikku palverännutava⁵³.

Palverännukohtade tuntusele ja kultuste levikule keskenduv lähenemine on iseloomulik paljudele saksa palverännu-uurimustele, mille põhjaks on tugev koduloolis-etnograafiline traditsioon. Berliini Humboldti Ülikooli, Berliini Tehnikaülikooli ja Saksa riiklike muuseumide pikaajaline ühisprojekt „Die spätmittelalterliche Wallfahrtsgeographie Mittel- und Norddeutschlands. Religion - Mobilität - regionale Identität“ keskendus nn regionaalsete palverännumaastike (re)konstrueerimisele ühelt poolt arheoloogilise materjali – märgileidude – ning teisalt hiliskeskaegsete testamentide abil⁵⁴.

Sakslane Siegfried Bräuer nentis oma ülevaates keskaegseid palverännakuid puudutavatest allikatest, et testamente on palverännuallikaina nii alahinnatud kui – kasutatud⁵⁵, aga pean tõdema, et ka ülalnimetatud projekti raames jäi testamentide kui

⁵¹ **Röhricht**, Pilgerreisen: lk 5 ja 13.

⁵² **Webb**, Diana. **Pilgrims** and pilgrimage in the medieval West. London, New York: Tauris, 2001, lk 133-147. Webb refereerib regestide põhjal 14. sajandi Lübecki allikaid, samuti testamente Hamburgist, Assisist ja Inglismaa eri paigust.

⁵³ **Webb**, Diana. Medieval European **Pilgrimage**, c. 700-c. 1500. *European Culture and Society*, ed. J. Black. Palgrave, 2002, lk 50-51, 147-48.

⁵⁴ Uurimistulemusi koondav konverentsikogumik “Spätmittelalterliche Wallfahrt im mitteldeutschen Raum” on kättesaadav ka *on-line* [<http://edoc.hu-berlin.de/browsing/conferences/>].

⁵⁵ **Bräuer**, Siegfried. **Wallfahrtsforschung** als Defizit der reformationsgeschichtlichen Arbeit. Exemplarische Beobachtungen zu Darstellungen der Reformation und zu Quellengruppen. – Spätmittelalterliche Wallfahrt im mitteldeutschen Raum. Beiträge einer interdisziplinären Arbeitstagung (Eisleben 7. / 8. Juni 2002), hrg. v. Hartmut Kühne, Wolfgang Radtke und Gerlinde Strohmaier-

allikate käsitus nõrgaks. Projekti peamiseks väljundiks on esinduslik palverännumärkide andmebaas⁵⁶, mis on mulle siinses töös olnud suuresti abiks palverännukohtade identifitseerimisel, samuti olen saanud kasutada andmebaasis avalikuks tehtud keskaegset palverännunust puudutavaid artikleid.

Skandinaavia palverännumärke uurinud Lars Andersson on arheoloogilise materjali põhjal kõnelenud struktuurimuutustest Skandinaavia ja laiemalt Põhja-Euroopa palverännukultuuris⁵⁷: ta järeldab, et järk-järgulise kohalike palverännukohtade populariseerumisega kaasnes palverännunduse sotsiaalse prestiiži langus ning vähenes ühiskonna ülemkihtide huvi ise palverännule suunduda, mistõttu 14. sajandist arenes välja trahvipalverännunduse juurtega asemike saatmise tava.

Norbert Ohleri testamentaarsete palverännakute analüüs, mille ta on hiljem kaasanud ka palverännunduse üldkäsitluses⁵⁸, tugineb otseselt Jacob von Melle andmetele⁵⁹. Ohleri hinnangul on palgatud asemike rakendamine vagategudeks teoloogiliselt problemaatiline, ent keskajal seda sellisena ei tajutud: praktika lähtekohaks oli sügavalt juurdunud arusaam vikaarsest hüvitamisest. Tema arvates peegeldub testamentaarsete palverännakute korraldamises kaupmehelik mõtteviis täpse arvepidamise ja riske jaotav investeeringute näol; ka austatavate pühakute ring ja pühakohtade valik lähtus Ohleri arvates eelkõige testaatorite kaubanduskontaktidest. Testamentaarsete palverännakute kiiret langust on Ohler von Melle andmete põhjal täheldanud 15. sajandi keskpaigas, põhjustena toob ta linnavõimude kehtestatud kommunaalsed piirangud palverännule asumiseks, aga ka lähemate pühakohtade tekke ja kasvava populaarsuse⁶⁰.

Wiederanders. Berlin, Humboldt-Universität, 2002, lk 15-49, siin lk 30-32.[<http://edoc.hu-berlin.de/conferences/conf2/Brauer-Siegfried-2002-09-08>] (25.05.2010). Ka Bräuer on kasutanud von Melle tööd ja Lübecki testamentide regeste.

⁵⁶ Wallfahrt und Pilgerzeichen [<http://www.pilgerzeichen.de/>] (25.05.2010).

⁵⁷ Enne 14. sajandit olid sihiks suured üle-euroopalised palverännukohad ja palverännule suundumine oli märk kõrgest sotsiaalsest staatusest; 14. sajandil asetuid esikohale Kesk-Euroopa palverännukohad ja laienes palverändurite ring. 15. sajandil süvenesid lokaalsed eelistused; enamik palverännumärke pärineb 15. sajandist, mis osutab, et alles siis muutusid palverännakud üldrahvalikuks tavaks. – **Andersson**, Lars. **Pilgrimsmärken** och vallfahrt. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien. *Lund Studies in Medieval Archaeology*; 7. Almqvist & Wiksell: Kumla, 1989, lk 207-11.

⁵⁸ **Ohler**, Norbert. Zur **Seligkeit** und zum Troste meiner Seele. Lübecker unterwegs zu mittelalterlichen Wallfahrtsstätten. – *ZVLGA*; 63 (1983), lk 83–103; **Ohler**, Norbert. Pilgerstab und Jakobsmuschel: Wallfahren in Mittelalter und Neuzeit. Düsseldorf, Zürich: Artemis und Winkler, 2000, lk 73.

⁵⁹ Ohleril ei kasutanud võimalust v. Melle koondatud teavet testamendiregistide abil kontrollida, seetõttu on tema uurimistulemusi kritiseerinud nii Hildegund Hölzel kui Birgit Noodt. – **Hölzel**, Kirchengeschichte: lk 42; **Noodt**, Religion und Familie: lk 413, märkuses 83 rõhutab ta, et Jacob von Melle andmeid tuleks kindlasti ka arhiivimaterjalidega võrdlusesse asetada.

⁶⁰ Lähemalt peatükis 2.1.

Marie-Luise von Favreau-Lilie⁶¹ on kasutanud nii Lübecki kui teiste Põhja-Saksa hansalinnade testamente, skitseerimaks sealset palverännupraktikat. Ta näitab, et neis paigus olid selged sarnasused testamentaarsete palverännakute korraldamisel, eriti pühakohtade eelistustes, ning kõneleb ka palverännueelistuste sotsiaalsel diferentseeritust. Favreau-Lilie on tõdenud, et testamentidest saadav informatsioon ei ole representatiivne, sest peegeldab linnade kõrg- ja keskkihi eelistusi ja ettevõtmisi, ent nagu paljudel teistel uurijatel, jääb temagi käsitlustes vajaka testamentide kui allikate süvenenumast analüüsist.

Hellmuth Heyden, kes uuris juba 1960. aastatel keskaegseis Stralsundi testamentides esinevaid palverännukorraldusi ning on võrdlusmaterjalina kasutanud ka Jacob von Melle uurimust, täheldas selles piirkonnas kaugpalverännakute hääbumist 15. sajandi keskpaigast, mida ta seostas Hansa Liidu allakäiguga, ja sellega kaasnenud kohalike kultuspaikade õitsengut⁶². Stralsundi testamentides leiduvatest arvukatest palverännukorraldustest on värskema ülevaate andnud Hartmut Bettin ja Dietmar Volksdorf⁶³, tegu on seni arvatavasti ainsa käsitlusega, mis näitab testamentaarsete palverännakute praktikat pidevas ajalises muutumises. Nende tähelepanekul oli põhimõtteliselt tegu nn devotsiooni- või palumisrännakutega (*Bittwallfahrten*), märksa harvem patukahetsus- või tänuretkedega (*Busswallfahrten*, *Dankwallfahrten*), sellised andmed aga kontrasteeruvad teiste hiliskeskaegsete allikagruppidega, mille põhjal on tehtud järeldusi palverännukultuuri kohta: iseäranis imedekogumikes kajastub kõrg- ja hiliskeskajal üleminek palverännakutelt tänurännakutele. Bettini ja Volksdorfi arvates peaks seepärast ka testamente kui allikagruppi arvesse võtma, kui kõneldakse muutustest palverännukultuuris.

Tuleb siiski tõsisemalt kaaluda, mil määral testamentaarsetelt korraldatud rännud üldse peegeldavad ajastu palverännundust. Nagu Martin Wehmanni käsitlus näitas, on testamentaarsete palverännukorralduste mõistmiseks väga oluline vaadelda neid mitte

⁶¹ Favreau-Lilie, Marie-Luise von. **Civis peregrinus**. Soziale und rechtliche Aspekte der bürgerlichen Wallfahrt im späten Mittelalter. – *Archiv für Kulturgeschichte*; 76 (1994 H. 4). lk 321–350. Favreau-Lilie, Marie-Luise. Von Nord- und Ostsee ans „Ende der Welt“: **Jakobspilger** aus dem Hanseraum. – *Hansische Geschichtsblätter*; 117 (1999). lk 93–130.

⁶² Heyden, Hellmuth. **Stralsunder Wallfahrten**. – *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch*; 8 (1968/1969), lk 32–36.

⁶³ Bettin, H.; Volksdorf, D. **Pilgerfahrten** in den Stralsunder Bürgertestamenten als Spiegel bürgerlicher Religiosität. – *Der Jakobuskult in Ostmitteleuropa*, hrsg. v. Klaus Herbers u. Dieter Bauer. Tübingen, 2003, lk 231–257.

üksnes palverännutava, vaid ka mälestamiskultuuri taustal. Viimases on õnnestunud ka taani ajaloolase Carsten S. Jenseni spetsiaalkäsitlus palverännuteadetest 15. sajandi Lübecki testamentides⁶⁴. Jensen arvates tuleb testamentaarseid palverännukorraldusi mõista ennekõike vagade annetuste ja karitatiivse tegevuse kaastekstis. Lunastamata palverännutootuse ja rännaku patukahetsusliku tahu kõrval rõhutab Jensen, et palverännukorraldus võis olla lihtsalt vaga annetus, mis kätkes eneses korraga nii hoolekannet vaesemate eest kui ka hingeõnnistuslikku kasu. Erinevat N. Ohleri tulemustest, täheldab Jensen praktika taandumist alles 1480. aastatel. Palverännukorralduste lakkamise põhjuseks ei olnud tema arvates reformatsiooni pealetung, seletusvõimalustena pakub kitsendusi kodanikele mobiilsuse küsimuses ja muutuseid palverännutavas, jätab aga selle probleemi avatuks.

Minemata küll sügavuti, on paljud testamendiuurijad püüdnud analüüsida palverännukorraldusi, seetõttu oli mul võimalik koondada siinsesse töösse hulgaliselt võrdlusmaterjali Euroopa eri piirkondadest. Teema spetsiaalkäsitlustest on aga ülalnimetatute kõrval mulle teada veel vaid üks: kahjuks ei ole mul õnnestunud tutvuda hiliskeskaegse Pressburgi/Pozsony (tänapäevase Bratislava) testamentaarseid palverännakuid käsitleva artikliga ungari ajaloolastelt Enikő Csukovitsilt ja Judit Majorossylt⁶⁵.

Töö ülesehitus ja küsimuseasetused

Magistritöö jaguneb viieks peatükiks. Esimese peatükiga “Solidaarsuskogukond ja kommutatsioonid” tahan esmalt vastata küsimusele, miks delegeeriti keskajal hüvitustegusid, seejärel tuua välja religioosse käenduse iseloomulikumat jooned keskajal ja positsioneerida, milline oli ilmikute roll hingeturbes.

Teise peatükiga “Siirdud palverännak” soovin luua tausta kitsamale testamentaarsete palverännakute problemaatikale. Mis tingis palverännakute delegeerimise? Vaatlen

⁶⁴ Jensen, Carsten Selch. **Stellvertretende Pilgerfahrten** in lübischen Testamenten. – Pilgerreisen im Mittelalter. *University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences*; 267. Syddansk Universitetsforlag, 2003, lk 22-51.

⁶⁵ Csukovits, Enikő; Majorossy, Judit. Pozsonyi peregrinusok, végrendeleti zárandoklatok a középkori városi gyakorlatban [Pozsony palverändurid: testamentaarsed palverännakud keskaegses linliku tavana]. – Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. (Analecta Mediaevalia 2) Budapest: Argumentum Kiadó–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2004, lk 29–69.

palverännakule asumist takistavaid ja piiravaid asjaolusid, palverännutöotusega ja karistuspalverännakutega seotud substitutsioonivõimalusi ning ristsõjanduse mõjusid nii palverännutöotusele kui indulgentsipraktikale.

Kolmandas peatükis “Palverännukorraldused Lübecki testamentides” on keskseteks küsimusteks, millised piirangud seavad testamendid kui formaalsed allikad antud teema käsitlemisele ning milliseid muutusi saab täheldada testamentaarsete palverännakute praktikas enam kui kaheaja aasta vältel. Võrdlen Jacob von Melle poolt koondatud palverännukorraldusi testamentide ja testamendiregistridega, saamaks ülevaadet, kui täpne ja järjepidev ta oma töös oli. Seejärel analüüsin testeermise raamtingimusi ja testeermispraktika muutusi Lübeckis ning testamentaarsete palverännukorralduste esinemissagedust. Käsitlen ka palverännukorraldusi jätnud testootorite jagunemist sooliselt ja sotsiaalseid kihiti. Kas palverännukorralduste jätmine oli elitaarne või kogu ühiskonda läbiv nähtus? Kolmanda peatüki lõpetuseks koondan teated palverännukorralduste kohta teiste Euroopa piirkondade testamentides, et skitseerida praktika leviala ning vaadata, millised on võimalikud sarnasused Lübeckiga.

Neljandas peatükis “Palverännukohad” uurin, millised olid lübecklaste eelistatumad palverännusihtkohad, kuidas kujunesid eelistused ja reisimarsruudid. Kas testamentide põhjal saab nähtavaks samasugune lokaliseerumistendents, nagu osutavad hiliskeskaegse palverännukultuuri osas arheoloogiline materjal ja imedekogumikud? Millised olid palverännukohtade patroonid? Kuivõrd seostasid testaatorid palverännakuid patukaristuskustutusega?

Viies peatükk “Eestpalverännak” on sünteesiv. Esmalt uurin, keda määrati asemikpalveränduriteks ja mida on võimalik teada saada nn professionaalide kohta. Palverändurite teema juurest liigun edasi küsimuste juurde, millised olid testaatorite motiivid palverännakute doteermiseks ning milline oli aga siirdud retkest loodetav eestpalveline ja käenduslik kasu. Analüüsin palverännukorraldusi ka teispoolsuseks valmistumise strateegiate aspektist ning uuritud materjalis kajastuvate praktika arengute tõttu käsitlen eelistuste nihkumist nn eestpalvevennaskondadele.

I Solidaarsuskogukond ja kommutatsioonid

Teie aga olete Kristuse ihu ning igaüks omalt poolt Tema liikmed. (1Kr 12:27)

Kandke üksteise koormaid, nõnda te täidate Kristuse seadust. (Gl 6:2)

Keskaegne religioossus oli kantud ühtsuse ideaalist, mille aluseks on Kristuse õpetus kristlaskonna ühtsusest. Pühas Vaimus: usklikest koosnebki lunastusele rajatud spirituaalne kirik, mis on ajalik, ent siiski igavikku suunatud. Kirik on müstiline kehand, mis on ühtaegu Kristuse ihu ning *communio fidelium* (*communio sanctorum*), kõigi pühadusest osasaajate kogudus, armastuse ühendus mitte ainult jumala, vaid ka kaasinimestega.⁶⁶

Seda vaimset kirikut mõisteti keskajal mitte üksnes kõigi elavate, vaid ka surnud uslike kogudusena. Valdavalt koosnes see ebatäiuslikest ning terviku keskseks jõupingutuseks oli iga üksiku liikme täiustumine, mistõttu oli tähtis distsiplineerida kristliku elu nõuetest kõrvalekaldujaid: patustajad eraldati ajutiselt armulauast ja seega ka kogudusest, taasliitumise eelduseks oli kahetsus ja hüvitus patukaristustegude näol. Kristliku elu nõuetes suunas, nii õpetas kui distsiplineeris, ennekõike vaimulikest koosnev institutsionaalne kirik. Teisalt aga põhines nii kiriku ja koguduse kui ka koguduseliikmete omavaheline suhe toetusel, *suffragia* ehk vastastikuse eestpalve ja vikaarse hüvituse printsiipidel. Vahendajate ja eestkostjatena arvati tegutsevat ka märtrid ja pühakud, kes usuti olevat oma tegude läbi leidnud koha jumala juures. Nende abiga ning ringkäenduse põhimõttel püüdsid ülejäänud uslikud eneselegi sinna teed rajada.

Järgnevalt vaatlen, kuidas keskajal kaldus rõhk patukaristusdistsipliinilt üha enam vastastikusele toetusele; miks ja milliste vahenditega abistasid elavad oma surnud kaaslasi ning millisena väljendus see toetus hiliskeskaegses usuelus.

⁶⁶ Brunner, Emil. *The Divine Imperative: A Study in Christian Ethics*. Cambridge: Lutterworth Press, 2002², lk 524-27.

1.1 Lunastusaritmeetika

Communio sanctorum'i ideest lähtuv vikaarse hüvituse põhimõte tugines praktikas vägagi järjepidevalt patukaristusdistsipliini loogikale⁶⁷. Seetõttu oli varakeskajal kujunenud patukaristumõttel hiliskeskage sete elu- ja lunastuskujutelmade jaoks kui mitte keskne, siis ikkagi väga oluline roll, ka hiliskeskajale tunnusliku intensiivse "lunastusaritmeetika"⁶⁸ juured leiame varakeskage sest patukaristussüsteemist.

Varakristlikus patukahetsusmõistmises olid patukaristus- e hüvitusteod olnud suunatud hinge parandamisele ja puhastamisele. Kompenseerimaks ilmaliku õigussüsteemi puudulikkust, asendus isaliku jumala pilt alates 4. sajandist kujutelmaga jumalast kui õiglasest, ent karmist kohtumõistjast, kes ootab usklikelt täielikku hüvitust pattude eest patukaristustegude näol. Selline arusaam vormis varakeskage se kirikliku patukaristussüsteemi, milles oli spetsiaalsete patukaristustariifide abil normeeritud ajaliku patukaristuse hulk: konkreetse patu suuruse ja laadi järgi määrati patukaristused, mida patustaja pidi kandma⁶⁹.

Varakeskajal oli karistusvormide valik küllaltki piiratud ja sotsiaalselt diferentseeritud. Karolingide perioodil kinnistus traditsiooniline triaad: palve, paast ja almused. Ilmikutele jäi paastumine ja almused, sest nende palveid peeti küündimatuteks; et aga almuste all mõisteti suurejoonelisi annetusi kloostritele, millega kindlustati vaimulike kogukonna vikaarne palve ja preestri kui vahendaja missaohver⁷⁰, oli seegi sotsiaalselt väga piiritletud hingeturbevahend.

Päevades ja aastates mõõdetavate hüvitustegude koorem kasvas tihti nii suureks, et patustajad ei olnud suutelised eluajal kogu patukaristust kandma. Seetõttu olid jäiga tariifpatukaristuspraktika loomulikuks arenguks ümberarvestusvõimalused. Juba 6. sajandi algusest oli patustajatel võimalik oma patte kommuteerida ehk asendada määratud hüvitustegu mõne samaväärse või kaalukama teoga ja dispenseerida ehk kommuteerida hüvitusteod almuste jagamiseks.

⁶⁷ **Paulus**, Nikolaus. *Geschichte des Ablasses* im Mittelalter: vom Ursprunge bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts; I. Paderborn: Schöningh, 1922, lk 186-89.

⁶⁸ vt **Angenendt**, Arnold. *Geschichte der Religiosität* im Mittelalter. Darmstadt: Primus Verlag, 2000². lk 303-05; **Swanson**, Religion and Devotion: lk 6-9, 18-20, 36-38.

⁶⁹ **Angenendt**, Geschichte der Religiosität, lk 626-39, 94-95.

⁷⁰ Anni ja vastuanni mehhanismi toel arenes välja *missa specialis* ehk erinevad missaohverdused konkreetse(te) isiku(te) eest, eelkõige hingemissade kujul. – **Angenendt**, Geschichte der Religiosität: lk 495-98.

Normeeritud patukaristuse süsteem pani kindla aluse ka patukaristuse asendavale teostusele. Alates 8. sajandi keskpaigast esile kerkinud substitutsioon ehk hüvitusteo delegeerimine asendajale järgis osaliselt varakeskaegset arusaama, et karistuse isiklikust kandmisest olulisem on hüvitamise akt. Juba *substitutio* algusaegadest võis täheldada konflikti selle praktika avatuses kuritarvitustele ning vikaarse patukaristuse kui kristlikku kogudust konstitueeriva solidaarsuspõhimõtte vahel. Vulgaarpraktikas elavat rakendust leidnud hüvitusteo siirmine teisele isikule – näiteks kohustasid aadlikud oma sõltuvaid enese eest paastuma – pälvis rohkesti kriitikat.⁷¹

Kristliku koguduse ülesandeks oli järele aidata neidki, kes end enam ise aidata ei saanud. Juba alates Gregorius Suure pontifikaadist (590-604) rõhutati sageli missaohvrite, aga ka vagategude ja palvete vajalikkust surnute hingede. Iseäranis 9. sajandist toonitati sõprade ja perekonna vastutust patukahetseja abistamisel ning pandi kõigile usklikele südamele, et nad võtaksid enda kanda ajalikud patukaristused, mis kaaskristlased surma tõttu võlgu olid jäänud⁷². Näiteks leidub arvukalt teateid Ottodeaegselt Saksimaalt, mille kohaselt ülikperekondades ei piirdunud lähedased üksnes eestpalvetega oma surnud esivanemate hingede heaks, vaid sooritasid nende eest ka hüvitustegusid. Sarah Hamiltoni arvates oli selline hoolitsus naispere erilisel vastutusel⁷³.

Põhimõtteliselt olid varakeskaegse patukaristuspraktika ümberarvestamis- ja ülekandmisvõimalused avatud siiski vaid neile, kes tõesti ei olnud võimelised ise oma patukaristust teostama; samuti ei tundnud varakeskaegne patukaristuspraktika hinnaalandusi: asendustegu pidi olema esialgselt samaväärselt raske. Alles absolutsiooni esilekerkimine esimese aastatuhande vahetuse paiku oli märgiks rõhuasetuste nihkumisele patukaristusdiszipliinis. Absolutsioon tähendas “võtmete jõul” ehk paavsti autoriteediga tagatud kiriklikku eestpalvet patustaja pattude andestamiseks⁷⁴.

⁷¹ **Angenendt**, Geschichte der Religiosität: lk 630-39, 667; **Paulus**, Geschichte des Ablasses im Mittelalter: vom Ursprunge bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts; Bd II. Paderborn: Schöningh, 1923, lk 186-89.

⁷² **Paulus**, Geschichte des Ablasses II: lk 187.

⁷³ **Hamilton**, Sarah. The practice of Penance, 900-1050. *Royal Historical Society studies in history, New series*. Boydell Press, 2001, lk 181.

⁷⁴ **Angenendt**, Geschichte der Religiosität: lk 460.

1.2 Kõrg- ja hiliskeskaegne hingeturve

Varakeskaegse patukaristuse kui hüvituse põhimõtet hakkas alates 12. sajandist välja tõrjuma varaskolastikute levitatud siira patukahetsuse ideaal, mille peamiste väljendustena nähti kaastunnet ja ligimesearmastust. Kõrgskolastiakaga pääses taas esile uuestestamentlik kujutus jumalast kui lunastajast, muutus ka arsusaam karistusest: hüvitustegusid hakati üha enam mõistama üksnes kui vahendit jumaliku armu poole pürgimisel⁷⁵. Samaaegselt aga püsis surma ja teispoolsuse perspektiivis hirm karistuse või hukkamõistu ees ja kramplik püüd patte heastada. Tavaarusaam patu ja patukaristuse rehkendatavast seosest, mille skolastikud kahtluse alla olid asetanud, püsis seetõttu praktikana läbi hiliskeskaja⁷⁶. Küll aga avardus kahetsusvõimaluste ja -vormide palett hiliskeskajaks oluliselt.

André Vauchezi sõnul leidis rööpselt ristsõdade ajastu territoriaalse ekspansiooniga aset ka kristluse sisemise ekspansiooni liikumine; see nn pastoraalne liikumine tipnes 4. Lateraani kirikukogu otsustega, mille eesmärgiks oli religioon kõigi kristlasteni tuua⁷⁷. Jörg Oberste iseloomustuse kohaselt leidis 12.-13. sajandil aset paradigmapuhastus, mis oli ühtaegu nii pastoraalne kui “kaupmehelik-pürjellik”: religioossed normid ja väärtused ning seeläbi ka hiliskeskaegne hingeturve kohandus uuenenud ühiskonna, uute sotsiaal-majanduslike tingimustega⁷⁸. Seni oli kaupmeheameti auväärus alalises ohus olnud, sest sel oli liigkasuvõtja maik küljes, kooskõlas muutustega majanduselusel hakkasid aga 13. sajandi skolastikud rehabiliteerima põlualuseid tegevusalasid⁷⁹. Kõrgkeskaegse vaesusliikumise toodud ideede valguses tervalt tõusnud küsimus, kas jumalat ja mammonat ikka saab ühtaegu teenida, leidis Innocentius III pontifikaadi ja mendikantide jutlustamistegevuse käigus kompromisslahenduse: ilmikute lõimimise nimel kristlikku kogudusse sai lubatuks õndsuselootuse ja äri ühendamine.⁸⁰

Hiliskeskaja religioossust kujundas puhastustule kujutelma teke, mis Jacques Le Goffi arvates tugevdas ka elavate ja surnute solidaarsust⁸¹. Puhastustuli tähendas pääsemist

⁷⁵ **Angenendt**, *Geschichte der Religiosität*: lk 644-49.

⁷⁶ **Angenendt**, *Geschichte der Religiosität*: lk 629.

⁷⁷ **Vaucher**, André. *The laity in the Middle Ages: religious beliefs and devotional practices*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1993, lk 98-99.

⁷⁸ **Oberste**, Jörg. *Zwischen Heiligkeit und Häresie. Religiosität und sozialer Aufstieg in der Stadt des hohen Mittelalters*. Bd. 1: Städtische Eliten in der Kirche des hohen Mittelalters. *Norm und Struktur*; 17.1. Köln, etc.: Böhlau, 2003, lk 2-9.

⁷⁹ **Le Goff**, *Raha või elu*: lk 42-49.

⁸⁰ **Oberste**, *Heiligkeit und Häresie*: lk 295-300.

⁸¹ **Le Goff**, *Raha või elu*: lk 68.

patustajatele, kes ei olnud läbinisti kurjad, sest puhastustulest edasi viis tee üksnes paradiisi. Puhastustuleidee teoloogiliste aluste väljatöötamisega muutus elavate käendus surnutele senisest veelgi olulisemaks. Et preester jagas surijatele absoluutsiooni, tähendas see sisuliselt siinpoolse maailma patukaristussüsteemi ja asendusvõimaluste kohandamist teisepoolsusele. See oli üks lähteid kõrgskolastilisele ideele esialgsest, individuaalsest kohtumõistmisest hinge üle, mille abil siiralt kahetsevad patused saavad võimaluse hüvitada oma patud pärast surma puhastustules, kanda seal lõplikult oma patukaristuse. Alles täielikule hüvitusele arvati järgnevat Viimne kohtupäev. Puhastustuleõpetus kinnitati ametlikuna Lyoni kirikukogul 1274. aastal: iga vaest hinge ootab kahetsemata pattude eest puhastustuli, mille kestus sõltub muuhulgas ka elavate eestpalvest surnutele ja viimaste heaks teostatud vikaarsest hüvitusest.⁸²

12. sajandi renessansi tulemusena oli ideaalettetekujutus ühiskonna funktsionaalsest kolmikjaotusest *oratores*, *bellatores* ja *laboratores* muutunud anakronistlikuks: vara- ja osaliselt veel kõrgkeskajal domineerinud arusaam, et vaimulike ülesandeks on kogu kristlaskonna heaolu ja rahu ning surnute hingede eest palvetamine, taandus vaimulike kui õpetlaste ja hingekarjaste ülesannete tõttu⁸³. Seeläbi muutus oluliseks ka ilmalik eestpalveohver ning ilmikute tõus vahendajateks jumala ja kristlaskonna vahel hakkas tasapisi umber kujundama seniseid vagaduspraktikaid.

André Vauchez'i hinnangul otsisid 13. sajandi ilmikud veel sidet jumalikuga läbi selliste tegevuste, mis toetusid vaimulikkonna autoriteedile ja selgetele kiriklikele reeglitele (sakramendid, mitmesugused pühitsemisseremooniad jm)⁸⁴. Traditsiooniline kujutelmä kohaselt murenes aga 13. sajandist 16. sajandini tasapisi side ilmikute ning vaimulike institutsioonide vahel. Selles seoses on räägitud ka süvenevast antiklerikalismist, mis sillutas teed reformatsioonile, aga see on liiga lihtsustatud pilt. Andrew Brown on mõõnnud, et kirikuhierarhia pingutuste tulemusel luua informeeritud ja kaasatud ilmiikkond väljus osa religioossetest tegevustest 15. sajandiks kiriku kontrolli alt, aga tema arvates "kirik ei tegutsenud 'rahvaliku vagaduse' vajadustele vastu, puudus pidev vastuseis rahvalike praktikate ja kiriklike huvide vahel."⁸⁵ Religioossed institutsioonid jätkasid läbi hiliskeskaja oma eestkostelist ja –palvelist rolli, ilmikud lootsid 14.-15. sajandil vaimulikule abile kõikvõimalikes eluvaldkondades (viljakus, jõukus,

⁸² Lusiardi, Stiftung: lk 145-46.

⁸³ Fraesdorff, David. Beten für die Gesellschaft. Die "oratores"-Theorie als Deutungsmodell der sozialen Wirklichkeit im Mittelalter. – *Historisches Jahrbuch*; 125 (2005), lk 3-38, siin lk 33-38.

⁸⁴ Vauchez, Laity: lk 91-92.

⁸⁵ Brown, Popular piety: lk 250-53.

tervendamine, kaitse ja lunastus)⁸⁶. Erinevalt varasemast keskajast, oli ilmikutel aga endalgi aktiivne osa isikliku hingeõnnistuse tagamises.

Püha Augustinuse õpetuse järgi pidi iga usklik oma hingeõnnistuse huvides eraldama “Kristuse pärandiosa”: seda taotles kirik algeslt soovituslikuna, aja jooksul aga õigusliku normina. Kiriku modifitseeritud testamendiõigus sattus aga esialgu konflikti germaani tavaõigusega, kus pärimisjärglus oli kindlalt seotud veresugulusega: tekkis pärusvara killustumise oht. Seoses rooma õiguse uuendamisega alates 12. sajandist ning pastoraalse reformi tulemusena taaspopulariseerus siiski ka testeerimine,⁸⁷ Jaques Chiffolleau on nimetanud 12.-13. sajandit testamendi taassünni ja demokratiseerumise ajaks⁸⁸.

Surm ei olnud toona inimeste suurimaks hirmuks, surm oli liigagi triviaalne, küll aga kardeti “halba surma” ilma sakramentideta või ekskommunikeerituna. Just sel perioodil töötas kirik välja nn hea surma kriteeriumid, nende hulka kuulus ka tingimus, et surja sai vastutasuks vaestele ja vaimulikele tehtavate annetuste toetuda nende eestpalvele ja abile⁸⁹. 13. sajandist ilmnunud uut moodi hingehoolekande loogikale vastavad viimsed korraldused peegeldasid n-ö kaheteistkümnenda tunni vagadust: testamendiga püüti parandada ja heastada seda, mida ei olnud soovitud või jõutud korraldada eelnevas elus. Siia kuulub ka võlgade tasumine ja ülekohtu hüvitamine: testamendis eelnebki annakute loetelule reeglina võlgnevuste loetelu⁹⁰.

Tavapraktikas kinnitus testament õigusinstitutsioonina lõplikult 14. sajandi keskpaigas⁹¹. Mure hingeõnnistuse ja surnute mälestamise pärast, sealhulgas selle kindlustamine testamentaarsete ettekirjutustega hoogustus seoses suure geograafilise mobiilsusega ning katkuepideemiate tagajärjel. Otto Gerhard Oexle hinnangul oli 14. sajandi inimeste üheks suurimaks kartuseks seoses katkuga kohustuste katkemine kaasinimeste, sh ka lähisugulaste vahel.⁹² Haigus ja hirm ootamatu surma ees, milleks ei ole jõutud valmistuda, sundis mõtlema nii pärandijaotamisele kui ka hingeõnnistuse

⁸⁶ **Vauchez**, André. *Sainthood in the later Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, lk 463-68.

⁸⁷ **Baur**, Konstan: lk 5-35.

⁸⁸ **Chiffolleau**, Avignon: lk 35, 38.

⁸⁹ **Vauchez**, Laity: lk 86.

⁹⁰ **Riethmüller**, *Hamburger Testamente*: lk 36.

⁹¹ **v. Brandt**, *Bürgermentamente*: lk 343.

⁹² **Oexle**, *Memoria als Kultur*, 65-68; **Oexle**, *Die Gegenwart der Lebenden und Toten*, lk 42.

kindlustamisele. Äkksurm oli keskaegsele kristlasele halvim surm, sest see tabas teda reeglina surmapatu seisundis⁹³.

Testamentaarsete annakute puhul oli piir ilmalike asjakorraldute ja hingeturbe vahel hajus, nagu on osutanud Ahasver von Brandt⁹⁴, kes liigitas annakud tinglikult kolme põhigruppi vastuvõtjate järgi: (1) vagadeks eesmärkideks, (2) perekonnaliikmetele ja lähedastele ning (3) gildidele, tsunftidele ja vennaskondadele ning tuttavatele (teenistujatele, äripartneritele, testamenditäituritele). Testaator rakendas nii pereliikmed kui ka kogu ülejäänud sotsiaalse võrgustiku enda hingeõnnistuse huvides, iga annakuga eeldati vastuannina mälestamist ja eestpalvet.

Tavaliselt peeti testamendis meeles oma kogudusekirikut, et aga annetus kiriku ehituskassale ei kohustanud vastuvõtjaid vastuannile, küll aga kindlustasid eestpalve ja mälestamise annetused kloostritele ja üksikutele vaimulikele, eelistatigi viimaseid, eriti aga mendikantide kloostreid⁹⁵. Kirikutele annetati sihipärasemalt: altarite ja kirikuruumi kaunistamiseks ja valgustuse eest hoolitsemiseks, peamiselt aga erinevate missa- ja mälestusteenistuste ja ka matmistseremoonia läbiviimiseks. Üheks odavaks, ent efektiivseks hingeturbevõimaluseks olid annetused vaestele ja haigetele. Annetusi jagati erinevatele institutsioonidele, näiteks vaestemajadele ja begiinide konventidele, aga eelistati üksikisikutele annetamist: nii teadis iga vastuvõtja, kellele ta võlgneb tänu ja eestpalve⁹⁶.

14. sajandil hakkasid Põhja-Saksa linnades kujunema usulised vennaskonnad, vabatahtlikud ühendused, kus ilmikud tegutsesid religioossetel ja karitatiivsetel eesmärkidel ning abistasid ka oma vaesusesse sattunud liikmeid; iga liikme kohustuseks oli surnud vennaskonnakaaslaste mälestamine ja nende eest palumine. Kerstin Rahn on näinud selles ilmikute kasvanud eneseteadvust usuasjades, mille tõttu ei jäetud usulisi teenistusi üksnes vaimulike hooleks, vaid panustati aktiivselt isiklikku ja vennaskonaliikmete hingeturbesse⁹⁷.

⁹³ **Le Goff**, Raha või elu: lk 51.

⁹⁴ **v. Brandt**, Bürgertestamente: lk 346.

⁹⁵ **Meyer**, Stiftungsverhalten: lk 133-36. Ajavahemikul 1413-1513 jäeti Lübeckis keskel läbi 14% annetustest kirikutele, üle 25% seevastu erinevatele kloostritele. – **Jensen**, Fromme gaver: lk 124.

⁹⁶ Lübecki testamentides esines sageli nõudmine, et annetused jagataks vaestele otse kätte. – **Jensen**, Fromme gaver: lk 191.

⁹⁷ **Rahn**, Kerstin. Wirkungsfelder religiöser Bruderschaften in spätmittelalterlichen Städten der sächsischen und wendischen Hanse. – Genossenschaftliche Strukturen in der Hanse. *Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte*, N.F; 48), Köln, etc.: 1999, lk 165-80, siin lk 169.

Eeskätt loodeti vagade annetuste abil tagada kaaskristlaste eestpalvet ja mälestamist. Testamentaarsed palverännakud on seeläbi erandlikud, et nende abil taotleti mitte ainult eestpalvet, vaid konkreetsemalt käendamist vikaarse hüvitusteo näol. Sellele on raske leida paralleele, ühe haruldase näitena substitutsioonist saan siikohas tuua Lübecklase Tideke Kotemani testamentaarse soovi 1430. aastast, et kuus inimest tema hingeõnnistuseks paastuksid⁹⁸.

⁹⁸ *Ok wil ik, dat men schole vasten laten 3 bedderve lude 1 yar umme alle vrygdaghe unde alle apostel avende to ber unde to brode, unde schal en des belonen. Desgeliik wil ik, dat men 3 lude vasten late 4 quatertemper, unde der vasten redeliken lone, up dat ze unsen heren god truwelyken vor my bidden.* – Vt http://www.histosem.uni-kiel.de/lehrstuehle/wirtschaft/epubl/luebeck/meyer_testamente/

II Siirdud palverännak

Jättes arvestamata testamentaarsed palverännukorraldused, on keskaegsed allikateated siirdud palverännakute kohta üsna harvad ja juhusliku iseloomuga. Usutavasti delegeeriti palverännakuid peamiselt lähisugulastele või usaldusväärsetele tuttavatele. Kui tegemist oli mitteametlike kokkulepetega, ei pruukinud sellega kaasneda kirjalikku ülestähendust. Näiteks Lübecki raekohtus taotles 1483. a keegi Hans Pors oma õetütrelt Gretelt 28-margast kompensatsioon Einsiedelni palverännaku eest, mille Hans oli sooritanud oma õe asemel⁹⁹, kui aga sugulaste vahel erimeelsusi ei oleks tekkinud, ei teaks me ka sellest siirdud palverännaku juhtumist.

Stralsundi testamentides ja ka memoriaalraamatus on mitmeid teateid selle kohta, et palverännakule saadeti asemikuks keegi tuttav, kes võlgu oli. See annab põhjust oletada, et vahel anti krediiti lubaduse vastu palverännak sooritada.¹⁰⁰ Üksikutel juhtudel leiab siirdud palverännak järgmisel moel hiliskeskaegsetes testamentides märkimist: postuumne palverännak tuleb korraldada vaid juhul, kui testaatoril endal ei ole eluajal õnnestunud asetäitjat palverännakule saata¹⁰¹.

Üheks nimetatud asjakorralduse juriidiliseks vormiks olid kinkelepingud. Kuulsaim ja suurejoonelisim omataoliste seas on Taani kuninganna Margrethe kinkeürik Esromi ja Sorø abtidele¹⁰²: 1411. a jättis kuninganna nende hooleks 2000 lübecki marka, et nad selle summa abil saadaksid 130 palverändurit 43 erinevasse palverännupaika kogu kristlikus maailmas, alustades Palestiinast ja lõpetades lokaalse tuntusega Skandinaavia kultuskohtadega.

Jan van Herwaarden kõneleb seoses Madalmaadel laialdaselt praktiseeritud trahvirännakutega lepingutest, mis sõlmiti palverännakuks kohustunu ja tema leitud asemiku vahel: tegu oli ametlike lepingutega, millel oli tavaliselt kaks tunnistajat;

⁹⁹ **Ratsurteile**: nr 299 lk 193.

¹⁰⁰ **Bettin; Volksdorf**, Pilgerfahrten: lk 249.

¹⁰¹ Lähemalt peatükis 5.2.1.

¹⁰² **Daxelmüller**, Christoph; **Thomsen**, Marie-Louise. Mittelalterliches Wallfahrtswesen in **Dänemark**. – *Jahrbuch für Volkskunde, N.F.*; 1 (1978), lk 155–204, siin lk 164–66; vrd **Webb**, Pilgrimage: lk 148.

lepingus sätestati palverännu sihtkoht, vahel ka reisi maksimaalne kestus ning muidugi summa, mille asemik-rändur sai naasnuna tasuks.¹⁰³

Sellised teated on usutavasti vaid pudemed märksa laiemalt levinud religioossest tavast. Arutlemaks, milline roll võis ja sai olla siirdud palverännakutel keskaegsete usuliste praktikate seas, vaatlen esmalt palverännundust piiravaid raamtingimusi, seejärel substitutsiooni erinevaid ilminguid palverännukultuuris.

2.1 Palverännuraskused ja -piirangud

Palverännakule asumiseks oli tarvis anda palverännutootus ning saavutada kihelkonnavaimuliku kinnitatud palveränduristaatus, tihti pidi palverännusoov läbima aga märksa suurema “kooskõlastusringi”. Ilmikumid vajasisid oma pihhiisa nõusolekut, eestkostjalused – naised ja alaealised – tohtisid rännakule suunduda üksnes eestkostja loal.¹⁰⁴ Linnakodanik ei olnud vaba andma palverännutootust ning teeale asuma, vaid vajab linnavõimude nõusolekut: tähendas ju palverännul viibimine vabastust kohustustest linna ees, sh maksu- ja kohalolekukohustusest. Rae liikmetel oli tarvis bürgermeistri, tavakodanikel rae kinnitust; raeliikmed pidid enesele ka asendaja leidma; spetsiaalprivileegita ei tohtinud ka kauem kui aastaks ja päevaks minema reisida. Ka linna alamkihid pidid saavutama enne teeasumist kõigi instantside – kirik, linn ja tööandja – nõusolekut plaanitava palverännuga.¹⁰⁵

Linnavõimude õiguslik toetus oli tagatud, kui plaanitav palveränd oli kooskõlastatud - tootuse andmisel pidi palverändur sellega kindlasti arvestama – ja soovitavalt ka kommunaalsetes huvides. Siiski püüdsid võimukandjad palverände nii ajaliselt kui ruumiliselt piirata. Nii näiteks manitses Wismari raad alates 1373. aastast kuni 15. sajandi lõpuni pideval oma linnaelanikke, et ilma raeliikmete loata ei tohi palverännule suunduda. Keelus väljendus muuhulgas rae soovimatust tegeleda lunarahanõuetega inimröövi juhtumite korral; samuti püüti kaitsta oma elanikke sõjakolletesse sattumise eest.¹⁰⁶

¹⁰³ **Herwaarden**, Jan van. Between **Saint James** and Erasmus. Studies in Late-Medieval Religious Life: Devotion and Pilgrimage in the Netherlands. *Studies in Medieval and Reformation Thought*; 97. Leiden, Boston: Brill, 2003, lk 408-09.

¹⁰⁴ **Carlen**, Wallfahrt und Recht: lk 119; **Gilles**, Henri. Lex Peregrinorum. – Le pèlerinage. *Cahiers de Fanjeaux*; 15. Toulouse: Edouard Privat, 1980, lk 161–189, siin lk 166-67.

¹⁰⁵ **Favreau-Lilie**, Civis peregrinus: lk 337-40; **Favreau-Lilie**, Jakobspilger: lk 71.

¹⁰⁶ **Favreau-Lilie**, Civis peregrinus: lk 347 ja 349.

Oluliseks palverännuvõimalust piiravaks teguriks oligi reisi ohtlikkus. Ühe 14. sajandi teate kohaselt langesid koguni pooled 1350. a Rooma juubelile suundujad röövkalletungi ohvriks¹⁰⁷. Mõningasegi turvatunde saavutamiseks rännati reisiseltskondadena, palverännakute suur populaarsus tegi kaaslaste leidmise lihtsaks. Relvituna rändavatele kaupmeestele ja palveränduritele püüti küll tagada turvet teedel, mis eeldas saatekirja, ja turvalisus sõltus palju kohalikest võimudest. Just reisi ohtlikkus oli ka põhjuseks, miks rännule asumise eel otsustasid paljud teha testamendi.¹⁰⁸

Tähtsusetud ei olnud ka palverännakuga seonduvad finantseerimiskeskused. Oma eluajal oli ka jõuakamatel inimestel keeruline leida vaba raha, et finantseerida pikemaid palverännakuid. Laenuvõtmine osutus tihtipeale lootusetuks taotluseks, sest sellised laenud ei saanud olla intressiga¹⁰⁹. Võimaluseks oli maatükkide ja muu kinnisvara pantimine¹¹⁰, nende vastu pakkusid hiliskeskajal krediiti erinevad vaimulikud institutsioonid ja hoolekandeesutused¹¹¹. Võib arvata, et tavapäraselt otsis palverändur endale jõuka patrooni, kes aitaks tal katta palverännukuluseid. See tähendas ühtlasi, et need, kes soovisid osa saada palverännaku hingelistest tulemustest ise reisi sooritamata, võisid lihtsasti leida isikuid, kel oli plaanis palverännule suunduda. Näiteks toetas hiliskeskaja üht tuntumat palverändurit Margery Kempe'i tema Palestiina-rännakul Lincolni piiskop, et Margery saaks muretseda reisivarustuse ja vastutasuks paluks tema eest¹¹².

2.2 Palverännutöötlus ja substitutsioon

Erinevalt varasemast keskajast, mil enamik imesid leidis aset kultuskohas, hakkas alatest kõrgkeskajast esile kerkima nn tänuavaldusrännak (*Dankwallfahrt*), votiivrännak töötusele järgnenud distantsime tulemusena¹¹³. Abisaanu võlgnes pühakule või

¹⁰⁷ **Sumption**, Pilgrimage: lk 182. Rooma juubeliaastatest on lähemalt juttu peatükis 4.6.

¹⁰⁸ **Favreau-Lilie**, *Civis peregrinus*: lk 343-46. Lübecki vastavad andmed on toodud peatükis 3.4.5.

¹⁰⁹ vt **Brundage**, James A. *Medieval Canon Law and the Crusader*. London: University of Wisconsin Press, 1969, lk 176 ja 179-80.

¹¹⁰ Näiteks ühest 1493. a Lübecki raekohtu otsusest selgub, et Santiago de Compostela palverännuteel hukkunud lübecklase Hans Roveri sugulastel ei ole oodata pärandit, sest reisiraha saamiseks oli Hans pantinud Antwerpenis 100 marga eest kogu oma vara. – Ratsurteile: nr 581 lk 334.

¹¹¹ **Rubin**, Miri. *Charity and Community in Medieval Cambridge*. *Cambridge studies in medieval life and thought*; 4th series, 4. Cambridge University Press, 1987, lk 218.

¹¹² **Sumption**, Pilgrimage: lk 207 ja 299.

¹¹³ **Wittmer-Butsch**, Maria; **Rendtel**, Constanze. **Miracula** – Wunderheilungen im Mittelalter: Eine historisch-psychologische Annäherung. Köln, etc.: Böhlau, 2003, lk 16-17, 83-84; **Webb**, Pilgrimage: lk 56-59; **Krötzel**, Pilger: lk 20-22, 244, 307. Süda-Euroopa kuue 13.-16. sajandi kogumiku põhjal on ligi 60% distantsimed, Skandinaavia 12.-15. sajandi miraaklikogumikes on nende osakaal koguni 75%: 12.-

reliikviale palverännaku ning votiivanni: viimaseks oli tavaliselt vaha, millest vooliti kohati ka figure, mis näiteks ihuliikme paranemist sümboliseerisid; jõukamad viisid votiivanniks hõbeohvrid¹¹⁴. Palverännutöötus võis sisaldada ka askeesivormide kirjeldust: reeglina tähendas see rännakut kotiriides ja paljajalu, harvem paastudes. Paljajalu mindi siiski vaid lähematesse paikadesse, harva on mainitud seda seoses kaugpalverännakutega¹¹⁵.

Eelmises peatükis vaadeldu valguses on mõistetav, et teise inimese eest sooritatav palverännak oli lihtsalt üks neid vagasid vahendeid, millega keskaegne kristlane oma ligimesi aidata sai. Nii näiteks on keskaegsetes miraaklikogumikes kohati üles tähendatud imesid, mis leidsid aset seeläbi, et haigestunu lähedased pühapaika suundusid ja seal tema eest palusid¹¹⁶. Kui vanus ja haige või vigastatu seisund ei võimaldanud isiklikult töötust anda, andsid lähedased töötuse (nt lapse vanemad, haige abikaasa või sõber, tuttav): 15. sajandi Skandinaavia miraaklikogumikes on üle 30% töötustest sellised; tulenevat palverännukohustust võidi tõlgendada langevat nii abisaanule, töötuse andjale kui ka mõlemale¹¹⁷.

Hiliskeskaegses palverännunduses oli levinud ka nn kollektiivsubstitutsiooni. Nagu vikaarse palverännaku kohta üldiselt, on aga sellise toimimisviisi kohta andmeid vaid pisteliselt¹¹⁸. Näiteks Jacob von Melle on toonud ülestähenduse oma perekonnakroonikast, mille kohaselt 1483. aastal Riia lähisel merehätta sattunud laevareisiseltskond andis kollektiivse töötuse rännata Wilsnacki ning Santiago de Compostelasse. Liisutõmbamine otsustas, kes töötuse ellu viivad: loosi tahtel pidi Santiagosse suunduma von Melle esiisa, Lübecki raehärra Hinrik Warmboke¹¹⁹.

13. sajandil olid tänuavaldusrännakud veel vähemuses, ent 14.-15. sajandil domineerisid ülekaalukalt. – Vastavalt **Wittmer-Butsch; Rendtel**, *Miracula*: lk 191 ja **Krötzl**, *Pilger*: lk 244.

¹¹⁴ **Krötzl**, *Pilger*: lk 320-21.

¹¹⁵ **Krötzl**, *Pilger*: lk 315; **Wittmer-Butsch; Rendtel**, *Miracula*: lk 200.

¹¹⁶ **Wittmer-Butsch; Rendtel**, *Miracula*: lk 303.

¹¹⁷ **Krötzl**, *Pilger*: lk 307-09.

¹¹⁸ Reinhold Röhricht on toonud näite 16. sajandist, kuidas kogukond varustas vaese palveränduri reisiks pühale maale ja lähetas ta sinna kodukoha õnne ja heaolu eest paluma. – **Röhricht**, *Pilgerreisen*: lk 9.

¹¹⁹ *Se hebben grote Nod gehat in der See / se hebben vele ghelauet thom hillygen Blode / vnde tho sunte Jacoppe. Hinrik Warmbeken is dat Lot geuallen / de scal na sunte Jackoppe.* – **v. Melle**, *De itineribus*: lk 15-16 ja 47.

2.3 Ristisõjaliikumise mõjud palverännukultuurile

Rida nimekaid ristisõja-ajaloolasi on näinud ristisõjas palverännupraktika segunemist “püha sõja” kontseptsiooniga¹²⁰. Ristisõjaliikumisel oli oluline roll religioosse kultuuri, eriti aga palverännukultuuri teisenemises küsimuses: see tõukas tagant nii indulgentsidoktriini ja -praktika arengut¹²¹ kui ka palverännutöötuse juriidistumisprotsessi.

Töötuse kanooniline doktriin töötati välja 12.-13. sajandi jooksul, 13. sajandi ristisõda puudutavates õigusaktides oli keskne osa dispensatsiooni, redemptsiooni ja kommutatsiooni küsimusetel; James Brundage'i sõnul oli algusest peale paavstliku ristisõjapoliitika eesmärgiks kristlaskonna mööduva ristisõjaentusiasmi pööramine siduvaks juriidiliseks kohustuseks ning ühtlasi panustamisvõimaluse loomine neilgi, kes soo, vanuse vm tõttu sõjategevuses osaleda ei saanud¹²².

Erinevate meetmete – jutlustamine, värbamine, ristivõtmine ja töötus, indulgentsid, privileegid, annetused, maksustamine, redemptsioonid jne – arengut kihutasid tagant ka ilmikute ootus suurte hingeliste ja materiaalsete privileegide järele. Teoloogide ja kanoonilise õiguse spetsialistide hooleks jäi luua vastav teooria, tihti *post factum*. Saavutatud paindlikkus, mis kätkes küll endas juriidilist ebaselgust, võimaldas ristisõjanduse laiapõhjalisustumist; sellise arengu tulemusena lõdvenes aga side töötuse ja isikliku teenistuse vahel. “Ristiga märgitu” (*crucesignatus*) hakkas üha enam tähistama staatust, mitte tegevust, on tõdenud ristisõja-ajaloolane Christopher Tyerman¹²³.

12. ja 13. sajandil laiendati ristisõjaindulgenti – kõrgkeskaja ainukest täisindulgenti – kasvavaks hulgaks eesmärkideks ja suurele ringile: seda jagati ka neile, kes haiguse, eakuse, vaesuse või mõne teise olulise takistuse tõttu ei saanud suunduda ristiretkele,

¹²⁰ **Brundage**, Canon Law: lk 30-31; **Riley-Smith**, Jonathan. What were the Crusades? London: Macmillan, 1992, lk 87; **Housley**, Norman. Contesting the Crusades. Malden, etc.: Blackwell, 2006, lk 3 ja 7.

¹²¹ Lähemalt Ane Bystedi sellekohases ülevaates: **Bysted**, Ane; **Jensen**, Carsten Selch; **Jensen**, Kurt Villads; **Lind**, John. Taani ristisõjad – sõda ja misjon Läänemere ääres. Tallinn: Argo, 2007, lk 144-52.

¹²² **Brundage**, Canon Law: lk 32 ja 69; põhjalik probleemistiku käsitus lk 30-114.

¹²³ “To be *crucesignatus* increasingly denoted status, not activity.” – **Tyerman**, Christopher J. The Invention of the Crusades. London: Macmillan, 1998, lk 40-41; 12. saj lõpu ja 13. saj alguse arengutest ristisõjanduses kõneleb ta lk 31-41.

ent olid valmis saatma asetäitja. Viimaselegi oli tagatud indulgentsiprivileeg. Ristivõtmine oli “hea tehing jumalaga”¹²⁴.

Ristisõjatootus oli tootuste seas eripärane, sest selle kommuteerimine oli paavstile reserveeritud ja selle sai kommuteerida üksnes teistsuguseks tootuseks ristisõjaettevõtmise heaks. Tavapäraselt tähendas see toetussummat, mis kompenseeris potentsiaalse militaarjõu kaotuse: summa, mis kulunuks samast seisusest asendaja saatmiseks, ülikute puhul aga summa, mis kulunuks ka sõjasulaste kaasamiseks.¹²⁵

Kuidas kaasaegsed ristisõjatootuse võtmist ning selle kommuteerimist mõistsid, on omaette huvitav küsimus. Tõenäoliselt tuli ette ka vääritõlgendamisi. Nii Andris Levāns kui Marianne Riethmüller on esile toonud iseäraliku teate aastast 1315, mil üks Hamburgi kodanik sõnastas järgmiselt oma postuumse palverännaku soovi: “*Item vovit unum virum in Rigam.*”¹²⁶

13. sajandi arengute tagajärjel kinnistus arusaam, et votiivkohustus oli päritav – surnutel oli õigus tootatud ellu viia oma järeltulijate tegude kaudu – ja teisteks vagategudeks kommuteeritav. 13. sajandi ristisõjaindulgentside privileegid andsid muuhulgas õiguse kommuteerida teised palverännutootused püha maa aktsioonide kasuks. Et ristisõjatootus võis päranduda põlvest põlve, osutab ühe Lincolnshire'i rüütli kõnekas juhtum: 1389.a jättis ta raha oma lapselapsele Rogerile, et see viiks täide retke uskmata vastu, testaator oli ise olnud selleks kohustatud 200 marga tõttu, mille ristiretke tarbeks oli talle omakorda jätnud tema vanaisa¹²⁷.

2.4 Karistusrännak ja substitutsioon

Keskajal olid palverännakud patukahetsusvormina levinud oma kahekordse, nii alandav-distsiplineeriva kui ka hinge arstiva toime tõttu. Sellest tulenes palverännakute

¹²⁴ Sellisena mõistis seda mõjukas ristijutlustaja ja esimeste mudeljutluste autor Jacques de Vitry, kes väitis ka, et ristisõdalastele osaks saavad vaimsed privileegid laienevad nende pereliikmetele, koguni surnud pereliikmetele, mistõttu retke võib sooritada ka nende asemel. - **Maier**, Christoph T. *Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons for the Preaching of the Cross*. Cambridge University Press, 2000, lk 112, 118-119, 121.

¹²⁵ **Paulus**, *Geschichte des Ablasses III*: lk 507-8.

¹²⁶ **Riethmüller**, *Hamburger Testamente*: lk 156; **Levāns**, Andris. War **Riga** eine ‘heilige’ Stadt im Mittelalter? Religiosität, Pilger und der urbane Raum: Riga in der Wahrnehmung des europäischen Stadtbürgertums. – Starptautiska konference ‘Hanza vakar – Hanza rīt’. International conference ‘Hansa yesterday – Hansa tomorrow’, Riga, June 8–13, 1998, ed. Ojārs Spāritis. Riga, 2001, lk 53–81, siin lk 57.

¹²⁷ **Sumption**, *Pilgrimage*: lk 297.

rakendamine nii vaimuliku kui ilmaliku karistusviisina, teatud juhtudel oli võimalik ka karistuse rahaline lunastamine ja asemike palkamine.

Palverännakuid määrati patukaristustariifidele vastavate hüvitustegudena juba 6. sajandi algusest, neid rakendati äärmiselt raskete kuritegude, eriti tapmise korral, aga ka raskete kehaliste vigastuste tekitamise ja auhaavamise puhul, kuritegude ja väljaastumiste eest kogukonna ja avalikkuse vastu, jumalatöötuse ja teiste väärtegade puhul religioosses vallas. Palverännak võis tähendada ka karistuse leevendamist, sageli kombineeriti seda teiste karistustega, näiteks rahatrahv ja vangistus, kohati võis seda ka asendada teiste vagategudega. Substitutiivsed patukahetsusrännakud olid samuti tuntud juba varases patukahetsusparaktikas, kahetsejal pidid aga sel juhul olema tõsisemid põhjused, miks ta ei saanud ise retke sooritada.¹²⁸

Avalike, kogukonda šokeerinud pattude korral võis kihelkonnapreester määrata avaliku hüvitusteo (*penitentia publica non solemnis*), näiteks rännaku paljajalu mõnda kohalikku pühakohta. Jonathan Sumptioni hinnangul taandus aga 13.-14. sajandist alates selline avalik, kommunaalne patukahetsus ja vastav karistus privaatse patukahetsuse ees ning 14. saj keskpaigast reeglina vaimulikud enam palverännakuid hüvitustegudeks ei määranud.¹²⁹ Karistusrännakuid määras 13. sajandi esimesest poolest ka inkvisitsioonikohus, seniste uurimuste põhjal on teada, et peamiselt Prantsusmaal. Palverännak oli ketseritele lisakaristuseks; substitutsioon oli võimalik, samuti lunastussummad. Kui süüdimõistetu suri retke sooritamata, kandus kohustus üle pärijatele: nad pidid tasuma lunasumma või heastama kohustuse teiste heategudega.¹³⁰

Ilmalike kohtute määratud trahvipalverännakud muutusid sagedaseks 14. sajandist ja püsisid katoliiklikes piirkondades kohati kuni 18. sajandini. Levialaks oli eelkõige Flanderia, Brabant, Namuri ja Liege'i provintsid, Limbourg, Holland ja Seeland, Šveits. Selline karistusviis vastas väiksemate kogukondade arusaamadele ja tavadele, oli harva aga kõrgemate kohtute poolt praktiseeritud.¹³¹

Karistusõiguse tugeva fiskaliseerumise tõttu muutus mõnes piirkonnas tavaliseks enese palverännakutest vabaksostmine: Šveitsi trahvipalverännupraktikas ei olnud see levinud, seevastu Belgias ja Madalmaades kujunesid spetsiaalsed tariifiskaalad, mille

¹²⁸ Carlen, Wallfahrt und Recht, lk 70-72, 85-101; Webb, Pilgrimage: lk 49-51.

¹²⁹ Sumption, Pilgrimage, lk 113.

¹³⁰ Carlen, Wallfahrt und Recht: 74-77.

¹³¹ Herwaarden, Jan van. Opgelegde bedevaarten. Assen, Amsterdam: Van Gorcum, 1978, lk 596, 609-10, 613; kokkuvõtlikumalt Herwaarden, Saint James: lk 379-412.

abil lunaraha suurust mõõdeti väärteto raskuse ja kohustatud palverännusihi kauguse järgi. Alternatiivina rahale võis hüvitiseks olla ka tööteenistus, vagad annetused või asemik-ränduri leidmine. Paikkonniti olid ranged ettekirjutused, kes võisid olla asendajaks (nt Liege'i õiguse järgi võis abielunaist asendada vaid ta abikaasa), lapsevanemad olid kohustatud karistust kandma oma lapse eest, ülikutel oli lubatud leida vaid seisusekohased asendajad.¹³² 15. sajandi kohtuotsustes sagenes siiski ettekirjutus, et palverännak tuleb sooritada karistuse kandjal isiklikult¹³³.

Tahtmatu tapmise korral tunti keskajal heastamislepinguid, kus tapja pidi palverännaku ja missasihtasutustega surnu hinge eest hoolitsema¹³⁴. Reeglina oli tegu eraviisilise kokkuleppega kannatanute ja süüdlase vahel, ent võis olla ka ilmaliku kohtu ettekirjutus. Karistuspalverännaku ja palvete kombinatsioon tähendas surmanuhtluse asendamist kergemaga karistusega, seda eriti pehmendavatel asjaoludel, nt noorus; dokumendid osutavad, et karistatavad kuulusid tihti privilegeeritud klassidesse, neil oli selleks ka rahalisi võimalusi.¹³⁵

Lübecki linnaraamatutes leidub kuus teadet tapmise eest mõistetud karistusrännakutest, need langevad ajavahemikku 1425-53¹³⁶. Need ei osuta, et asetäitja saatmine trahvirännule oluks Lübeckis levinud praktika: palverännu pidi sooritama patukahetsja isiklikult. Rootsi allikates kajastatud analoogsete juhtumite puhul on Clara Nevéus tõdenud sama: vaid ühes kokkuleppes on mainitud, et Skandinaavia-sisesed reisid võib sooritada asetäitja, ühes on aga spetsiaalselt rõhutatud, et karistuslune peab rännaku isiklikult korda saatma; Stockholmi linnakohtu raamatutes leiduvates trahvipalverännuteadetes ei mainita asetäitja saatmise võimalust kordagi¹³⁷.

Lübecki puhul on siiski erandiks on üks varasem karistuspalverännaku juhtum. Linnavõimude otsusel pidid 1354. aastal mõned Lübecki kodanikud karistuseks rüütel Marquard von Westensee tapmise eest saatma palverändurid Jeruusalemma, Rooma, Santiago de Compostelasse, Rocamadouri, Aachenisse ja Obernkirchenisse; säilinud on

¹³² Schmitz, Johannes. *Sühnewallfahrten* im Mittelalter. Bonn: H. Ludwig, 1910, lk 58.

¹³³ Herwaarden, Saint James: lk 407.

¹³⁴ Wehrmann, Memorienkalender: lk 61; Carlen, Wallfahrt und Recht: lk 78.

¹³⁵ Nevéus, Clara. *Botvallfart* under svensk medeltid. – Ny väg til medeltidsbrev. Från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26-28 november. *Skrifter utgivna av Riksarkivet*; 18. Västerrik 2002, lk 299-312, siin lk 309.

¹³⁶ LüUB 6 nr 668 lk 650; LüUB 7: nr 226 lk 208; LüUB 7: nr 370 lk 348; LüUB 7: nr 550 lk 520; LüUB 7: nr 563 lk 531; LüUB 9: nr 148 lk 150. Sihtkohtadena on nimetatud enim Aachenit ja Wilsnacki, lisaks Golmbergi, Roomat, Einsiedelnit ja Thanni.

¹³⁷ Nevéus, Botvallfart: lk 302-09.

tõendid reisidest Santiagosse ja Rooma, mille kohalik preester Fusori sooritas asetäitjana¹³⁸.

Christian Krötzli hinnangul oligi vikaarne sooritus tavaline ennekõike kollektiivsete karistuste puhul¹³⁹. Näiteks 1391. a flaamlaste ja hansalaste vahel sõlmitud rahulepe sätestas, et flaamlased peavad lähetama 16 auväärset isikut Rooma, samapalju Santiago de Compostelasse ja neli Jeruusalemma. Palverännu sooritanud kohustusid hansakaupmeestele rännaku kohta tõendeid tooma¹⁴⁰. 1416. aastast pärineb korraldus, mille kohaselt neli Lübecki raehärrat pidid Taani kuninga Pommeri Eriku au haavamise tõttu rändama Einsiedelnisse¹⁴¹. Üks neist, Eler Stange suri enne reisi sooritamist, palverännukohustus pärandus seetõttu tema pojale Johanile. Johan Stange palkas palveränduriks Peter Hoopi; ehkki kokku oli lepitud 220-margases tasus, nõudis asemik-palverändur talt lõpuks koguni 300 Lübecki marka¹⁴².

¹³⁸ LübUB 3: nr 201, nr 233 ja nr 247. Vt ka **Wehrmann**, *Memorienkalender*: lk 61; **Favreau-Lilile**, *Jakobspilger*, lk 97.

¹³⁹ **Krötzl**, *Pilger*: lk 148.

¹⁴⁰ **Sumption**, *Pilgrimage*: lk 108-09.

¹⁴¹ LübUB 5: nr 592 lk 699-70.

¹⁴² LübUB 6: nr 617 lk 602; nr 640 lk 621. Vt ka **Wehrmann**, *Memorienkalender*: lk 63; **Liebgott**, *Stellvertreter*: lk 11.

III Palverännukorraldused Lübecki testamentides

3.1 Testeerimispraktika ja uurimisprobleemid

Alates 13. sajandi teisest poolest võeti Saksa linnades kasutusele saksaõiguslik testament. Oma nüansside poolest oli see omamoodi kompromiss rooma õigusest pärineva põhimõtte, mille kohaselt testeerijal on õigus vabalt oma vara käsutada, ning germaani tavaõiguse range pärimisjärgnevuse vahel. Saksaõiguslikku testamenti eristab roomaõiguslikust eelkõige tingimus, et testaatoril on voli vabalt otsustada üksnes oma eluajal soetatud (*gewunnene*) vara – nii vallas- kui kinnisvara –, mitte aga pärusvara üle, seega on tegu üksikkorralduste ehk annakute loeteluga, mille summa aga sugugi ei tarvitsenud ühtida kogu vara väärtusega.¹⁴³

Saksaõiguslik testament kujunes hiliskeskajal avalikuks õigusinstitutsiooniks, mis kinnitati raevõimude poolt ja mida paiguti hakati ka linnaraamatusse kandma¹⁴⁴. Nii testamendi väline vorm kui meetmed selle õiguspädevuse tagamiseks olid erinevates õiguspiirkondades siiski erinevad. Põhja-Euroopas, sealhulgas ka Lübeckis, oli enim levinud nn säklõikeline ürik (*Kerbschnitturkunde*), mille õiguspädevus tagati seeläbi, et vähemalt üks eksemplar deponeeriti kohtukotta või raehoonesse (viimane oli Lübecki praktika); seevastu oli paljudes Lõuna-Saksa linnades alates 14. sajandi keskpaigast tavaks testamentide sissekandmine testamendiraamatutesse kohtu- või linnakirjutaja poolt¹⁴⁵.

Lübeckis nõuti testeerimisel kahe raehärra kohalolekut tunnistajana ja kolme eksemplari valmistamist, tunnistajad esitasid oma eksemplari testaatori surma korral raele; testamendi avamine oli seega avalik akt, mis võis kaasa aidata perekonna

¹⁴³ v. Brandt, Bürgertestamente: lk 336; põhjalikumalt käsitleb seda probleemistikku Noodt, Religion und Familie: lk 17-19.

¹⁴⁴ Baur, Konstanz: lk 13.

¹⁴⁵ v. Brandt, Bürgertestamente: lk 337.

esinduspüüdlustele¹⁴⁶. Testeerimisega seoses on uurijad täheldanud eriti uuskodanike enesekehtestamissoovi, püüdu eksponeerida oma perekonna jõukust: detailsete testamentaarsete ettekirjutustega soovisid nad parandada oma perekonna sotsiaalset seisundit ja ankurdada ennast ja oma perekonda linnakogukonna kollektiivsesse mällu. Väga hoolikalt planeerisid perekonnamemoria't ka suguvõsa viimased esindajad.¹⁴⁷

Vaagides testamente kui rahvavagaduse allikaid, on Briti uurija Andrew Brown nentunud: *They are less windows to the soul than mirrors of social convention*¹⁴⁸. Birgit Noodt omakorda on tõdenud Lübecki materjali põhjal, et testamentaarseid annakuid suunas traditsiooniline käitumiskoodeks, mis peegeldub ka allikmaterjali keeles. Noodt väidab, et testamentide sõnastuses väljenduvad mitte iga üksiku testaatori isikupära ja linnakodaniku mentaliteet, vaid notaritele teada olnud juriidilised vormelid¹⁴⁹; selliste retooriliste *toposte* mentaliteediajalooline tõlgendamine on väga problemaatiline.¹⁵⁰

Ka siinse teema osas on olnud võimalik jälgida vastavate annakute sõnastuse süvenevat ühtlustumist seoses testamentaarsete palverännakute praktika tavapärastumisega. Iseäranis 15. sajandi esimese poole allikmaterjali tugeva formaliseerituse tagant paistab praktika lõimitus kohalike käitumismallide hulka. Sellise tavapärastumisega, sealhulgas teatud hingeturbetehnikate sissetöötatusega kaasneb paratamatult testamentaarsed korralduste napisõnalisus ja vähene kõnekus. Clive Burgess¹⁵¹ on juhtinud testamendiuurijate tähelepanu asjaoludele, et ühelt poolt on paljud testamentaarsed korraldused toodud väga lakooniliselt, nende tagamaaks võisid olla detailsed mitteametlikud juhendid perekonnale ja kokkulepped testamenditäituritega; teisalt aga ei kajasta testamendid kindlasti kõiki samme, mida testaatorid astusid oma hingeõnnistuse kindlustamiseks: vagasid annetusi ja religioossed sihtasutusi tehti sageli eluajal¹⁵².

¹⁴⁶ **Hölzel**, Kirchengeschichte: lk 46-47; **Brandt**, Regesten, lk 31

¹⁴⁷ **Lusiardi**, Stiftung: lk 243; **Schmid**, Wolfgang. Kölner Kaufleute als Stifter und Mäzene. – *Hansische Geschichtsblätter*; 113 (1995). lk 127-44, siin lk 135-37.

¹⁴⁸ **Brown**, Popular piety: lk 21. Põhjalikum kriitika testamentide kui allikate suhtes: **Duffy**, Altars: lk 504-23; **Burgess**, Convention: lk 14-33.

¹⁴⁹ Ladinakeelsete testamentide puhul võib ühtlasi arvata, et paljud testaatorid ei mõistnud dokumenti kirjapandut, vähemalt mitte detailides. Erinevalt Lõuna-Saksa linnadest, kus üleminek ladina keelele toimus 14. sajandi esimesel poolel, on õiguskeelt iseäranis konservatiivses Lübeckis valdav osa testamente ladinakeelsed kuni 14. sajandi lõpuni. – **v. Brandt**, Bürgertestamente: lk 343.

¹⁵⁰ **Noodt**, Religion und Familie: lk 8-9 ja 20-22.

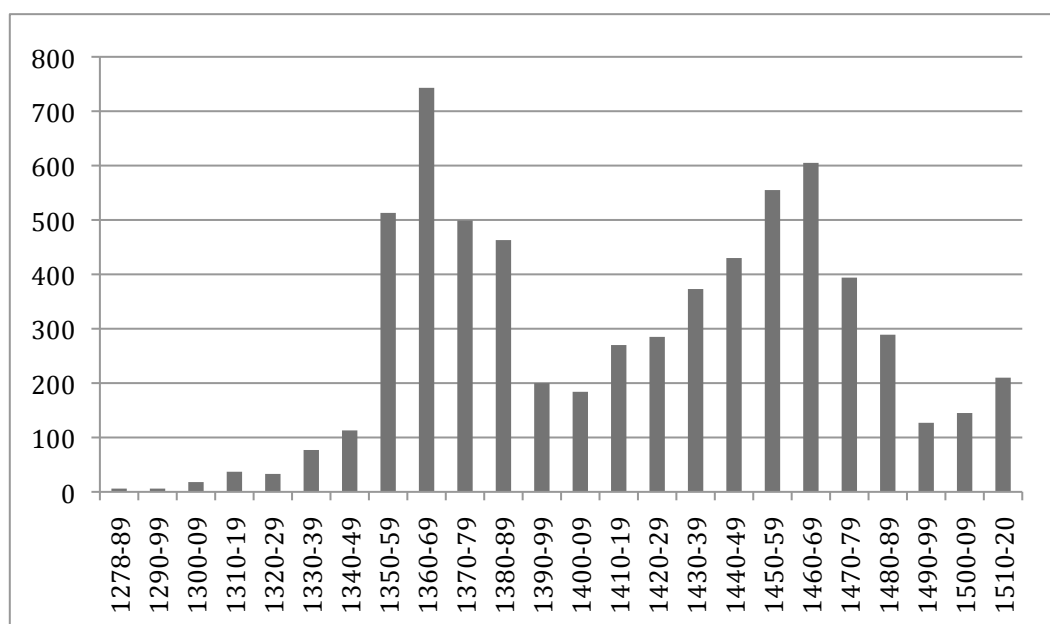
¹⁵¹ **Burgess**, Convention: lk 16.

¹⁵² Sellest aspektist tasuks edaspidi testamentidega võrrelda nt Martin Wehrmanni publitseeritud Lübecki Maarja kiriku memoriaalraamatu sissekandeid. – vt **Wehrmann**, Memorienkalender.

Ahasver von Brandt ning Birgit Noodt on Lübecki testeerimispraktika muutumist 14. sajandi osas küllaltki üksikasjalikult käsitlenud, 15.-16. sajandi muutuste ja murrangute osas seevastu on palju küsimärke. Püüan siinses töös testeerimispraktika muudatusi käsitleda, aga selgelt jäävad minu teemapüstituse raamid ja allikamaterjal ebapiisavaks, analüüsima probleemi süviti. Keeruline on põhjendada just traditsioonilise käitumistava katkestusi. Testeerimispraktika muutumise põhjusena ei maksa otsida (üksnes) usuliste tõekspidamiste või kommete muutumist, vaid juriidilisi, sh pärimisõiguslikke ja kantseleikorralduslikke ning muidugi ka majanduslikke ja sotsiaalseid mõjureid.

3.1.1 Testeerimine 13. sajandi lõpust 16. sajandi alguskümnenditeni

Joonisel 1 on toodud keskaegses Lübeckis jäetud testamentide hulk kümnendite lõikes, näeme, et lübecklaste testeerimisaktiivsuses esinesid üsna ulatuslikud kõikumised.

Joonis 1: Testamentide arv kümnendite kaupa (1278-1520)

Lübecki esimesed tosin testamenti pärinevad 13. sajandi viimasest veerandist¹⁵³, 14. sajandi algusest nende arv tõusis ühtlase pidevusega. 14. sajandi esimesest poolest (1300-49) on kokku säilinud 278 testamenti¹⁵⁴. Aastakümnete lõikes saab jälgida pidevat testeerimisaktiivsuse tõusu: kui sajandi esimesel kümnendil jäeti Lübeckis harva enam kui keskmiselt üks testament aastas, siis neljandast kümnendist pärineb juba

¹⁵³ AHL: 07.2-01

¹⁵⁴ AHL: 07.2-02.

114 testamenti ehk enam kui kümme aastas. Birgit Noodti arvates kasvas testeerimine nii paremini organiseeritud kantseleitöö ja uuenenud pärimisõigusliku regulatsiooni kui ka linnaelanike tõusva majandusliku potentsiaali tõttu. 13. sajandi lõpus ja 14. sajandi alguses oli testaatori määratav pärimisjärglus Lübeckis veel erandlik, 14. sajandi vältel aga muutus see aga tavapäraseks, varasemaga võrreldes hakkasid seetõttu suhteliselt enam testeerima ka vähemkindlustatud elanikud.¹⁵⁵

“Musta surmana” tuntud katkuepideemia jõudis Lübeckisse 1350. aastal, aga kuuldused selle laastavast mõjust Euroopas kostusid lübecklaste kõrvu juba aasta varem ning arvatavasti kasvas koos hirmuga ka testeerijate arv¹⁵⁶: 1349. aastal on jäetud juba 24 testamenti.

Lübecki arhiiviregistri andmetel on aastatest 1350-1399 meieni säilinud 2418 testamenti¹⁵⁷, silmatorkavamad on aastad 1350 (131 testamenti), 1358 (92 testamenti) ja 1367 (267 testamenti). Enam kui 50 testamenti jäeti veel aastatel 1350, 1356, 1358-61, 1363-68, 1370, 1373-77, 1380-81, 1384 ja 1390. Sajandi viimasest kümnendist pärineb aga keskmiselt vaid 16 testamenti aastas.

Rafael Ehrhardti arvates ei ole testeerimise hüppeline tõus 1350. aastal seletatav paljude haigestumisega: 1350. a on testamentides haigena märgitud vähem kui eelnevatel ja järgnevatel perioodidel, küll aga süvendas epideemia hirmu surra ettevalmistumatult¹⁵⁸. 1350. aastal suurenes märgatavalt annetuste hulk kirikutele, kloostritele, hoolekandeesutustele ja vaestele: selle aasta jooksul jäeti 9,5 % enam vagasid annetusi kui eelneva 14 aasta jooksul kokku. Jõukamad eelistasid parohiaalkirikutele suunatud annetusi (nt altari- ja missasihtasutused, mälestusteenistused, matmispaiga kindlustamine), vähemkindlustatud otsisid odavamaid võimalusi, nt hingemissade tellimine.¹⁵⁹ Üldistavalt võib öelda, et võrreldes 14. sajandi teise veerandiga, mil lübecklased jätsid testamendi ennekoike pärimisküsimuste lahendamiseks, muutus katkuepideemia mõjul üldiseks hingeturbe kindlustamine testamentaarsete korralduste abil.

¹⁵⁵ Noodt, Religion und Familie: lk 173-75.

¹⁵⁶ Noodt, Religion und Familie: lk 161-62; v. Brandt, Bürgertestamente: lk 14.

¹⁵⁷ AHL: 07.2-03

¹⁵⁸ Ehrhardt, Familie und Memoria: lk 93-94.

¹⁵⁹ Noodt, Religion und Familie: lk 181, 187.

Ka 1350. a suure suremuse tulemusel aset leidnud varade kontsentreerumine suurendas elanike testeerimissoovi ja -võimalusi¹⁶⁰. 1351.-57. a kõikus testamentide arv paarikümne ja viiekümne vahel, 1358. aastast pärineb koguni 92 testamenti. Hildegund Hölzeli arvates võis siis aset leida 1350. aastale analoogne epideemia, kirjalikud ülestähendused katkupuhanu kohta aga puuduvad¹⁶¹. Katk jõudis uuesti Lübeckisse 1367. aastal¹⁶², mil jäeti 267 testamenti. Sel aastal kõneles ka Lübecki kroonika suurest katkupuhangust ning suurest suremusest rikaste kodanike seas. 1376. aastal andis Lübecki kroonik taas teada katkuepideemiast rannikulinnades, 1387. a on juttu haiguspuhangutest kogu Euroopas ning aasta hiljem katku puhkemisest Lübeckis. Uus katkulaine tabas Lübeckit 1396. aastal.¹⁶³

Jättes kõrvale 1367. a pärinevate testamentide erakordselt suure hulga, jäeti 14. sajandi kolmandal veerandil Lübeckis keskmiselt 50 testamenti aastas. 1376.-90. aastani langes keskmine testamentide arv õige pisut, 1390. aastatest võib täheldada aga märgatavat langust (10-29 testamenti aastas). Birgit Noodti arvates ei tulenenud vähenemine siiski muutunud testeerimistavast, vaid 14. sajandi lõpus poliitiliste rahutustega kaasnenud arhiveerimisprobleemidest¹⁶⁴.

Võrreldes 1350. aastaga, suurenes 1367. aastast veelgi nii jõukamate kui vaesemate lübecklaste valmisolek religioosseteks ja karitatiivseteks annetusteks. Jätkus kiriklikele institutsioonidele annetajate ringi kokkutõmbumine, ka vaestehoolekandes eelistasid lübecklased üha enam annetada otse vaestele (nii tegi 14. sajandi viimasel veerandil 19% testaatoritest), mitte niivõrd karitatiivsetele institutsioonidele. Sel perioodil langes pisut ka mälestusteenistuste, *memoria* ja surnumissade tellijate arv, sugenes aga ka uudseid kultuslikke tegevusi (nt küünalde põletamine *Corpus Christi* ees) ja uusi võimalusi mälestamiseks. 7% testaatoritest nimetas annetuste vastuvõtjana religioosseid vennaskondi, Noodti hinnangul olid paljud nendest toona veel loomisfaasis.¹⁶⁵

Arhiiviregistri teatel on ajavahemikust 1400-1449 meieni säilinud 1542 testamenti¹⁶⁶, seejuures, nagu ka sissejuhatuses sai mainitud, puuduvad täielikult testamendid aastatest

¹⁶⁰ Noodt, Religion und Familie: lk 191.

¹⁶¹ Hölzel, Kirchengeschichte: lk 46.

¹⁶² Hölzel, Kirchengeschichte: lk 46-47; v. Brandt, Regesten: lk 6.

¹⁶³ Ahmling, Katrin. Die Darstellung der Pest durch die Lübecker Chronisten. Hauptseminar Mittelalter: Hansestädtische Geschichtsschreibung. Hamburg, 2005, lk 1-18, siin lk 4-5. [<http://www1.uni-hamburg.de/spaetmittelalter/hansegeschichtsschreibung/AhmlingPest.pdf>] (25.05.2010).

¹⁶⁴ Noodt, Religion und Familie: lk 226.

¹⁶⁵ Noodt, Religion und Familie: lk 228-43.

¹⁶⁶ AHL 07.2-04

1408-1412: neid ei ole Lübecki arhiivile tagastatud. Sajandi esimesel poolel on testeerimisaktiivsuses märgata üsna ühtlast kasvutendentsi, mida rütmistavad mõned üksikud suuremad tõusud. Epideemia-aastana on 15. sajandi I poole Lübeckis teada 1406. a, mil jäeti 57 testamenti, Jürgen Hartwig on nimetanud katkuaastatena Schleswig-Holsteini piirkonnas veel 1420.-21. a (Lübeckis pärineb 1420. aastast vaid 22 testamenti, 1421. aastast aga 52 testamenti) ja aastaid 1439/40 ning 1448-1451¹⁶⁷. Rohkesti testamente jäeti Lübeckis nii 1430. kui ka 1440. aastate teisel poolel, erakorraline näib aga Lübeckis olnud hoopis 1436. aasta, mil jäeti 95 testamenti.

Vagade annetuste osas süvenesid veelgi need tendentsid, mida oli märgata juba 14. sajandi teisel poolel. Carsten S. Jensen andmetel suunasid lübecklased ajavahemikul 1413-17 karitatiivseteks eesmärkideks enam kui pooled vagadest annetustest, kloostritele ligi 30% ja kirikutele vaid umbes 20%. Aastatel 1437-41 kasvas karitatiivsete annetuste osakaal juba üle 60%, seda nii kloostrite kui kirikute arvelt. Sel perioodil omandasid suurema tähtsuse ka annetused vennaskondadele (ligi 10%)¹⁶⁸. Regulaarsetele missateenistustele (*missa ordinaria*) eelistati hingemissasid (nn *dechnisse*): viimaste all pidasid testaatorid silmas surma-aastapäeval peetavat mälestusteenistust, mis oli odavam kui votiivmissad. Veel soodsama mälestamisvormina kerkis Lübeckis esile surnu nime nimetamine kantslist (nn *denket*).¹⁶⁹ Liturgilise *memoria* ja missateenistuste tellimuste osakaal ei olnud testamentides siiski suur, Jensen oletab, et nii igaveste missade sihtasutused kui ka üksikud annetused missade pühitsemiseks tehti peamiselt väljaspool testamente¹⁷⁰.

Ajavahemikul 1450-99 jätsid lübecklased kokku 1970 testamenti¹⁷¹, kokku keskmiselt 40 testamenti aastas. Poolsajandi jooksul leidis aset selge langustendentsi testeerimispraktikas. Kuni 1480. aastate alguseni langes testamentide arv aastas harva alla kahekümne, sealt edasi aga ületas kahekümne künnise uuesti alles 16. sajandi teise kümnendi lõpus. Siinses töös vaadeldud 16. sajandi kahel esimesel kümnendil (1500-1520) jäeti kokku 355 testamenti, keskmiselt 18 viimset korraldust aastas.

¹⁶⁷ **Hartwig**, Jürgen. Pest – der schwarze Tod [<http://www.geschichte-s-h.de/vonabisz/pest.htm>] (25.05.2010). Hartwig on uurimuse *Die Pest in Schleswig-Holstein von 1350 bis 1547/48. Eine sozialgeschichtliche Studie über eine wiederkehrende Katastrophe. Kieler Werkstücke, R. A, Beiträge zur Schleswig-Holsteinischen und skandinavischen Geschichte; 12. Frankfurt am Main, 1994* autor, kahjuks ei olnud seda teost minu käsutuses. 15. teise poole ja 16. saj alguse katkupuhangutena nimetab Hartwig aastaid 1464, 1483, 1506, 1525-1529.

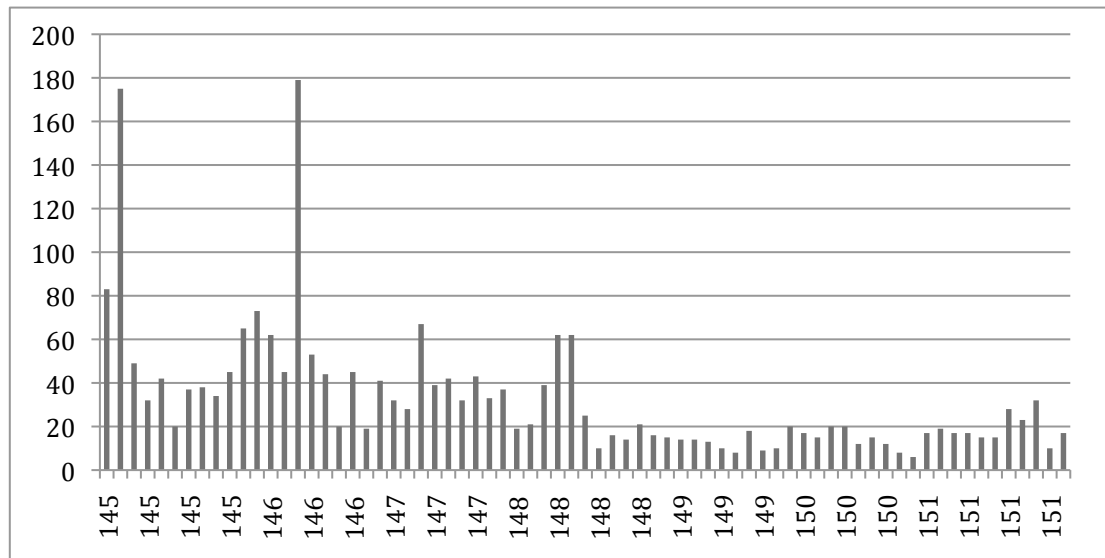
¹⁶⁸ **Jensen**, Fromme gaver: lk 122-24 ja 142.

¹⁶⁹ **Jensen**, Fromme gaver: 234-35.

¹⁷⁰ **Jensen**, Religious life: lk 44.

¹⁷¹ AHL 07.2-05 ja 07.2-06

15. sajandi kolmandal veerandil olid erandlikult suure testeerimisaktiivsusega aastateks 1451 (175 testamenti) ja 1464 (179 testamenti). Lübecki kroonik on andnud teada katkupuhangust 1450.-51. aastal, mis olla nõudnud palju ohvreid, ning uuest suurest epideemiapuhangust 1464. aastal¹⁷². Jättes 1451. ja 1464. a kõrvale, saame aastate 1450-85 keskmiseks testamentide arvuks 43; seevastu järgmise 35 aasta (1486-1520) keskmiseks on üksnes 15,5 testamenti. Joonisel 2 näeme poolsajandi jooksul langustendentsi testeerimispraktikas, tugev madalseis saabus alates 1480. aastatest.

Joonis 2: Testamendid 1450-1520

Sellisele suurele langusele on raske leida põhjuseid, sest 15.-16. sajandi testeerimispraktika käsitlusi napib. Carsten S. Jensen on küll andnud ülevaate muutustest religioossete ja karitatiivsete annetuste osas¹⁷³, ent ei ole analüüsinud lübecklaste testeerimisaktiivsust mõjutanud tegureid. Heinrich Dormeier on 1480.-1530. aastate Lübecki testeerimispraktika kohta täheldanud, et palju oli testeerijate seas sisserännanuid ja uuskodanikke; selle perioodi testamendid pärinevad valdavalt vähekindlustatud inimestelt, teatud juhtudel paneb Dormeieri sõnul imestama, miks nad üldse testamendi tegid¹⁷⁴.

¹⁷² Ahmling, Pest: lk 5.

¹⁷³ Põhijoontes jäi eri liiki vagade annetuste jaotus samaks mis 15. sajandi esimesel poolel: karitatiivseteks eesmärkideks olid jätkuvalt mõeldud enam kui pooled annetused, annetuste osakaal kloostritele kõikus 25% ja 30% vahel, kirikutele jäeti 15. sajandi teisel poolel umbes 15% annetustest ja 16. saj alguses ligi 20%. – Jensen, Fromme gaver: lk 122-24.

¹⁷⁴ Tagungsbericht: Zwischen Widerstand und Umsturz. Zur Bedeutung von Gewalt für die politische Kultur des späten Mittelalters. Herbsttagung des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte e. V. Insel Reichenau, 29. September bis 2. Oktober 2009, lk 4. [http://www.konstanzer-arbeitskreis.de/information/tagungsberichte/ReichenauTagung03_04-2009.pdf] (31.05.2010).

Gunnar Meyer on osutanud sellele, et ühiskonna vaesemate kihtide esindajad testeerisid reeglina surivoodis, seevastu jõukamad jätsid testamendi terves elujõus ning uuendasid seda ka pidevalt seoses muutuva varandusliku seisuga; 15. sajandi jooksul aga levis jõukamate testaatorite seas alaternatiivina komme ajakohastada oma testamenti *in enem sedel* või *in rekensbok*¹⁷⁵. Esimene tähendas arvatavasti koditsilli, teist võimalust aga kasutas näiteks Lübecki kaupmees Hinrik Dunkelgud, kes Santiago de Compostelasse asumise eel aastal 1479 alustas testamentaarsete korraldustega oma äri- ja päevaraamatut¹⁷⁶.

Lisaks tuleks testeerijate vähenemise küsimuses vaatluse alla võtta mitmed olulised momendid muutuvas testamendipraktikas, mis Gabriela Signori väitel on senistes testamendiuurimustes jäänud tähelepanu alt välja. Tema arvates on 15. sajandi testamendid vagaduseajaloo tarbeks puudulikud allikad: märksa rohkem teavet vagade annetuste kohta leiab kiriklike institutsioonide tulude- ja mälestamisraamatutest, teisalt tuleks ka vaadata 15. sajandi testaatorite profiili: nende seas oli Signori väitel väga palju lastetuid pärandajaid.¹⁷⁷ Signori osutused sain küll teadmiseks võtta, ent siinse uurimuse raames ei olnud kahjuks võimalik nii üksikasjalikult Lübecki testaatoreid analüüsida.

3.2 Testaatorid

Lübecki õigus sätestas kõigi linnaelanike põhimõttelise eraõigusliku võrdsuse. Lübecki õiguse kohase testamendi võisid jätta kõigi sotsiaalsete kihtide esindajad, samuti naisterahvad kui täisealised eestkostetalused ja ka “külalised” (võõrkaupmehed, rändavad käsitöösellid, palverändurid jne). Erandlikuna esineb ka Lübecki õiguse raames koostatud vaimulike testamente, üldiselt püüdsid kirikuvõimud suunata vaimulikke pärandama kanoonilise õiguse järgi.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Meyer, Stiftungsverhalten: lk 130-31.

¹⁷⁶ Mantels, Wilhelm. Aus dem Memorial- oder Geheim-Buche des Lübecker Krämers Hinrich Dunkelgud (1866) – Beiträge zur Lübisches-Hansischen Geschichte. Jena: G. Fischer, 1881. lk 341–369; vt ka Ganz-Blätter, Ursula. Andacht und Abenteuer: Berichte europäischer Jerusalem- und Santiago-Pilger (1320-1520). Jakobus-Studien; 4. Tübingen: Narr, 1990. lk 73.

¹⁷⁷ Eine allgemeine Frömmigkeitsgeschichte lässt sich im 15. Jahrhundert mittels letztwilliger Verfügungen definitiv nicht mehr schreiben. Dafür sind die Dokumente mit ad pias causas-Zusätzen (gemessen an der Vielzahl der Einträge in den kirchlichen Einnahmebüchern und Jahrzeitenbüchern) nicht zahlreich genug; dafür ist das Profil der Erblasser und Testatoren (Stichwort Kinderlosigkeit) viel zu speziell. – Signori, Vorsorgen: lk 60.

¹⁷⁸ v. Brandt, Bürgertestamente: lk 440; Lusiardi, Stiftung: lk 41.

Endastmõistetavalt said reaalselt testeerida vaid need, kellel oli, mida parandada – valdavalt linna ülem- ja keskkihtide esindajad. Ahasver von Brandti väitel jäävad linna alamkihid seetõttu reeglina tummaks¹⁷⁹. Birgit Noodt on nõustunud tema väitega, et töövõimetud ja puudusekannatajad (kerjused, haiged, raugad, juhutöölised jne) esinevad testamentides vaid annetuste vastuvõtjatena, küll aga eristuvad nendest samuti linna alamkihti ehk “alaprivilegeeritute” hulka kuulunud, ent siiski küllalt sageli testeerinud sellid ja teenijaskond¹⁸⁰.

3.2.1 Testaatorite sotsiaalne positsioon

Arusaam hiliskeskaegse Lübecki sotsiaalsest struktuurist toetub senini peamiselt Ahasver von Brandti uurimusele¹⁸¹. Von Brandti järgi jagunes 14. saj teise poole Lübecki elanikkond ameti põhjal neljaks sotsiaalseks kihiks: umbes 850 kaupmeest moodustasid I kihi (15,4% elanikkonnast), u 400 laevnikku, pudukaupmeest ja õllepruulijat II kihi (7,3%), u 1950 käsitöömeistrit ning äriteenijat (*Handelsgehilfen*) III kihi (35,4%) ja u 2400 palgatöölist IV kihi (41,8%); möönnud, et ametid ei pruugi hästi peegeldada varanduslikku kihistumist, jagas ta 1460. a maksunimekirjade järgi lübecklased maksustatud omandi järgi neljaks varandusklassiks: I – 1000 marka, II – 461 marka; III – 114 marka; IV – 16 marka.

Gunnar Meyer on 15. sajandi esimese poole osas oletanud, et maksimaalselt iga neljas maksumaksja jättis testamendi¹⁸², paraku on aga testamentide põhjal väga raske analüüsida erinevate sotsiaalsete kihtide esindajate testeerimiskäitumist. Eespool oli juba juttu sellest, et reeglina saksaõiguslik testament ei kajastanud kogu testaatori varandust; ka andmete esinemine testaatorite tegevusvaldkonna kohta või kuulumine kodaniku- või vaimulikuseisusesse on testamendis pigem erandlik¹⁸³.

Birgit Noodt võttis 14. sajandi Lübecki testaatorite osas selle töö siiski ette. Ta klassifitseeris testaatorid peamiselt jõukuse alusel, lisaks testamentides leiduvale andmestikule ameti, vara ja sidemete kohta kaasas ta tollinimekirjades (*Pfundzollisten*)

¹⁷⁹ v. **Brandt**, Bürgertestamente: lk 441

¹⁸⁰ **Noodt**, Religion und Familie: lk 151.

¹⁸¹ **Brandt**, Ahasver von. Die gesellschaftliche Struktur des spätmittelalterlichen Lübeck. – Lübeck. Hanse. Nordeuropa. Gedächtnisschrift für Ahasver von Brandt, hrsg. im Auftrag des Hansischen Geschichtsvereins von Klaus Friedland u. Rolf Sprandel. Köln-Wien: Böhlau, 1979, lk 209-232.

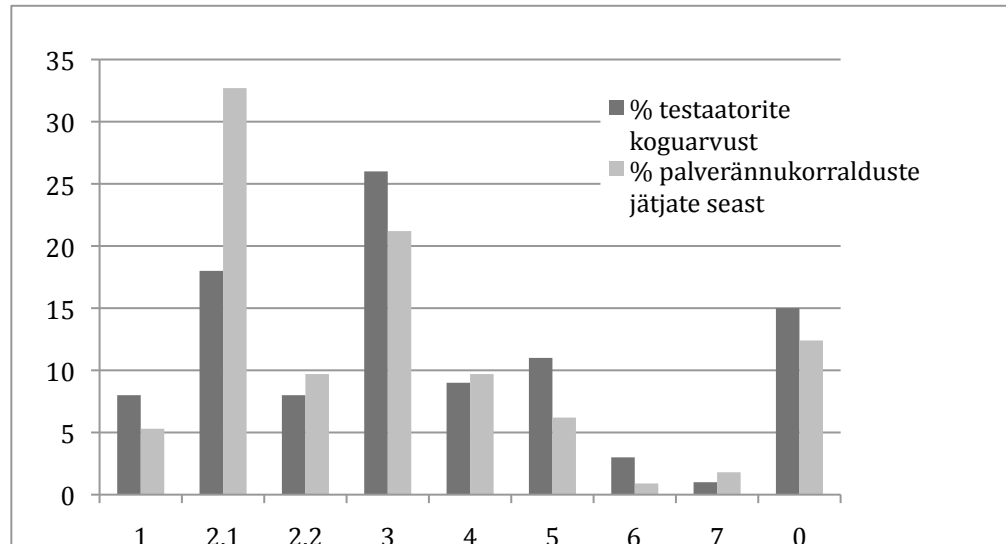
¹⁸² **Meyer**, Stiftungsverhalten: lk 117.

¹⁸³ v. **Brandt**, Bürgertestamente: 441; **Riethmüller**, Hamburger Testamente: lk 23-25.

leiduva teabe¹⁸⁴. Noodt jaotas 14. sajandil Lübeckis testeerinud isikud järgmistesse varandusklassidesse:

- **1** – raeperekondade liikmed (8% testaatoritest);
- **2.1** – suurkaupmehed (18%);
- **2.2** – varakad teiste ametite esindajad, 400-800 marga omanikud (8%);
- **3** – 200-400 marga omanikud (26%);
- **4** – 100-200 marga omanikud (9%);
- **5** – 1-100 marga omanikud, kuulusid teenijaskonda või amet teadmata (11%)¹⁸⁵;
- **6** – vaimulikud (3%);
- **7** – teiste linnade kodanikud (1%);
- **0** – testaatori sotsiaalmajanduslik positsioon jäi selgusetuks (15%).

Noodt on oma uurimuse lisas toonud kõigi testaatorite nimekirja, kus on esitatud ka oletatav sotsiaalmajanduslik klass¹⁸⁶. Nende andmete põhjal jagasin üheksasse eri rühma ka palverännukorraldusi jätnud testaatorid. Joonisel 3 on võrdlevalt esitatud eri sotsiaalsete kihtide protsentuaalne esindatus vastavalt kõigi testaatorite ja palverännukorraldajate seas.

Joonis 3: Testaatorite sotsiaalne jagunemine 14. sajandil

Võrdluses selgub, et silmatorkavalt suur oli 14. sajandil palverännakute tellijate seas varandusklassi 2.1 kuulunute ehk suurkaupmeeste roll (ligi 33%), kelle osakaal testaatorite seas küündis üksnes 18 protsendini. 8% testeerinutest kuulusid

¹⁸⁴ Lähemalt: Noodt, Religion und Familie: lk 26-32 ja tabel lk 32.

¹⁸⁵ Von Brandti klassifikatsiooniga sobituksid need vastavalt: I – 1 ja 2.1; II – 2.2; III – 3 ja 4; IV – 5.

¹⁸⁶ Noodt, Religion und Familie: lk 534-89.

raeperekondadesse, kelle osakaal palverännukorralduste jätajatena (kokku kuus korraldust¹⁸⁷) oli aga üksnes veidi enam kui 5%. Noodt on näidanud, et rikkad, ent raeperekondadesse mittekuulunud kaupmehed olid oma annetustegevuses sageli ebakonventsionaalsed; nemad olid ka peamised vaestehoolekandjad¹⁸⁸.

Ehkki linna keskkihi esindajaid olid palverännukorralduste jätajatena esindatud ligilähedaselt proportsionaalselt nende kihtide osakaalule kõigi testaatorite seas, moodustasid nad kokku üle 40% kõigist palverännakuid doteerinud testaatoritest. Arvatavasti linna alamkihti ehk 5. varandusklassi kuuluvad isikud, kes käsutasid tagasihoidlikuma kuni 100 marga suuruse vara üle, moodustasid 14. sajandil veidi enam kui 6% palverännukorralduste jätajatest. Silmatorkav on asjaolu, et seitsmest teadaolevast vaatlusaluse varandusklassi liikmest viis olid naisterahvad: neli lesknaist ning üks raeproua teenijanna.

Vaid üks vaimulik 79 seast soovis lähetada teele asemik-palveränduri: preester Johan Balke, kel oli isiklik palverännukogemus 1356. aastast, mil ta jättis oma testamendi Aachenisse suundumise eel¹⁸⁹.

15. sajandi testaatorite kohta ei ole aluseks võtta selliseid üksikasjalikke andmeid, nagu Noodt on neid pakkunud 14. sajandi kohta. Seetõttu otsustasin 15. sajandi testaatorite osas testida Gunnar Meyeri ideed, mille kohaselt on võimalik 15. sajandi Lübeckis eristada nelja sotsiaalset kihti annakute suuruse põhjal tee-ehituse heaks. Juba 1370.–80. aastatel said annetused teede ja sildade tarbeks (*tho weggen unde tho steghen*) Lübecki testamentide tavaliseks koostisosaks, 15. sajandil alguseks kujunes sellest enam-vähem kohustuslik testamendimaks teedeehituse finantseerimiseks; selle suurus sõltus aga testaatori isiklikust valikust, mida paljuski dikteeris Meyeri arvates tema sotsiaalne staatus.¹⁹⁰ Meyer tegi ajavahemikust 1425–1450 pärinevaid testamente analüüsides järgmise jaotuse annaku suuruse põhjal teede ja sildade korrashoiuks:

- **I** – ühiskonna eliit (4,5% testaatoritest): annak enam kui 1 Lübecki mark (m.l);
- **II** – 2. sotsiaalne kiht (19%): annak 1 m.l;
- **III** – 3. sotsiaalne kiht (49%), annak 8-12 Lübecki solidust (ß.l);
- **IV** – 4. sotsiaalne kiht (27%): annak 4-6 ß.l.¹⁹¹

¹⁸⁷ Nende kuue seast kaks olid lesknaised Margarete Thodinghusen^[71] ja Rixa Blomenrod^[86].

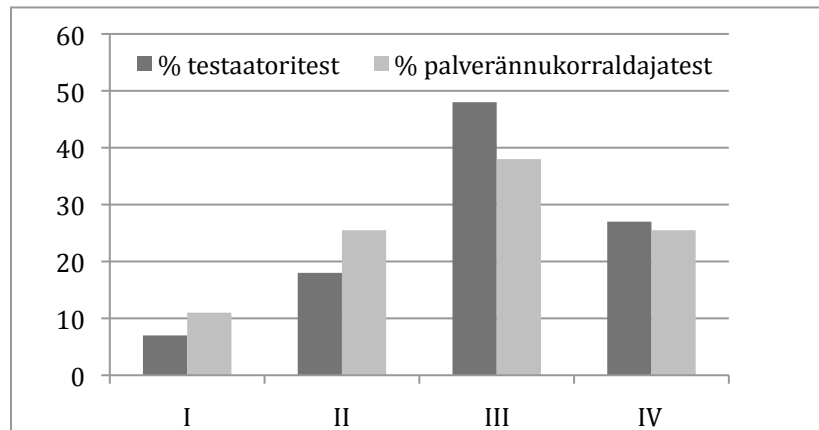
¹⁸⁸ Noodt, Religion und Familie: lk 232-35.

¹⁸⁹ Regesten: nr 619.

¹⁹⁰ Meyer, Stiftungsverhalten: lk 120-24.

¹⁹¹ Meyer, Stiftungsverhalten: lk 120-24.

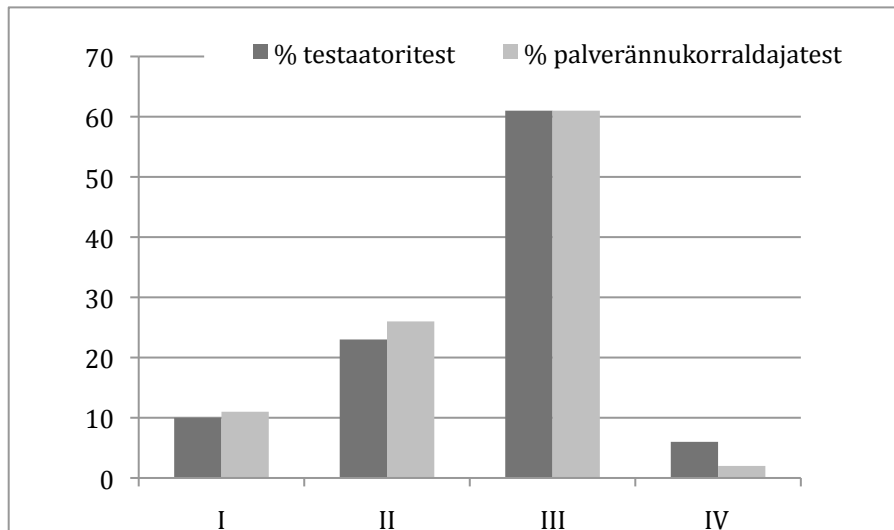
Meyeri mudeli alusel uurisin vaid perioodide 1437-1441 ja 1461-65 testaatoreid, sest 15. sajandi alguskümneitel ei olnud sellised annakud veel päris juurdunud, 15. sajandi lõpust ja 16. sajandi algusest pärineb aga vähe testamente ja vaid üksikud palverännukorraldused, mistõttu protsentuaalse võrdluse esitamine nii väheste andmete põhjal oluks eksitav.

Joonis 4: Testaatorite sotsiaalne jagunemine 1437-1441

Joonisel 4 on esitatud ajavahemiku 1437-41 testamentide põhjal erinevatest sotsiaalsetest kihtidest pärit testaatorite osakaal ning vastavalt nende osakaal palverännukorralduste järgijateks. Vaadeldava ajavahemiku andmed näitavad, et I kihti liigituvate isikute osakaal kõigi testaatorite hulgas oli 7%, palverännukorraldajate seas aga 11%; II kihti kuulus 18% testaatoritest, nemad aga moodustasid palverännakute finantseerijatest 25,5%. III sotsiaalse kihi esindajaid oli enim nii kõigi testaatorite seas – 48% – kui ka palverännukorraldajate seas: 38%. IV kihti asetunute protsent oli lähedane nii kõigi testaatorite kui palverännukorraldajate seas: vastavalt 27% ja 25,5%. Võrdlusest selgub, et ehkki ühiskonna ülemkihtide testaatorite seas oli mõnevõrra tavapärasem jätta palverännukorraldusi, pärines enam kui 3/5 palverännakute tellijatest siiski vaesemast kesk- ja alamkihist.

Joonisel 5 on graafiliselt esitatud samasugune võrdlus ajavahemiku 1461-65 andmete põhjal.

Joonis 5: Testaatorite sotsiaalne jagunemine 1461-65

Ajavahemikus 1461-65 liigitus I sotsiaalsesse kihti 10% kõigist testaatoritest, palverännukorraldajatenas oli aga nende osakaal jätkuvalt 11%. II kihti astus 23% testaatoritest, palverännukorraldajate seas oli neid aga 26%. Veelgi kasvas III kihi testaatorite arv ning ka tähtsus palverännakute finantseerijana: osakaal oli võrdselt 61%. Oletatava viimase kihi esindajad moodustasid aga nüüd vaid 6% kõigist testaatoritest ning 2% palverännukorraldajatest.

Kõrvutades tulemusi 14. sajandi andmetega, arvan, et ehkki Meyeri lähenemine võib teatud määral edasi anda toonast sotsiaalset kihistumist, ei sobi see jaotus hästi vagade annetuste analüüsimiseks: näitavad ju nii annakud teedeehituseks kui ka palverännakuteks ühtviisi üksikute testaatorite annetamisvalmidust ning ülaltoodud võrdluses need näitajad märkimisväärselt ei erinenud.

Testamente üksikuna vaadates jääb siiski samuti silma, et need, kelle testamentaarsete korralduste hulgas on palverännukorraldus üks harvadest või koguni ainus vaga annetus, on reeglina ka teede korrashoiuks jätanud miinimumi (4 solidust). Oletatava III sotsiaalse kihi palverännudoteerijate seas leidub samuti testaatoreid, kelle testamentaarne hingeturve piirdus palverännukorraldustega: näiteks Hermen Bernstorpi^[409] ainus hingeõnnistuslik soov oli, et korraldataks reisid Santiagosse ja Einsiedelnisse, et püha Jaakobus ja neitsi Maarja paluksid surnu eest. 1463. a oli Tiitke Hildemari^[384] sooviks lähetada üks palverändur Santiagosse, aga tema viimsed korraldused väljendavad ainelist kitsikust: palverännaku rahastamine oli tema ainus vaga annetus, varuvariandina on ta ette näinud, et kui varast ei jätku palverännakuks, tuleb raha kasutada vaeste eestpalve tagamiseks. Piiratud materiaalsed võimalused peegelduvad teisteski

palverännukorraldustes. Clawes Fiole^[254] säästudeks oli 25 reini kuldnat ja üks tukat, ent sellest nähtavasti ei piisanud, et saata üks palverändur Rooma, Thanni ja Einsiedelnisse, mistõttu tema poeg ja pärija olid kohustatud puudujäägi katma.

Mõned testaatorid seevastu olid silmnähtavalt varakad ja helded: nt Diderik Wedeghe^[367] testamendis aastast 1461 on loetletud 37 erinevat vaga annetust, ainuüksi teede korrashoiuks jättis ta 10 Lübecki marka. Muuhulgas soovis ta lähetada palverändurid Jeruusalemma, Santiagosse, Einseidelnisse ja Thanni, Aachenisse, Wilsnacki ja ühe Golmbergi.

Gunnar Meyer on lübecklaste vagasid annetusi analüüsides näinud silmatorkavat erinevust jõukamate ja vaesemate vahel: piisavat kapitali omavad testaatorid ületasid tihti annetuste “standardrepertuaari”, rõhutades oma seotust teatud kohtadega (nt vikaaria- ja missasihtasutused perekonna päritolukohta). Sarnast täheldab ta ka palverännusihtkohtade valiku puhul: rahakamad otsustasid palvrändurid saata kas kaugetesse paikadesse Rooma, Santiagosse ja Jeruusalemma või siis kohtadesse, mis jäid kõrvale üldistest teedest¹⁹². Carsten S. Jensen arvates saab postuumsete palverännakute praktika sotsiaalsest liigestatusest kõnelda siiski peamiselt materiaalsete võimaluste vaatevinklist, tema arvates tuleks vagade annetustega seonduva prestiižitaotluse kõrval enam näha jõukate vältimatut kohustust suuremale hulgale vagadele tegudele, kohustust, mis oli linna eliidil ühtaegu nii kogukonna kui Jumala ees¹⁹³.

Lübecki testaatoritest palverännukorraldajate hulgas ei domineeri aga linna varakas eliit. Tõenäoliselt aitas rikaste kaugkaupmeeste eeskuju kaasa testamentaarsete palverännakute praktika laiemale populariseerumisele 14. sajandi teisel poolel, aga 15. sajandiks on selges ülekaalus just linna keskkihi palverännukorraldused. Selline “keskpärasus” torkab silma ka palverännukohtade valikute puhul, kus ülekaalutseb just n-ö standardrepertuaar¹⁹⁴.

¹⁹² Meyer, Stiftungsverhalten: lk 140.

¹⁹³ Jensen, Stellvertretende Pilgerfahrten: lk 28-29.

¹⁹⁴ Lähemalt peatükis 4.1.

3.2.2 Testaatorite sooline jagunemine

Lübecki testeerimispraktika oli süvenevalt maskuliinne. Naisterahvastele, ehkki nad olid eestkostetalused, laienes üldine testeerimisõigus, abielunaised vajasisid testeerimiseks siiski abikaasa ning lesed ja vallalised eestkostja nõusolekul¹⁹⁵.

Birgit Noodti andmetel oli Lübeckis naistestaatorite osakaal 1278.-1325. a 13%, aastatel 1326-49 tõusis see 28 protsendini, 1350.-75. a oli keskmiselt 20% (katkuaastal 1350 16%, seevastu katkuaastal 1367 25%). 14. sajandi viimasel veerandil langes naiste osakaal testaatorina aga 14 protsendile.¹⁹⁶ 15. sajandil vähenes naiste osakaal testaatorite hulgas veelgi: Carsten S. Jenseni analüüsitud 1005 testamendist ajavahemikus 1413-1513 vaid 18 ehk umbes 1,8 % pärineb naisterahvastelt¹⁹⁷, arhiiviregistrile tuginedes loetlesin ajavahemikust 1400-1449 samuti kokku vaid 28 naistestaatorit 1542 seas (1,8 %), mis näitab, et suur langus naiste testeerimisaktiivsuses leidis aset juba 15. sajandi alguses.

Selgelt oli üheks põhjuseks väiksemad varalised võimalused, sest naiste varandus piirdus reeglina kaasavara ning päritud kinnisvara ja rahaga¹⁹⁸. Ka kohalikul õigustraditsioonil oli oma roll: Lübecki õiguspiirkonna linnadest oli näiteks Hamburgis 14. sajandil naiste osakaal testaatorite seas 14 %, neistki enam kui pooled olid lesknaised¹⁹⁹. Lähemat uurimist vajaks ka, mis täpselt motiveeris naisterahvaid jätma viimseid korraldusi testamendi vormis. Kas naistel oli eriline roll surnud pereliikmete hingeturbe korraldamises? Birgit Noodt on sellele osutanud 14. sajandi kolmanda veerandi testamentide osas: 1350. ja 1367. a katkuepideemiate järel süvenes meestestaatorite seas ajutiselt tava jätta abikaasale kogu oma vara ja kohustada teda tegutsema lahkunu hingeõnnistuse huvides. Sajandi viimasel veerandil selline nähe taandus, taas hakati põhipärijana eelistama poegi.²⁰⁰

Regestide andmetel on ajavahemikus 1278–1363 palverännukorralduse jätnud 48 testaatori seas kuus naisterahvast (12,5%), nende testamendid on jäetud ajavahemikus 1346-60. Jacob von Melle andmetele tuginedes on ajavahemikust 1364-1412 teada 14 palverännukorraldusi jätnud naistestaatorit 81 testaatori seas (17,3%), nende

¹⁹⁵ v. Brandt, Bürgertestamente: lk 440.

¹⁹⁶ Noodt, Religion und Familie: lk 34, tabel 2 põhjal.

¹⁹⁷ Jensen, Fromme gaver: lk 62.

¹⁹⁸ Hölzel, Kirchengeschichte: lk 42.

¹⁹⁹ Riethmüller, Hamburger Testamente: lk 19-23.

²⁰⁰ Noodt, Religion und Familie: lk 215-22, 226 ja 404.

korraldused langevad aastatesse 1367-88. Edasisesest on teada vaid viis naisterahvast, kes tegid testamentaarseid palverännukorraldusi: need üksikud korraldused pärinevad aastatest 1413, 1416, 1420, 1428 ja 1429. Samast ajavahemikus (1413-1429) on teada kokku 108 palverännukorraldustega testamenti (naisterahvastest palverännukorraldajate osakaal on selles võrdluses 4,6%); üleüldse aga on sel ajal jätnud testamendi vaid 14 naist, mis tähendab, et enam kui kolmandik naisterahvastest leidis oma testamendis koha ka siirdud palverännakutele.

Stralsundis pärineb 15,5% kõigist palverännumainingutega testamendidest naisterahvastelt²⁰¹. Lüneburgi 19 palverännudoteerija seas oli kuus naisterahvast ehk ligi kolmandik, naiste osakaal testaatorite hulgas oli seal aga veidi üle 20 protsendi²⁰². Wiener Neustadti testaatorite hulgas oli 15. sajandil naiste osakaal testaatoritena keskmiselt 36%. 1413–1495 jätsid seal palverännukorraldusi 26 testaatorit 324 seast (8%): palverännakuid soovis rahastada 11% naistestaatoritest, samas vaid veidi enam kui 6 % meeste testamentides leidub palverännukorraldus(i)²⁰³.

3.3 Jacob von Melle kogutud allikad

Jacob von Melle 1711. aastast pärinevas töös “De itineribus Lubecensium sacris” kajastuvad testamentaarsed palverännukorraldused ajavahemikust 1289-1508. Et teose autori peamiseks sooviks oli kindlaks määrata lübecklastele tuntud palverännupaigad, ei esitanud ta materjali mitte ajalises järgnevuses, vaid 43 erineva palverännusihi alla jagatuna. Süstematiseerisin need teated kronoloogiliselt ja püüdsin uuesti koondada tervikkorraldusteks. Selle põhjal saan väita, et hinnanguliselt kajastub von Melle töös 290-300 erinevat palverännukorraldustega testamenti. Mitmel põhjusel ei olnud mul võimalik nende arvu täpselt kindlaks teha: autor on olnud terviklike väljavõtete esitamises järjekindlusetu, võrdlusvõimalused siinses töös kasutatud regestide ja arhiivimaterjalidega on aga paraku piiratud.

Võib suure tõenäosusega väita, et von Melle kasutada oli ka testamente, mis tänaseni ei ole säilinud. Tema töös leidub üksikuid silmatorkavaid eksimusi pühapaikade määramisel ning triivivaid dateeringuid, viimaste põhjuseks näivad olevat enamasti

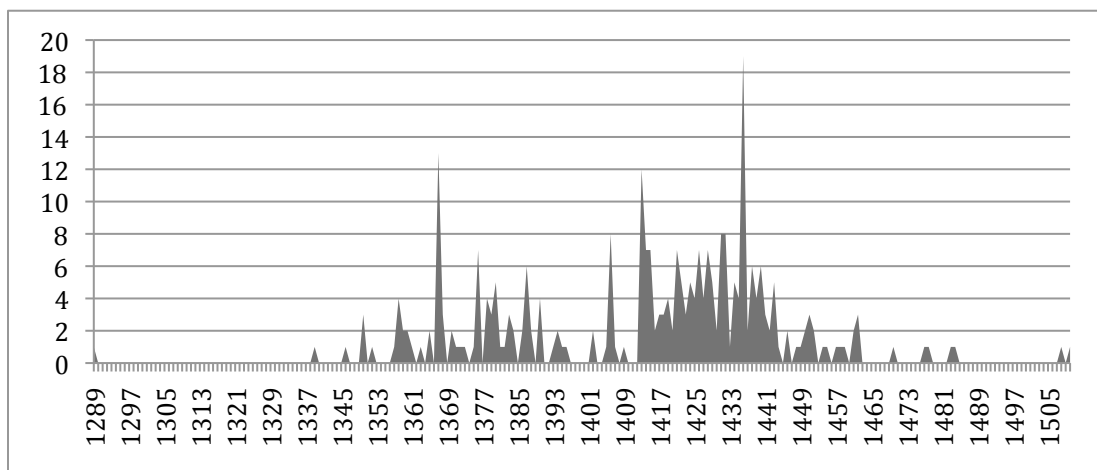
²⁰¹ Bettin; Volksdorf, Pilgerfahrten: lk 255.

²⁰² Reinhard, Lüneburger Testamente: Einleitung, lk IX.

²⁰³ Skvarics, Helga. *Volksfrömmigkeit und Alltagskultur: zum Stiftungsgeschehen Wiener Neustädter Bürger im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit (14. Jh.– 16. Jh.). Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs*; 15. Frankfurt a.M.: Lang, 2000, lk 62 ja 172–174.

ulatusliku tööga kaasnenud näpuvead, mis on tekkinud näiteks ühes testamendis esinevate palverännukorralduste jagamisel osadeks. Kohatised väljajätted korralduste terviktekstist (näiteks rahastamise küsimused ning ootused palveränduritele) on tingitud sellest, et Melle huvikeskmes on palverännupaigad.

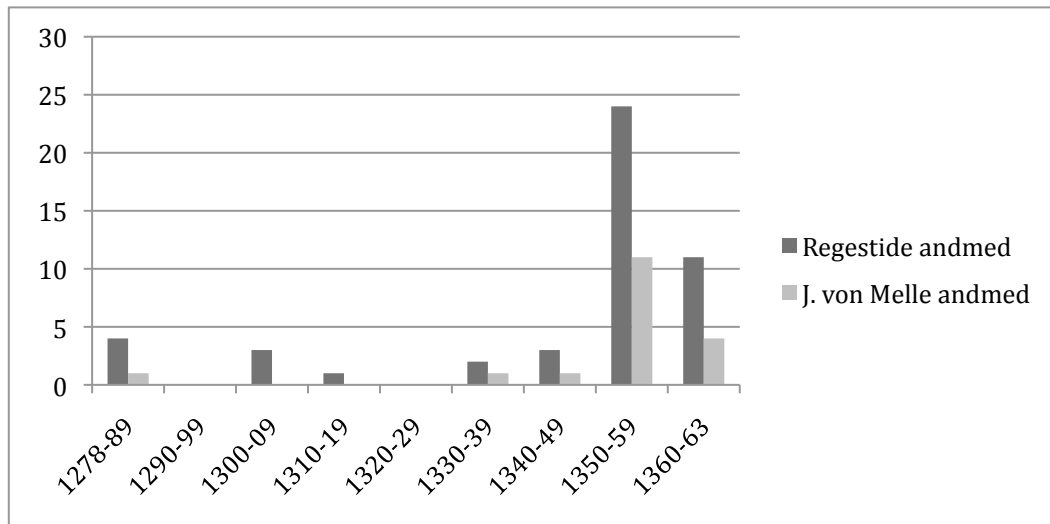
Von Melle tööstiilis ei ilmne teadlik valikulisus kajastada mingil moel huvipakkuvamaid korraldusi või keskenduda suurejoonelisematele testamentidele, on Birgit Noodt nentunud von Melle käsikirjaliste ümberkirjutuste kohta Lübecki testamentidest²⁰⁴. Sama saan kinnitada ka J. von Melle palverännu-uurimuse kohta. Ülaltoodud reservatsioonidega võib öelda, et 13.-14. sajandist (1289-1508) on Jacob von Melle loetlenud 88 palverännukorraldusega testamenti, ajavahemikust 1402-1508 veel 208 (pluss-miinus viis). Joonisel 6 on need esitatud ajateljel.

Joonis 6: Palverännukorralduste arv Lübeckis Jacob von Melle andmetel

Joonisel 7 on esitatud võrdlevalt Jacob von Melle toodud palverännukorralduste hulk ning Lübecki testamentide registrides esinevate palverännukorralduste hulk.

²⁰⁴ Noodt, Religion und Familie: lk 14.

Joonis 7: Palverännukorraldused 1278-1363

Norbert Ohleri hinnangul on von Melle oma uurimusse hõlmanud peaaegu kõik palverännukorraldused²⁰⁵, paremini peab paika Hildegund Hölzeli arvestus, et “De itineribus...” on märkimisväärsete väljajätetega²⁰⁶. Võrdluses regestidega selgus, et 13. sajandi viimase veerandi meieni säilinud neljast palverännukorraldusest on von Melle kajastanud vaid ühte, sedagi osaliselt. Tema töös ei ole toodud ka ühtegi palverännukorraldust perioodist 1305-1332, mil neid regestide andmetel jäeti viis. Regestides esitatud 40 korraldusest aastatest 1339-63 kajastub Mellel 14 korraldust, lisaks kaks sellist, millest üks pärineb arvatavasti meieni mitte säilinud testamendist ning üks on juhuveana varasemasse dateeritud poolik korraldus.

Birgit Noodt täheldas Jacob von Melle käsikirjalisi ümberkirjutusi²⁰⁷ originaaldtestamentidega võrreldes, et von Melle keskendas oma tähelepanu 14. sajandi teise poole ja 15. sajandi esimese poole testamentidele²⁰⁸. Sama võib tõdeda tema kogutud palverännuteadete puhul: von Melle põhjalikkus allikate läbitöötamisel on suurenenud oluliselt 14. sajandi teise poole materjalide käsitlemisel. Regestide põhjal tuntud 31 korraldusest perioodist 1350-63 sisaldab “De itineribus...” 14 ehk peaaegu pooli. Võrrelnud von Melle andmeid aastatest 1413-17 pärinevate arhiivimaterjalide andmetega, sain tulemuseks, et tema uurimus hõlmab umbes 3/5 selle perioodi palverännukorraldustest. Perioodi 1437-41 allikate osas sain selleks suhtarvuks 2/5. Seejärel kahaneb von Melle toodud teabe esinduslikkus aga oluliselt: perioodil 1461-65

²⁰⁵ Ohler, Seligkeit: lk 84.

²⁰⁶ Hölzel, Kirchengeschichte: lk 42.

²⁰⁷ Sissejuhatuses mainitud “Testamenta Lubecensia e membranis authenticis accurata descripta” (1738) (AHL: 08.01, 771).

²⁰⁸ Noodt, Religion und Familie: lk 13-14.

on võrreldavate suhe vaid umbes üks üheteistkümnene. Kontrollperioodist 1485-89 teadaolevast kahest palverännukorraldusest ei kajasta von Melle kumbagi, aastatest 1509-13 pärinevast kahest korraldusest on ta ära toonud ühe.

Kokkuvõttes on Jacob von Melle meieni toonud 214 teadet, mis ei kattu teiste siinses töödes kasutatud allikatega. Jacob von Melle tööle ligilähedaselski mahus originaalallikaid läbi töötada ei oleks ma selle uurimistöö raames jõudnud, seetõttu otsustasin neid siinses töös rakendada. Jacob von Melle töö on küll väärtuslik inventarium, aga seal toodud palverännukorralduste valim on üldiselt sobimatu kvantitatiivse analüüsi jaoks, sest on liiga ebaühtlane ja korraldustel puudub oluline kaastekst testamendi kui terviku näol.

3.4 Palverännukorraldused Lübeckis: aegread

3.4.1 13. sajandi lõpp ja 14. sajand

Ajavahemiku 1278–1363 kohta võimaldavad Lübecki testamentide registikogumikud hinnata palverännukorraldustega testamentide osakaalu kõigi seal esitatud testamentide seas. Regestidele tuginedes on 13. sajandi viimasest veerandist meieni säilinud kaheksa, digitaalse arhiiviregistri järgi 12 testamenti²⁰⁹, neist kolm esimest ja viies sisaldavad (tinglikult) palverännukorraldusi (1278-1289). Nende puhul torkab silma ristisõjaliikumise järelmõju, arvatavasti ajendas palverännukorraldusi jätma täideviimata ristisõjatõotus.

Kaupmees Gerwin van dem Dale^[1] jättis 1278. a testamendiga 30 marka hõbedat, et selle abil saadetak스 üks palverändur *ultra mare* ehk Palestiinasse. 1288.-89. a paiku testeerisid kullasepp Herman van Bucken^[2], kes soovis lähetada ühe inimesepühale maale, ühe Riiga ja ühe Preisimaale, ja kaupmees Godeke van Swineborch^[3], kelle sooviks oli saata samuti üks palverändur pühale maale ja üks Riiga ning lisaks ka üks Marburgi püha Elisabethi säilmete juurde. 1289. a jättis kaupmees Nicolaus Vrowedhe 10 marka kellelegi Dhitmar van Keflekele, et see rändaks Preisimaale, ning sama summa Johan Sperlinckile, kes pidi Riiga suunduma. Lisaks soovis ta, et 20 marga hõbedast lähetataks üks palverändur pühale maale²¹⁰.

²⁰⁹ AHL: 07.2-01

²¹⁰ /.../ Item do XX. Marcas argenti, ut peregrinus unus pergat ultra mare, in terram sanctam.^[4]

14. sajandi esimesest poole (1300-49) testamentidest on regestid koostatud 160 kohta²¹¹, nendest üheksa sisaldab palverännukorraldusi. 14. sajandi esimesest kümnendist on teada kolm palverännukorraldust. 1305. a soovis Johan Godescop¹⁵¹ lähetada üht palverändurit Santiago de Compostelasse, kaks aastat hiljem tahtis püha Jaakobust austada ka Thideman Wise¹⁶¹, kes ühtlasi soovis saata palveränduri püha Olavi juurde Trondheimi, ning 1308. a jättis ka Ludolph Kure¹⁷¹ korralduse, et kaks inimest rändaksid Santiago de Compostelasse. 14. sajandi teise kümnendi ainus asemik-palverändur pidi Johan Scolre¹⁸¹ soovil samuti püha Jaakobuse hauale suunduma. Sajandi kolmandast aastakümnest ei ole teada ühtegi testamentaarset palverännukorraldust, neljandast kaks, viiendast kolm, sh aga mitte ühtegi 1349. aastast.

Arhiiviregistri andmetel on aastatest 1350-1399 meieni säilinud 2418 testamenti, sellest ajavahemikust on regestide ja von Melle andmetel kokku teada 113 palverännukorraldusest.

Võimalik, et 1350. aastal Lübeckisse jõudnud Must surm mõjutas lübecklaste palverännuaktiivsust²¹², 1350. a oli ühtlasi ka Rooma juubeliaasta²¹³, mis kindlasti andis lisatõuke palverännuentusiasmi suurenemiseks. Sellest aastast on teada neli palverännukorraldust ning mitmeid teateid plaanitavast iseseisvast palverännakust. 1350. aastatel hakati Lübeckis rajama ka uut hoolekandeesutust vaestele palveränduritele, selle tarbeks annetasid linna jõukamad elanikud 1350.-60. aastatel entusiastlikult²¹⁴.

Testamentaarsete palverännukorralduste suuremaks läbimurde aastaks näib olevat aga 1358. a, mil 12 testaatorit 93 seas (ligi 13%) jätsid palverännukorraldusi. Võimalik, et 1358. a testeerimist kannustasid uue katkulaine kuuldused ja mälestus eelmise puhangu laastamistööst. Muuhulgas osutavad ka toonased palverännukorraldused, et 1358. a valitses Lübeckis 1350. aastaga sarnane hirmuõhkkond: näiteks annetas Gerhard Hardenacke¹²³¹ 40 marka, et selle arvelt lähetataks viis naist palverännakule Trieri, Rocamadouri, Kölni ja Aachenisse, ülejäänud aga jagataks tõvest laastatud külade

²¹¹ Arhiivinimistu järgi on selle perioodi säilikute arv märksa suurem: 278 testamenti. – AHL: 07.2-02.

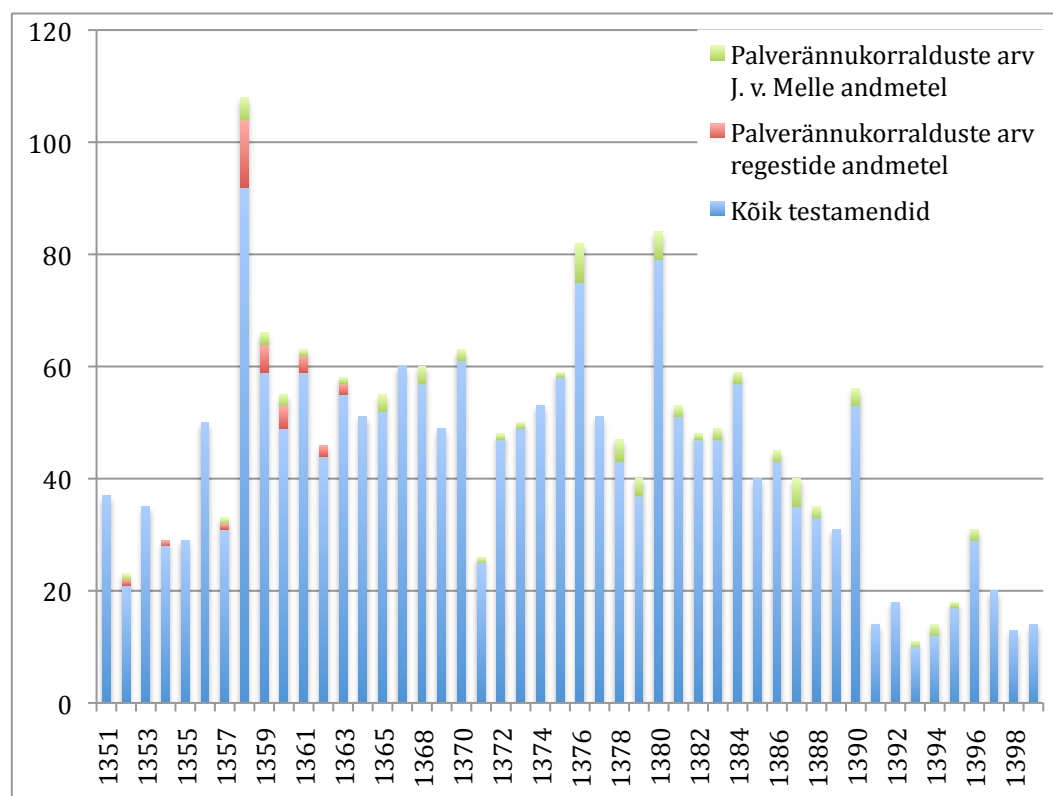
²¹² Marquard Hildemari lesk Gertrud¹⁶¹ jättis testamendi, kus soovis, et ellu viidaks palverännakud Aachenisse ja Güstrowisse, kuhu ta olevat oma "jõuetuses" (*in debilitate*) tõotanud reisida; võimalik, et tema näol oli tegemist katkust paranenuga.

²¹³ Rooma juubelit oli oma testamendis maininud juba 1346. a Johan Crummese: *Item volo, qvod provisores sumane de bonis meis prompcioribus X. marcas denariorum, dantes fideli homini, reysam unam proximo anno Jubileo fascienti versus Romam, pro remedio anime mee.*¹¹²¹

²¹⁴ Noodd, Religion und Familie: lk 194-95.

vaestele inimestele valgete riiete ja saabaste kujul²¹⁵. Samal aastal soovis Nicolaus van Hachede^[25], et Santiago de Compostelasse saadetaks üks palverändur; kui see peaks aga teekonnal surema, lähetataks järgmine saadik püha Jaakobuse juurde. 1358. aastast pärineb ka Wolter van Osenbrugge^[28] soov rahastada oma tuttava Henneke van der Beke reisi Gottsbürenisse ja Aachenisse, tema varasemates testamentides aastatest 1351 ja 1353 palverännukorraldus puudus.

Joonisel 8 on graafiliselt kujutatud testamentide ja neis leiduvate palverännukorralduste arv aastatel 1350-1399, graafiku parema loetavuse huvides olen sealt välja jätnud erakordselt suure testamentide arvuga aastad 1350 (131 testamenti) ja 1367 (267 testamenti).

Joonis 8: Testamendi ja palverännukorraldused 1350-1399

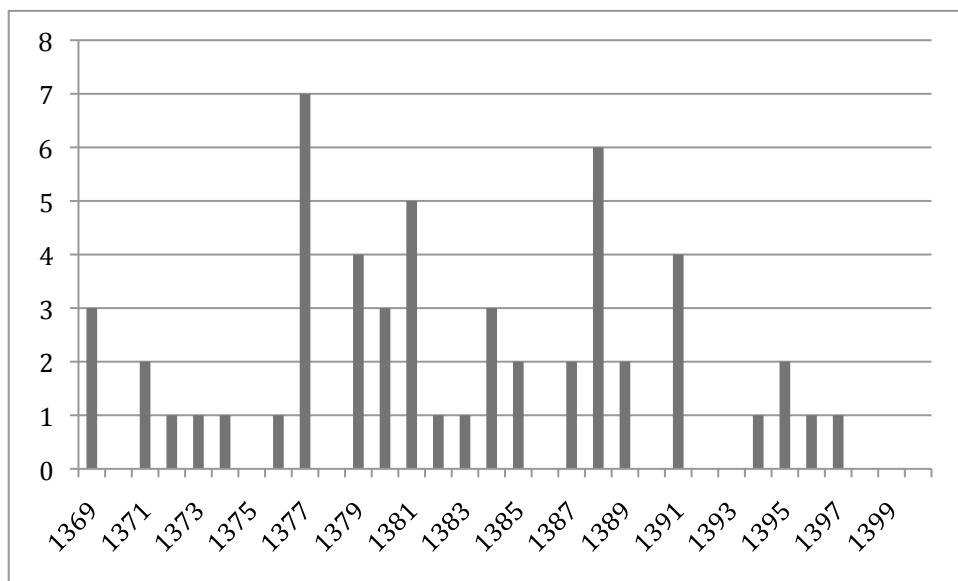
Uued katkulained jõudis Lübeckisse 1367. aastal, mil jäeti 267 testamenti, ning taas 1387/88²¹⁶. Võib oletada, et needki tõid kaasa suurenenud innu palverännakule suunduda: von Melle andmetel jäeti 1367. aastal 13 palverännukorraldust, 1376. aastal seitse korraldust ja 1387. aastal kuus korraldust. 1367. a oktoobris hansapäeval keelas Vendi hansakolmandik linnaelanikel eelseisva poole aasta jooksul palverännule

²¹⁵ Nii on seda resümeeritud regestides: Regesten, nr 701.

²¹⁶ **Hölzel**, Kirchengeschichte: lk 46-47; **Brandt**, Regesten: lk 6.

asuda²¹⁷, aga nii Birgit Noodti kui ka Hartmut Bettini ja Dietmar Volksdorfi arvates oli tegu ajutise ja järgnevat palverännutegevust vähe mõjutanud keeluga, mis tulenes vajadusest koguda sõjajõudu võitluseks Taaniga²¹⁸.

Jacob von Melle lünklikud andmed näitavad, et 1367. aasta järel jäeti Lübeckis peaaegu igal aastal palverännukorraldusi, nende esinemissagedus on näitlikustatud joonisel 9. Katkuaastatest 1367, 1376 ja 1387 on von Melle andmete põhjal teada vastavalt 13, seitse ja kuus testamentaarset palverännukorraldust.

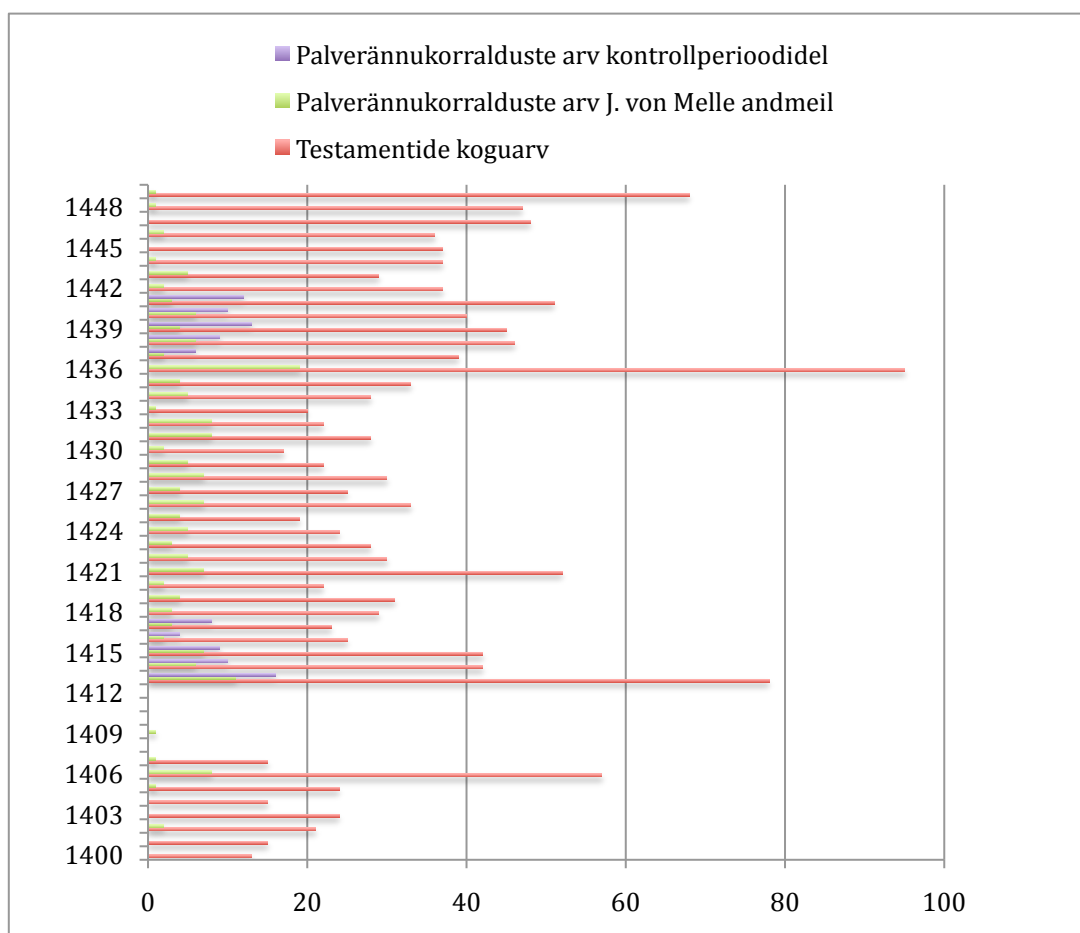

Joonis 9: Palverännukorralduste arv 1368-1399 Jacob von Melle andmetel

²¹⁷ Favreau-Lilie, Civis peregrinus: lk 347.

²¹⁸ Noodt, Religion und Familie: lk 213; Bettini; Volksdorf, Pilgerfahrten: lk 241.

3.4.2 15. sajand ja 16. sajandi algus

Joonis 10: Testamendid ja palverännukorraldused 1400-1449

Epideemia-aastana on 15. sajandi I poole Lübeckis teada 1406. a, mil jäeti 57 testamenti, Jacob von Melle on sellest aastast meile vahendanud kaheksa palverännukorraldust. Nende seas nimetab kaks testaatorit (Gerd Sasse^[124] ja Herder Duncker^[120]), et nad olid palverännaku võlgu jäänud. Aastatest 1408-1412, millest tänaseni ei ole säilinud ühtegi testamenti, on von Melle kajastanud ühte, mis sisaldab palverännukorraldust (Andreas Zyrenberch^[129], 1409).

Ajavahemikul 1413-1417 jäeti Lübeckis keskmiselt 42 testamenti aastas, neist keskeltläbi üheksa olid palverännukorraldusega. 1413. a torkab silma nii suure testamentide arvu poolest (78 testamenti, sh 16 palverännukorraldust) kui ka sellega, et koguni kuus testaatorit soovisid rahastada palverännakut pühale maale ning veel mitmed jätsid annetusi Siioni mäe frantsisklastele. Aastatest 1414-17 pärineb veel vastavalt 11, 9, 5 ja 8 korraldust. Kokku sisaldavad sel perioodil palverännukorraldusi koguni 22,4% testamentidest (sealjuures 1416. a 16 %, 1417. a aga 34,6%). Carsten S.

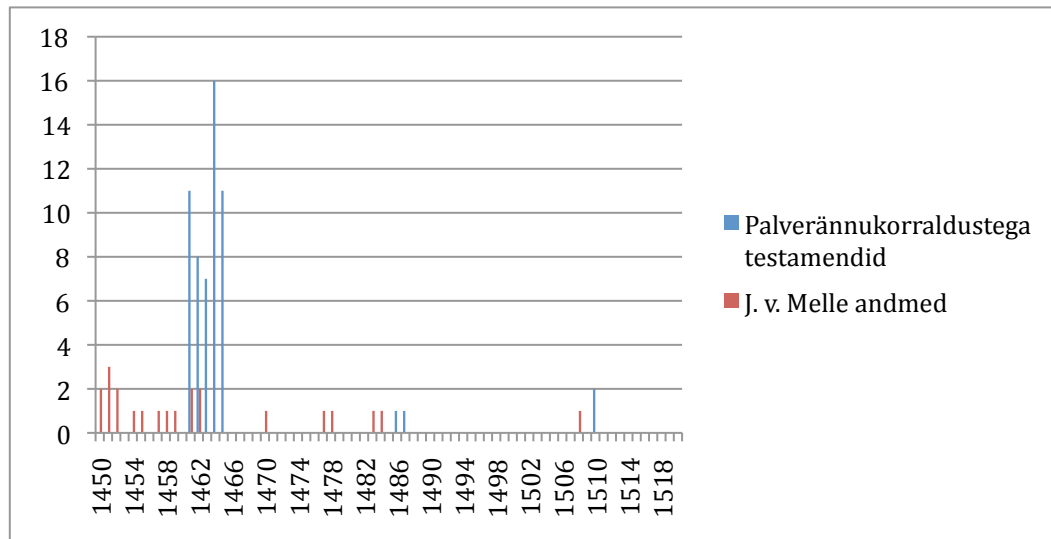
Jenseni andmetel on aastad 1413-1417 erilised sellegi poolest, et siis jäeti üle 10 % karitatiivsetest annetustest palveränduritele, hilisematel perioodidel seevastu oli annetuste osakaal palveränduritele tähtsusetult väike²¹⁹.

Aastatest 1418-1436 on Jacob von Melle ära toonud rohkesti palverännukorraldusi, keskmiselt 5,5 korraldust aastas. Ajavahemikul 1437-1441 jätsid lübecklased keskeltläbi 44 testamenti aastas, keskmiselt enam kui 22% nendest sisaldab palverännukorraldusi. Edasiste järelduste tegemine Jacob von Melle andmete põhjal muutus raskeks, sest 1440. aastate palverännuteadetest alates on ootamatult vähenenud tema kogumi representatiivsus. Aastatest 1442-1460 kohta on von Melle esitanud keskmiselt vaid 1,3 palverännukorraldust aasta kohta, ent need aastad ei tähista veel testamentaarsete palverännakute praktika allakäiku. Aastatest 1461-1465 pärineva enam kui 410 testamendi seas oli 13% palverännukorraldustega.

Aastatest 1418-1436, mille kohta mul ei ole võtta algallikate andmeid, on J. von Melle esitanud 104 palverännukorraldust, keskmiselt teeb 5,5 korraldust aastas. Enim palverännukorraldusi – ühtekokku 19 – on kajastanud J. von Melle 1436. aastast, mil lübecklased jätsid ka erakorraliselt 96 testamenti. Võttes kõrvale võrdluse aastatega 1413-17 ja 1437-41, võib oletada, et J. von Melle on esitanud andmeid 40-60-protsendilise hõlmavusega ning 1418.-36. aastal jätkus testamentaarsete palverännakute praktika õitseng.

Ajavahemikust 1437-1441 pärineb kokku 221 testamenti, neist 50 sisaldas palverännukorraldusi, nende osakaal oli keskeltläbi enam kui 22% (1437. a 15,4%, 1439. a aga koguni 28,9%). Siit edasi läheb aga palverännukorraldustest ülevaate saamine märksa keerulisemaks. Aastatest 1442-1460 on Jacob v. Melle esitanud keskmiselt 1,3 palverännukorraldust aastas, mille põhjal nt Norbert Ohler on näinud postuumsete palverännakute praktika äkilist allakäiku, peatükis 3.1 analüüsitust järeldus aga, et ootamatult käib alla hoopis Jacob von Melle kogutud andmete representatiivsus: kui 1437.-41. a andmetest kattis ta u 2/5, siis 1461.-65. a palverännukorraldustest on von Melle meieni toonud vaid 1/11. Joonisel 11 on esitatud von Melle andmed võrdluses kontrollperioodide 1461-65, 1485-89 ja 1509-13 kohta kogutud andmetega.

²¹⁹ Jensen, Fromme gaver: lk 142-56.

Joonis 11: Palverännukorraldused testamentides ja J. von Melle andmed

Minu käsutuses olevad koopiad 1461-1465. a testamentidest annavad märksa erineva pildi. Sellest ajavahemikus pärineb kokku 411 testamenti, palverännukorraldustega on nende hulgas 54 (13,1%). Sealjuures ainuüksi 1464. a jätsid Lübecklased 179 testamenti, neist 9,5% ehk 17 testamenti palverännukorraldustega. Arvates välja erakorralise 1464. a, saame keskmiseks 58 testamenti aastas, neist üheksa (ligi 16 %), sisaldas palverännukorraldusi.

1470.-1484. aasta kohta on Jakob von Melle ära toonud üksnes viis palverännukorraldust. Perioodi 1485-89 testamentide lugemisel ilmnes, et ainult kaks testaatorit 87 seast (2,3%) jätsid siis palverännukorralduse. 1486. a soovis Laurens Utryder^[417], et palverändurid saadetak스 Stinstedi ja Wilsnacki, 1487. a Marquard Koltze^[418] võlgnes aga palverännaku Santiago de Compostelasse. „De itineribus...“ ei kajasta neist kumbagi. On selge, et millalgi eelneva kahekümne aasta jooksul oli Lübecki testaatorite enamik loobunud postuumsete palverännakute rahastamisest. Tõenäoliselt leidis see aset koos teiste muutustega testeerimispraktikas, millest nähtavaim on testaatorite arvu langus 1480. aastatel.

Viimaste teadaolevate palverännukorralduste seas on Jakob von Melle vahendanud Johan Schmidt^[416] testamentaarse soovi 1508. aastast, et üks auväärne vaimulik rändaks Palestiinasse ning paluks Issanda haua kõigi kristlaste hingede eest.

Ajavahemikul 1509-1513 on üksnes kaks testaatorit 76-st (2,6%) jätnud palverännukorralduse, mõlemad 1510. aastal: Jacob Siricksen^[420] tahtis oma „vaese

hinge“ õnnistuseks lähetada ühe palveränduri, Hartvig van Stiten^[421] soovis aga, et neli palverändurit suunduksid Wilsnacki.

3.4.5 Testament palverännule asumise eel

Ahasver von Brandt on avaldanud imetust selle üle, et 14. saj keskpaiga Lübeckis jäeti vaevu üks protsent testamente palverännule suundumise eel, seevastu Hamburgis samal perioodil peaaegu viiendik²²⁰; ta oletab, et sellise erinevuse põhjuseks võis olla Lübecki ja Hamburgi elanike erinev varanduslik seis: Lübeckis esines sellevõrra märksa enam asendajate saatmist, mis oli kulukas, ent ülemkihtidele mugav võimalus hingeõnnistuse tagamiseks²²¹. Lähemal vaatlusel selgub aga, et just 14. sajandi keskpaiga Lübecki testamentides kohtame veel küllalt sageli teateid plaanitava palverännakud kohta, lisaks võib testamentides leida ka teavet juba sooritatud palverännakute kohta.

1337. a soovis Margarete van Dulmen Aachenisse rännata²²²; 1350. aasta paiku asus Aacheni poole teele Elisabeth van Holthusen²²³. 1349. a lõpus ja 1350. a alguskuudel suundusid Rooma Syfrid Parkentin, kes laenas selle tarbeks 14 floriini²²⁴, ning äripartnerid Albert van Unna ja Godeke van Berghe²²⁵, samuti ka kullasepatütar ja majaomanik Cecilie Dene²²⁶. Oktoobris jätsid Rooma rännu eel testamendi Johan Molenrode ja Johan van Bergen²²⁷. Ka Elisabeth van Aleni testament, mille ta enne Aachenisse suundumist kirja lasi panna, dateerub B. Noodti arvates 1350. või 1351. aastasse²²⁸. Preester Johan Balke külastas 1356. a Aachenist, 1359. a soovis Abele Vlanse rännata erinevatesse pühapaikadesse²²⁹. 1363. a suundus samuti Aachenisse Margarete Borghstraten, 1367. a aga Elisabeth Rusvelde Rooma. 1372. a asus Gertrud Holt teele pühakute haudadele oma isa Bruno Holti mälestuseks ning jättis testamendi. 1390. aastast on teada kahe Rooma suundunud abielupaari ühistestamendid.²³⁰

²²⁰ **Riethmüller**, Hamburger Testamente: lk 30.

²²¹ **v. Brandt**, Bürgertestamente: lk 344.

²²² **Noodt**, Religion und Familie: lk 179.

²²³ Regesten: nr 221.

²²⁴ vt Henning Tunne testament 31.12.1349 – Regesten: nr 292.

²²⁵ Vastavalt 05.01.1350 ja 03.03.1350. B. Noodt oletab, et ka äriühingu kolmandal osanikul Johan Rascheburchil oli plaan Rooma suunduda, sest nagu partnerid, võttis temagi ärikapitalist 50 marka. – **Noodt**, Religion und Familie: lk 179).

²²⁶ Regesten: nr 310.

²²⁷ Regesten: vastavalt nr 404 ja 414.

²²⁸ **Noodt**, Religion und Familie: lk 179 ja lk 456 märkus 235. Vrdl. Regesten: nr 859.

²²⁹ Regesten: nr 616, nr 764

²³⁰ Regesten: nr 988; **v. Melle**, De itineribus: vastavalt lk 97; lk 17 ja 98; lk 16.

Seevastu 15. sajandist on mulle teada vaid kolm testamenti, mis jäeti palverännakule suundumise eel: 1423. a rändas Hinrik Kok Thanni *to deme guden Heren to sunte Eenwolde*- 1440. a andis Hinrik Ghrecken teada, et soovib külastada pühakohti, 1463. a asus sama sooviga teele Gerd van Berghen²³¹.

Samasugusele tendentsile on Stralsundi testamentide põhjal osutanud Hartmut Bettin ja Dietmar Volksdorf: 220 Stralsundi testamentaarse palverännumainingu seas on 52 sellised, kus on tegemist ise plaanitava või sooritatud reisiga, 14. sajandisse kuuluvad sellistest ligi pooled (42 90-st), 15. sajandisse aga ainult 9 juhtumit (u 7 %). Alates 1460. aastatest on ka Stralsundis teada üksnes siirdud palverännakutest.²³²

3.4 Testamentaarsed palverännukorraldused Euroopas

Minu käsutuses olevad andmed on valdavalt sekundaarkirjandusest pärit, sporaadilised ja raskesti võrreldavad, mistõttu ei saa nende abil otseselt kaardistada testamentaarsete palverännakute praktika levikuala ja –aega, aga siiski aitavad nad täiendada Lübecki andmestikku. Peamiseks võrdlusmaterjaliks on Kesk- ja Põhja-Euroopa testamendid, sest neis piirkondades on viimastel aastakümnetel kõige sihipärasemalt tegeletud testamendiuurimisega; Lõuna-Euroopa testamentide osas on piirangud seadnud ka keelebarjäär ja minu kasutada olnud raamatukogude varustatus.

Testamentaarse palverännakute esilekerkimisaeg ja –põhjused on asjakohases erialakirjanduses jäänud ebaselgeks ja vaieldavaks. Bartolomé Bennassari populaarteaduslikus teoses esineva allikaviideteta väite, et testamentaarset palverännukohustust tunti juba 11. sajandil Kataloonias²³³, on üle võtnud mitmed hilisemad uurijad, kes allikate põhjal on saanud nentida üksnes, et praktika muutus tavaliseks märksa hiljem, 14. sajandil²³⁴.

Lübecki materjalidest nähtus, et esimesed testamentaarsed teated 13. sajandi viimasest veerandist olid seotud toonase ristosõjategevusega: “palverännakute” sihtkohtadena nimetasid testaatorid toonaseid ristosõjatandreid Palestiinat, Preisimaad ja Liivimaad, viimast selle keskuse Riia linna näol. Sissejuhatavas peatükis 2.3 (Ristosõjaliikumise mõjud palverännukultuurile) vaatlesin ristosõjatootuse kommuteerimise probleematikat.

²³¹ v. Melle, De itineribus: lk 13 ja 51; AHL 07.2-04: 4.04.1440; v. Melle, De itineribus: lk 15

²³² Bettin; Volksdorf, Pilgerfahrten: lk 249.

²³³ Bennassar, Bartolomé. Saint Jacques de Compostelle. Paris: Julliard, 1970, lk 151

²³⁴ Carlen, Wallfahrt und Recht: lk 67; Sigal, Pèlerinages: lk 44.

Selle valguses on loogiline, et töötuse dispenseerimise ja vikaarsete soorituste teated testamentides langevad 13. sajandi teise poolede²³⁵. Selliseid on hulgaliselt teada Rootsi ülikute testamentidest: aastatest 1280-1300 säilinud testamentide 20 meestestaatorist enam kui pooled olid ilmselt ristitöötuse andnud. Testamentides mainitud annak *'ad redemptionem crucis'* võis tähendada nii asetäitja lähetamist kui rahaannetust ristsõjategevuse toetuseks, viimast nimetati aga sagedamini *'subsidium Terrae Sanctae'*. Selliste annakute perioodiline sagenemine vastab sealsetele ristsõjajutlustamise kampaaniatele.²³⁶ Samasugused annakud esinevad Taani testamentide andmetel seitsmel sealsel testaatoril ajavahemikus 1257-1304, kusjuures neist kolm olid naisterahvad ning kolm vaimulikust seisusest²³⁷.

Siiski näib, et erinevalt Lübeckist, kus ristsõjandusega tekkinud asemike lähetamise praktika kandus edasi relvitutele palverännakutele ja leidis 14. sajandi edenedes üha enam poolehoidjaid, Taani ja Rootsi aladel testamendaarsed palverännakud ei juurdunud. 13.-15. sajandi Taani aladelt on teada ainult kolm korraldust postuumseteks palverännakuteks (1295, 1405 ja 1447)²³⁸. Anna Waško esitatud andmetele tuginedes puuduvad Rootsi ülikute testamentides sellised palverännukorraldused üleüldse, aga siin tuleb arvestada, et tema uurimuse ajaliseks piiriks on 14. sajand.

Matthias Zenderi hinnang, et Hansa piirkonnas olid testamendaarsed palverännakud levinud enam kui mujal Euroopas²³⁹, on kindlasti meelevaldne. Näiteks Kölnis pärineb hiliskeskajast u 1500 testamenti, testamendaarsed korraldused palverännakuteks neis aga peaaegu puuduvad²⁴⁰. Braunschweigi 224 testamendis aastatest 1314-1411 leidub samuti vaid üks korraldus postuumseks palverännakuks, Göttingeni testamentides aga ei ühtegi²⁴¹.

²³⁵ Reeglina varasemast ajast kui 13. sajandi lõpust Euroopa linnade testamendikollektsioonide esimesed ürikud ei pärine – vt **Baur**, Konstanz: tabel lk 30-31.

²³⁶ **Waško**, Anna. Frömmigkeit und Ritteridee im Lichte der schwedischen ritterlichen Testamente aus dem 14. Jahrhundert: Zur Verbreitung des Testaments und des Testamentsbegriffs in Schweden. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCXC; Prace Historyczne, Zeszyt 120*. K raków 1996, lk 63-66; 120

²³⁷ **Erslev**, Testamenter: nr 3; nr 10; nr 11; nr 12; nr 15; nr 17; vt ka **Daxelmüller; Thomsen**, Dänemark: lk 162.

²³⁸ Kõigis kolmes on sihtkohana nimetatud püha maad, kahes Roomat ning ühes lisaks veel Santiago de Compostelat, Wilsnacki, Aachenit ning erinevaid Taani ja Rootsi pühapaiku (Odense, Vadstena, Ry, Kliplev, Nidaros, Uppsala, Sølvesborg, Lund ja Kopenhaagen) – Testamenter: nr 19 lk 41; nr 71 lk 166; nr 91 lk 212

²³⁹ **Zender**, Matthias. Regionale und soziale Auswirkungen in der Heiligenverehrung. – Hagiography and Medieval Literature. A Symposium. Odense University Press 1981. lk 21.

²⁴⁰ Ainus erand: 1427 tellis üks jõukas Kölni kodanikulek vastavalt Kristuse eluaastatele 33 palverännakut Aachenisse. – **Klosterberg**, Kölner Testamente: lk 104–105.

²⁴¹ **Favreau-Lilie**, Civis peregrinus: lk 330.

Lübecki linnaõigusega Hamburgis on ajavahemikust 1258-1400 säilinud 205 testamenti, valdav osa hilisemast kollektsioonist hävis 19. sajandil tulekahjus. Marianne Riethmülleri andmetel sisaldab 14. sajandi 203 testamendist 16 ehk umbes 8% palverännukorraldusi.²⁴² Linna võlgadearaamatusse (*Schuldbuch*) on aga kantud varasemaid testamendi-laadseid viimseid korraldusi, muuhulgas 1315. aastast üks korraldus saata asemik-palverändur Riiga²⁴³.

Keskaegsest Lüneburgist on aastatest 1323-1500 meieni säilinud 293 testamenti, 4/5 neist 15. sajandist. Keskmiselt iga 15. Lüneburgi testaator on soovinud rahastada postuumseid palverännakuid, 20-st palverännukorraldusega testamendist üks pärineb 14. sajandi lõpust, ülejäänud ajavahemikust 1415-1493. 14 palverännukorraldust on jäetud 15. saj esimesel poolel, enim sajandi teisel aastakümnel.²⁴⁴

Tallinna linnaarhiivis säilitatakse 114 testamenti ajavahemikust 1341-1510, suur enamus neist pärinevad 15. saj viimasest veerandist ja 16. sajandi esimesest kümnendist. Vaid viis Tallinna testamentide seast sisaldavad palverännukorraldusi, need on jäetud ajavahemikus 1447-1510. aastal²⁴⁵. Siiski ei saa järeldada, et tallinlastele jäi asemik-palverändurite värbamine võõraks: 14. sajandist ja 15. sajandi esimesest poolest on säilinud liiga vähe testamente, et selle üle otsustada.

Parima võrdluse Lübeckiga pakub hiliskeskaegne Stralsund. Stralsundi linnarhiivis säilitatakse 955 testamenti perioodist 1316-1525, Johannes Schildhaueri andmetel sisaldab neist enam kui kolmandik palverännukorraldusi²⁴⁶. Hartmut Bettin ja Dietmar Volksdorf on Stralsundi testamendiregestidele toetudes küll mõnevõrra vähem andmeid kogunud, ent annavad Schildhauerist ülevaatlikuma pildi praktika arengutest²⁴⁷. Stralsundi esimene testamentaarne palverännumaining pärineb nende teatel 1320. aastast; 13. sajandi lõpust on aga vanimas linnaraamatus märkmeid ka palverännakute kohta Jerusalemma ja Riiga ning Kölni ja Santiago de Compostelasse. Analoogselt Lübeckile, leiab 1330.-40. aastatest Stralsundis vähe palverännuteateid, võrreldes järgnevaga. Katku puhkemine 1350. a tõi seal suure tõusu testeerimisaktiivsuses ning sarnaselt Lübeckile mitte järsu, vaid järk-järgulise palverännakute doteerimise kasvu,

²⁴² **Riethmüller**, Hamburger Testamente: lk 12-15 ja 132.

²⁴³ **Favreau-Lilie**, Civis peregrinus: lk 326.

²⁴⁴ Lüneburger Testamente: nr 55; nr 108; nr 109; nr 113; nr 115; nr 117; nr 121; nr 122; nr 140; nr 148; nr 161; nr 196; nr 201; nr 206; nr 214; nr 226; nr 234; nr 239; nr 251; nr 282.

²⁴⁵ **Hahn**, Testamente: Kap. "Wallfahrten".

²⁴⁶ **Schildhauer**, Stralsunder Bürgertestamente: lk 32-33.

²⁴⁷ **Bettin; Volksdorf**, Pilgerfahrten: lk 231-57.

mida hoogustasid sagedased epideemialained. 14. sajandi teine pool ja iseäranis 15. sajandi esimene pool oli testamentaarsete palverännakute õitseajaks ka Stralsundis, aga erinevalt Lübeckist, rahastati palverändureid üsna sageli ka veel 15. sajandi teisel poolel ja 16. sajandi kolmel esimesel kümnendil (viimane teadaolev palverännukorraldus pärineb aastast 1529). Postuumsete palverännakute suhtelise madalseisu ajaks olid 1460.-70. aastad, mil sajandi keskpaigaga võrreldes kasvava testeerimisaktiivsuse juures jäeti varasemast vähem palverännukorraldusi. 15. sajandi lõpukümnenditel ja 16. sajandi esimesel kümnendil suurenes veelgi testeerimine ning sellega kaasnes testamentaarsete palverännukorralduste arvu järjekordne kasv. 16. sajandi alguskümnendite vältel saab siiski selgesti täheldada palverännukorraldustega testamentide osakaalu langemist.²⁴⁸ Kummalisel kombel on postuumsete palverännakute suuremaks langusajaks sajandi teine kümnend, mitte aga 1520. aastad, mil Stralsundi religioosses elus hakkasid tooni andma reformatsiooni-ideed²⁴⁹.

Rikkalikult andmestikku testamentaarsete palverännakute kohta leiab ka Kesk-Euroopast²⁵⁰, mis näitab, et tegu ei olnud sugugi vaid Põhja-Euroopa rannikulinnaele omase nähtusega. Regensburgi orienteeruvalt 300 hiliskeskaegse (1300-1500) testamendi seast umbes üks kuuendik (17%) testamente sisaldab palverännukorraldusi²⁵¹. Viini testamendiraamatutest on Hans Lentze leidnud koguni 788 palverännukorraldust ajavahemikust 1395–1430²⁵², tema artiklist ei selgu paraku testamentide hinnangulinegi koguarv vaadeldud testamendiraamatutes. Helga Skvaricsi andmetel sisaldas perioodil 1400–1420 24% 819-st Viini testamendist palverännukorraldusi, samas aga lähedase Wiener Neustadti elanike seas olid testamentaarsed palverännakud märksa harvemad: aastatel 1413–1495 jättis 26 testaatorit 324 seast ehk 8% korraldusi palverännakuteks²⁵³. Keskaegse Pressburgi ehk tänapäeva Bratislava testamendiraamatutes ajavahemikust 1414–1529 pärineva 844

²⁴⁸ **Bettin; Volksdorf**, Pilgerfahrten: lk 240-41.

²⁴⁹ **Veltmann**, Claus. Die Reformation in Hansestädten des südlichen und östlichen Ostseeraums. Überlegungen zu einer Verlaufstypologie. – Der Kaufmann und der liebe Gott. Zu Kommerz und Kirche in Mittelalter und früher Neuzeit, lk 147-162; siin lk 149-152.

²⁵⁰ See ei ole siiski reegel: nt hiliskeskaegse Konstanzi testamentidest vaid kolm on palverännukorraldusega (üks 1409., kaks 1485. aastast). – **Baur**, Konstanz: lk 165-66; ka hiliskeskaegsest Baselist on teada vaid mõned harvad testamentaarsed palverännukorraldused. – **Signori**, Vorsorgen: lk 345.

²⁵¹ **Kolmer**, Lothar. Spätmittelalterliche Testamente: Forschungsergebnisse und Forschungsziele. **Regensburger Testamente** im Vergleich. – Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte, Bd. 52/H. 3 (1989). (lk 475–500), lk 477, 498.

²⁵² **Lentze**, Seelgerät: lk 72–74.

²⁵³ **Skvarics**, Volksfrömmigkeit: lk 172–174.

testamendi seast 201 ehk ligi 24% sisaldab palverännukorraldusi²⁵⁴. Transilvaania 15. sajandi II poole ja 16. sajandi I poole 49-st testamendist neli on palverännukorraldustega, need pärinevad 1450.-60. aastatest²⁵⁵.

Diana Webb on toonud ridamisi näiteid 14.-16. sajandi Inglismaalt²⁵⁶, mis osutavad, et testamantaarsete palverännakute korraldamine sealgi üsna levinud. Hiliseim teade pärineb aastast 1534. Kahjuks aga ei võimalda Webbi andmed hinnata, kuivõrd sageli palverännukorraldusi testamentides esines. Inglismaa Salisbury diötseesi u 2600 hiliskeskaegse testamendi seas on vaid kolm, milles leidub palverännukorraldusi²⁵⁷. Ka Yorkshire'ist on teada mõned testamentaarsed korraldused palverännakuteks, peamiselt 14. sajandist ja 15. saj algusest, aga need oli siiski suhteliselt harvad juhtumid²⁵⁸.

Mõned keskaegseid prantsuse testamente käsitlevad uurimused võimaldavad järeldada, et ehkki Prantsusmaa aladel ei olnud testamantaarsete palverännukorralduste jätmine tundmatu praktika, esines seda siiski üsna harva. 14.-15. sajandi Avignoni piirkonna testamentides leiduvad vaid üksikud korraldused rändudeks Rooma ja Santiagosse, neist esimene pärineb 1332. aastast²⁵⁹. Aix-en-Provence'i diötseesis on ajavahemikust 1390-1450 4% kõigist testaatoritest maininud sooritatud või eesseeisvat või asendussooviga palverändu²⁶⁰.

Keskaegse Itaalia kohta on mul vähe andmeid. Martin Bertram on ülevaates Itaalia testamentidest toonud teavet testamantaarsete palverännukorralduste kohta San Servinos Le Marche piirkonnas ja Umbrias Folignos. San Servino testamentides aastatest 1419-1500 leidub kokku 90 teadet palverännule suundumisest ja asemike lähetamisest, Folignost pärineb neid 120 aastatest 1240-1544. Kahjuks ei ole võimalik neis andmeis

²⁵⁴ **Csukovits**, Enikő. Középkori Magyar zárandokok. *História Könyvtár Monográfiák*; 20. Budapest: História, 2003, lk 32

²⁵⁵ **Makó**, Maria Lupescu. "Item lego...": gifts for the soul in late medieval Transilvania. – *Annual of medieval studies at CEU*; 7 (2001), lk 161-85, siin lk 183-84.

²⁵⁶ **Webb**, Diana. Pilgrimage in Medieval England. London, New York: Hambledon–London, 2000, lk 195-201.

²⁵⁷ **Brown**, Popular piety: lk 7.

²⁵⁸ **Kermode**, Jenny. Medieval Merchants: York, Beverley and Hull in the Later Middle Ages. lk 125-26.

²⁵⁹ **Hayez**, Anne-Marie. Clauses pieuses de testament Avignonnais au XIVe siècle. In: La piété populaire au Moyen Age. Paris, 1977. lk 129, 158; **Chiffolleau**, Avignon: lk 289, 297.

²⁶⁰ **Coulet**, Noël. Jalons pour une histoire religieuse d'Aix au Bas Moyen Age. – *Provence historique*; 22 (1972), lk 203-60, siin lk 248-52.

eristada siirdud palverännakute osakaalu. Bertram on osutanud ka sellele, et 13% 13. sajandi Firenze testamentidest sisaldas annakut püha maa risticõja toetuseks.²⁶¹

Võrdlusandmetest ilmneb, et testamentaarsed palverännakud ei olnud sugugi vaid Lübecki fenomen. Ehkki testamentaarseid palverännakuid tunti ilmselt peaaegu kõikjal Euroopas, on palverännukorralduste esinemissagedus oli piirkonniti väga erinev. Ei saa kindlalt väita, et postuumsete palverännakute organiseerimine testamendi abil kasvas kõikjal välja risticõjakohustuse delegeerimisest: mitme vaadeldud piirkonna testamentides esines küll teateid risticõjatõotuse kommuteerimisest, et aga valdavalt pärinevad Euroopa eri paigus testamendid hilisemast ajast kui 13. sajandist, tuleks seelaadseid teateid otsida kas linnaraamatute sissekannetena või dokumentidest, mis väljendasid küll viimset tahet, ent ei olnud juriidilises mõttes testamendid.

²⁶¹ **Bertram**, Martin. Mittelalterliche Testamente. Zur Entdeckung einer Quellengattung in Italien. – *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*; 68 (1988). lk 511–545, siin lk 535-37.

IV Palverännukohad

Siinses töös kasutatud testamentides ja nende väljavõtetes leiab nimetamist 49 erinevat pühapaika. 29 nende seast olid Lübecki testaatoritele tuntud juba 14. sajandil, seejuures aga 17 kultuskohta ongi mainitud vaid 14. sajandil: need on – esmamainimise põhjal järjestatuna – Riia, Preisimaa, Marburg*²⁶², Rocamadour, Obernkirchen*, Güstrow, Gottsbüren*, Assen*, Zamora*, Hamburg*, Oderquart*, Schwerin*, Ratzeburg*, Plön*, St. Nicolas-de-Port*, Finisterra* ja ‘s-Hertogenbosch*, enamiku puhul on tegemist ka ainukordsete mainingutega.

Nii 14. kui ka edaspidi pidasid Lübecki testaatorid meeles järgmisi pühakohti: Palestiina, Trondheim, Santiago de Compostela, Aachen, Rooma, Trier, St. Josse-sur-Mer, Köln, Thann, Golmberg, Trier, Ulrichshausen, Einsiedeln ja Wilsnack. 15. sajandil lisandus nende “repertuaari” veel 18 pühakohta: Vienne*, Verden*, Hülfsenberg, Ahrensböck*, Schwartau*, Königslutter, Maastricht*, Tempzin, Eichsen, Beverly*, Bridlington*, Canterbury*, Walshingham*, Kenz, Osnabrück, Wardenburg*, Elende*, Geraardsbergen* ja Stinstedt*.

Norbert Ohleri arvates mõjutasid testaatorite kohavalikut ajastu moesuundumused ja kaubanduskontaktid, vähemal määral ka isiklik vagadus²⁶³, Carsten Selch Jensen on lisanud sellesse loetellu ka testaatorite erinevad majanduslikud võimalused²⁶⁴ ning Mariel-Luise von Favrea-Lilie ja Gunnar Meyer on näinud testaatorite sotsiaalsest staatusest tulenevaid erisusi²⁶⁵. Keskaegsete, iseäranis hiliskeskaegsete pühakohtade tuntuse ja kohati kõikuva populaarsuse tagamaad on niivõrd mitmekesised, et siinse uurimuse mahtu ja küsimuseasetusi arvesse võttes ei ole võimalik neile detailselt pühenduda, küll aga püüan anda ülevaate peamistest seostest, mis Lübecki testaatorite eelistusi analüüsides tekkisid.

²⁶² Tärniga on tähistatud paigad, mida testamentides on nimetatud vaid ühel korral.

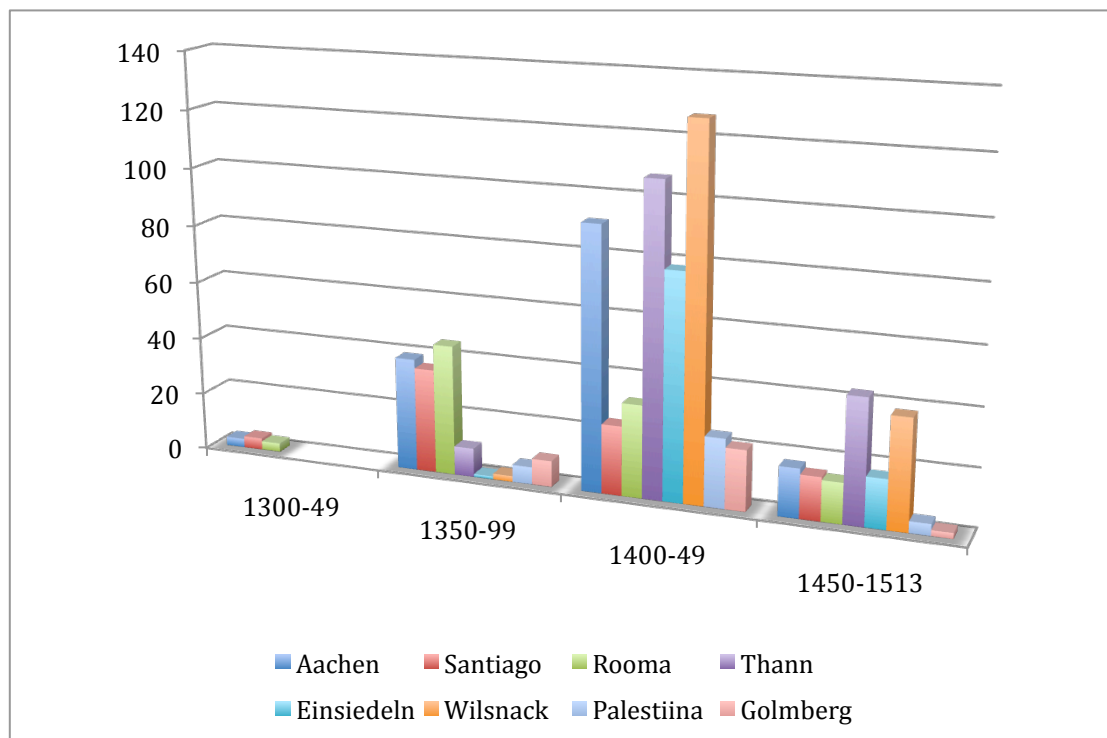
²⁶³ Ohler, Seligkeit: lk 98.

²⁶⁴ Jensen, Stellvertretende Pilgerfahrten: lk 35-37.

²⁶⁵ Favreau-Lilie, Civis peregrinus: lk 322; Meyer, Stiftungsverhalten: lk 140.

4.1 Olulisemad palverännusihtkohad

Joonis 12: Peamiste palverännukohtade esinemissagedus

Eksklusiiivseim ja hinnatuim keskaegsete palverännusihtide seas oli kindlasti püha maa Palestiina. Valdavale enamusele linnaelanikest, nii keskmikutele kui kehvikutele, oli reisikulude tõttu Palestiina rännak mõeldamatu: see võis tähendada enam kui aastast eemalolekut kodulinnast ning muudele reisikuludele lisandus kindlasti ka laevasõit²⁶⁶. Palestiinasse suundumiseks nõuti ka alates 14. sajandist järjekindlalt spetsiaalluba, mida väljastas paavstlik pönitentsiaarium (kindlaksmääratud tariifide alusel, analoogselt töotuste absolveerimisele või kommuteerimisele); selleta ei saanud palverändur indulgentsidest osa ning halvemgi veel, ekskommunikeeriti²⁶⁷. Enam kui kahe sajandi vältel soovis 36 Lübecki testaatorit lähetada asemik-palverändur(id) Palestiinasse (*ultra mare, in terram sanctam, to Jerusalem, to deme hilgen Grave*), enim esines püha maa oodatava palverännusihtkohana 15. saj esimese veerandi testamentides.

²⁶⁶ Favreau-Lilie, *Civis peregrinus*: lk 331; tema põhjalikum käsitus keskaegsetest Palestiina-reisidest: Favreau-Lilie, *Palestine*: lk 321-41.

²⁶⁷ Röhrich, *Pilgerreisen*: lk 8-9; Denke, Andrea. *Venedig als Station und Erlebnis auf den Reisen der Jerusalempilger im späten Mittelalter*. Remshalden: Hennecke, 2001, lk 51.

Rooma²⁶⁸ soovisid Lübecki testaatorid saata palverändureid 94 korral ajavahemikus 1332-1465. Enam kui pooled neist korraldustest langevad 14. sajandisse. Näib, et Rooma populariseerus Lübecki elanike seas eriti seoses 1350. a teistkordselt tähistatud nn juubeliaastaga²⁶⁹.

Väga prestiižne oli ka palverännak Pürenee poolsaarele Santiago de Compostelasse. Lübecklased avaldasid 79 korral soovi palverändurite lähetamiseks apostel Jaakobuse juurde (*ad sanctum Jacobum in Ghalecia, tho sunte Jacobe to Cumstelle, na dem grote sunte Jakobe*), seda aastatel 1305-1510; teiste palverännusihtkohtadega võrreldes oli Santiago de Compostela iseäranis populaarne 14. saj teisel poolel. Maismaateekond Pürenee poolsaarele apostli haua juurde oli minnes vähemalt 2500 km pikk. Marie-Luise von Favreau-Lilie hinnangul kasutasid hansalinnade elanikud enam nn alumist teed, mille sai edukalt ühendada kaubareisidega: teekond viis läbi Madalmaade, Flandria ja Lõuna-Prantsusmaa ning edelast üle Pürenee²⁷⁰. Põhja-Saksa rannikulinnadest suunduti Santiagosse ka mereteed pidi²⁷¹, Lübecki puhul võib sellele osutada Herman Hilghe^[320] testament, milles ta 1440. a sätestas, et testamenditäituritel tuleb saata asemik-palverändur *to Sunte Jacobe to segelende*.

Paljud keskaegsed palverännukohad õilmitsesid paiknemise tõttu Santiago palverännuteel, ka terve rida lübecki testaatorite mainitud kultuskohtadest seonduvad Santiagoga²⁷². 14. sajandil oli lübecklaste seas küllaltki populaarseks palverännusihiks Rocamadour²⁷³: 10 Lübecki testaatorit soovis ajavahemikus 1322-68 saata sinna palverändureid. Tegu oli jumalaema kultuskohaga Prantsusmaal Lõuna-Pürenee piirkonnas, mis võlgnes oma tuntuse suuresti sellele, et paiknes ühel neljast Santiago de Compostela palverännuteest. Juba 12. sajandil omandas Rocamadour rahvusvahelise kuulsuse ning oli hiliskeskajal üks kuulsamaid karistuspalverännakute sihtkohti. 14.

²⁶⁸ Teekond Lübeckist Rooma oli ligi 1800 km, lisaraskusi põhjustas Alpide ületamine. Palverännuteekondade orienteeruva pikkuse määramiseks olen kasutanud Google'i kaardirakendust [<http://maps.google.com/>], mis võimaldab mõõta ka jalgsiteekonda.

²⁶⁹ Lähemalt käsitlen seda temaatikat alapeatükis "Indulgentsid".

²⁷⁰ Favreau-Lilie, Jakobspilger: lk 105.

²⁷¹ Favreau-Lilie, Jakobspilger: lk 103-9; Heyden, Stralsunder Wallfahrten: lk 31.

²⁷² Ühel korral leiab mainimist Cabo Finisterra ("maailma serv"), poolsaar Galicia lääneservas. Tegu on *el Camino de Santiago* viimase punktiga, mis asub u 90 km kaugusel Santiagost. 1384. a soovis Lübecki testaator Nicolaus Cuper, et tema teenijanna reisiks püha Jaakobuse juurde ning Finisterra Jumalaema juurde (*ad nostram Dominam in Vinstersternen*).

²⁷³ Teekond Lübeckist Rocamadouri on umbes 1500 km.

sajandi teisel poolel tabas pühakohta mõningane allakäik seoses 100-aastase sõjaga²⁷⁴, võib arvata, et sõjategevus kärpis ka Lübecklaste indu Rocamadouri rännata.

14. sajandi teisel poolel valisid Lübecki testaatorid üha sagedamini palverännusihthakaks jumalaema kultuspaiga Aachenis²⁷⁵, mis oli hiliskeskajal üle-euroopalise tähtsusega palverännukoht. Aachen jäi Põhja-Saksamaalt reisinute jaoks Santiago de Compostela palverännuteele, nagu ka edaspisi vaatluse alla tulev neitsi Maarja kultuskoht Einsiedeln. Aachenit on testamentaarsetes palverännukorraldustes nimetatud koguni 164 korral ajavahemikus 1332-1465 (*ad Dominam nostram in Aqvis, to vnser leuen Vrowen to Aken*); läbi kahe sajandi oli tegu Lübecklaste ühe armastatuma palverännukohaga, mis omakorda aitas kaasa lähedaste kultuskohtade, sh Kölni, Maastrichti ja Trieri tuntuse levikule.

Köln jääb Lübeckist tulles Aacheni teele. Vähemalt kaheksa testaatorit on nimetanud aastatel 1358-1438 postuumse palverännaku sihina Kölni kolme kuninga reliikviaid (1378 Johan van der Heyde: *ad sanctos III. Reges in Colonia*; Lambert Ekey: *to den hilgen drey Koningen to Colne*); ka Gertrud van Wedele, kes 1428. aastal soovis lähetada ühe palveränduri *to sunte Seuerine* ja teise Thanni, pidas arvatavasti silmas Kölni piiskopist pühaku Severinuse säilmeid²⁷⁶.

Rheinland-Pfalzi piirkonnass asuv evangelist Matteuse kultuspaik Trier leidis tihti mainimist koos Aacheni ja ka Kölniga; kokku nimetasid Lübecki testaatorid Trieri 18 korral aastatel 1350-1432. Lübeckist jääb Trier umbes 665 km kaugusele, kui aga kombineerida rännakut Kölni ja Aacheniga, siis Lübeckist Kölni on 470 km, edasi Aachenisse u 75 km, Aachenist Trieri u 145 km.

Aacheni kõrval kogus Lübecklaste seas ootamatult suure populaarsuse Alsace'i piirkonnas Thannis paiknenud püha Theobaldi kultuspaik. Kokku olen leidnud 160 testamentaarset korraldust tema säilmete külastamiseks; need pärinevad aastatest 1363-1470. Ereemiidist pühak Theobald ei evinud õigupoolest üle-euroopalist tuntust, Thanni imedekogumiku andmeil pärines enamik selle paiga külastajaid Läänemere-äärsetes linnadest, eriti hansalinnadest. Theobald, kes keskalamsaksakeelsetes allikates esineb

²⁷⁴ Sigal, Pèlerinages: lk 134-37.

²⁷⁵ Teekond Lübeckist Aachenisse on u 525 km.

²⁷⁶ Taani uurijad on arvanud, et tegemist võis olla ka Püha Søren'i ehk Severinusega Gammel Ryes Jüütimaal Ømi kloostri lähedal: Rye oli üks Taani olulisemaid hiliskeskaegseid palverännukohti, mida on mainitud ühes Kieli testamentaarses palverännukorralduses (*unum virum ad S. Severinum in Jütland*). – Daxelmüller; Thomsen, Dänemark: lk 192.

enam nimekujuga *Enewald* või ka *Ewald*²⁷⁷, oli tuntud palverändurite patroonina, aga ka abistajana lootusetuna näivates olukordades ning merehädaliste päästjana.²⁷⁸ 10 korraldust Thanni reisimiseks on Lübecki testaatorid jätnud 14. sajandil, 15. sajandi alguskümnenditel kujunes aga Thann üheks eelistatumaks palverännukohaks ning säilitas selle positsiooni veel sajandi teisel poolelgi.

Lübeckist Aacheni kaudu Thanni minemiseks tuleb läbida üle 920 km, aga ka otse minek tähendab vähemalt 820-kilomeetrilist teekonda. Aacheni ja Thanniga seoses nimetasid lübecklased tihtilugu ka Einsiedelnit, kuhu viib Thannist edasi u 180-kilomeetrine teekond²⁷⁹. See jumalaema kultuspaik Schwyzi kantonis Kesk-Šveitsis leidis testamentides mainimist 95 korral aastatel 1384-1465. Peatüki alguses esitatud graafikult võime näha, et väga populaarne oli Einsiedeln lübecklaste seas 15. sajandi esimesel poolel, 15. sajandil aga korraldused Einsiedelnisse rännata vähenesid oluliselt, võrreldes Thanniga.

28 korral leidis Lübecki testamentides mainimist püha Jodocus, kes saksakeelsetel aladel oli tuntud hospitalide ja leprosooriumite patroonina, rannikulinnades lisaks ka merehädaliste abistajana²⁸⁰. Jodocuse keskne kultuskoht oli St. Josse-sur-Mer Picardie piirkonnas; mitmel korral nimetasidki lübecklased pühakut seoses Picardie'ga (Johan Kolman^[164, 296]: *St. Joeste in Pykkerdye*; samuti Cord Brandt^[261, 310, 344] ja Johan Egghe^[313]). Lambert Ekey^[185, 205, 228, 292] soovis korduvalt saata palveränduri *to sunte Joste in Vrankriken*, sagadamini aga esineb testamentides lähemalt täpsustamata *to sunte Joste*²⁸¹. St. Josse-sur-Mer oli tuntud hansalaste soolakaubanduse tõttu Loire'i suudmes asuva Bourgneufiga²⁸², paik asub maismaateed kasutades u 880 km kaugusel

²⁷⁷ Lübecki ladinakeelsetes testamentides esineb sagedamini *S. Theobaldus*, keskalamsaksakeelsetes aga *Ewald*, *Euwold*, *Enwald*, *Enewald* jt sarnased nimekujud.

²⁷⁸ **Barth**, St.Theobaldus-Wallfahrt: lk 19-82; **Röpke**, Andreas. Mittelalterliche Spuren der Verehrung des heiligen Theobald zwischen Elbe und Weser. – *Bremisches Jahrbuch*; 82 (2003), lk 31-42; **Ohler**, Seligkeit, lk 100 ja 102.

²⁷⁹ Thann ja Einsiedelni sidusid lübecklased ka reisiga Rooma: 1434. a soovis Clawes Fiole^[254] saata *enen pelegrymmen to gande to Rome, vnde in der suluen reyse to sunte Enwolde vnde to vnser leuen Vrowen to den Eynsedelinghen*; analoogne korraldus pärineb 1464. a Merten Sterneberchilt^[379].

²⁸⁰ **Göhler**, Johannes. Die Kapelle "zum Trost" im Moor. Die mittelalterliche Wallfahrt der Norddeutschen zu **St. Joost**. – *Jahrbuch der Männer vom Morgenstern*; 77/78 (1998/99), lk 98-100.

²⁸¹ Johannes Göhler arvab, et vähemalt osa Lübecki testaatoreid pidas silmas mitte Jodocuse kultuspaika Prantsusmaal, vaid hoopis Jodocusele pühendatud kabelit Alam-Saksimaal Stinstedtts. – Göhler, St. Joost, lk 92. Vähemalt ühel juhul on kindel, et nii see oligi: 1486. a soovis Laurens Utryder korraldada *ene reyse to sunte Joste by Bremen*.^[417]

²⁸² **Ohler**, Seligkeit: lk 98.

Lübeckist. 14. sajandi testamentides nimetati seda kultuspaika kolmel korral (esmamaining 1358. a), 15. sajandil aga 24 korral²⁸³.

Enim ehk 167 korral pidasid Lübecki testaatorid oma testamentides silmas Wilsnacki (*to dem hilghen blode to der Wilsnacke*). Sealne nn püha vere kultus tekkis 1383. aastal, mil kirikupõlengu järel leiti kolm imekombel kahjustamata pühitsetud armulaualeiba²⁸⁴. Esimene teadaolev maining Lübeckis pärineb 1387. a testmendist, viimane 1510. aastast (tegu on ühtlasi viimase testamendaarse palverännukorraldusega siinses valimis). Wilsnacki populaarsus tõusis testamentide andmetel eriti kiiresti 15. sajandi esimesel ja teisel aastakümnel. Üheks põhjuseks oli kindlasti pühapaiga suhteline lähedus (u 150 km) ja seeläbi ka reisi taskukohasus²⁸⁵. Võib aga arvata, et Wilsnacki külastati sageli ka omal soovil. Lisaks erinevatele kirjalikele teadetele ja arheoloogilistele leidudele on meieni säilinud Lübecki raamatukogu rariteetide hulka kuuluv reisijuht Wilsnacki 1436. aastast²⁸⁶; Wilsnacki imelisi hostiaid on aga muuhulgas kujutatud 15.-16. sajandi vahetusest pärineval Lübecki Jakobi kiriku tiibaltaril²⁸⁷.

Lübecklaste meelispaikade hulka kuulus testamentide andmeil ka jumalaema kultuskoht Golmberg Brandenburgi piiskopkonnas Jüterbogi lähedal²⁸⁸. Sinna asemik-rändurite lähetamise soov kajastub 31 testamendis ajavahemikus 1367-1461, neist üheksa langevad 14. sajandisse, eriti populaarne oli Golmberg aga 15. sajandi esimesel poolel.

4.2 Reisimarsruudid

Eelmises peatükis ilmnas, et teatud kultuspaikade suur külastatavus aitas kaasa spetsiaalsete, mitmeid paiku haaravate reisimarsruutide tekkimisele. Marsruut Aachen-Trier leidis sagedast nimetamist juba 1350. aastatest alates; Aachenit ja Kölni (*ad*

²⁸³ St. Josse-sur-Meri juhtum näitlikustab kõige selgemalt, kui ebatäpne on kultuskohtade masinlik loendamine: Jodocust on analüüsitud materjalis nimetatud küll 28 korral, aga rida testaatoreid tegid seda mitmel korral oma uutes testamendiredaksioonides, mistõttu lähemal vaatlusel sain vaid 20 testaatorit, kes soovisid saata palveränduri püha Jodocuse juurde.

²⁸⁴ **Bettin; Volksdorf**, Pilgerfahrten: lk 234.

²⁸⁵ Favreau-Lilie väitel kujunes 15. saj keskpaigas asemiku lähetamine Wilsnacki 50 korda odavamaks kui palveränduri saatmine Jeruusalemma, 10 korda odavamaks kui Rooma. – **Favreau-Lilie**, Civis peregrinus: lk 332. Ta loeb Wilsnacki reisi maksumuseks u 3-4 marka, õigupoolest aga nõustus osa testaatoreid veel poole vähem maksma (vt Lisa 1).

²⁸⁶ vt **Nickel**, Angela. Das Heiligenblut-Wallfahrtskirche in Wilsnack. – Pilgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XIII seminarium mediewistycznego. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1993, lk 164.

²⁸⁷ Kujutis on ära toodud palverännumärkide andmebaasis Wallfahrt und Pilgerzeichen [<http://www2.huberlin.de/sachkultur/pz/pilgerzeichen.php?&Sender=214&dat=1500&lage=p&ord=30&anz=37&focus=bland&vWert=Schleswig-Holstein>] (25.05.2010).

²⁸⁸ Lübeckist on sinna 320 km ja tee viib läbi Wilsnacki.

Dominam nostram in Aquis et ad Coloniam) on koos nimetatud alates 1367. aastast. Toona saatis Ludeke Rutensten^[59] veel ühe palveränduri eraldi Thanni, 1378. aastast alates aga lisasid testaatorid sellesse marsruuti ka püha Theobalduse kultuskoha. Einsiedelnit hakati omakorda Thanni rännakuga siduma alates 1413. aastast. 15. sajandi esimese poole Lübecki testamentidest jääb mulje, et palverännakut Aachenisse, Thanni ja Einsiedeln käsitati loomulikult kokkukuuluvatena²⁸⁹. *Item scholen myne Vormindere senden enen Pelegrim to Aken, to sunte Enwolde vnde to deme Ensedelinge, in ener Reyse*, on Lübecki testamentides üheks stampkorralduseks. 15. sajandilgi mainitakse vahel samas reas ka Köln ja Trieri, aga Aacheni-Thanni-Einsiedelni kooslusega võrreldes siiski oluliselt vähem.

Levinuimaks kombinatsiooniks kujunes 15. sajandi algupoolel Thann ja Einsiedeln, 1430.-50. aastate palverännukorraldustes olid need paigad praktiliselt lahutamatud, kirja pildis omandasid isegi nimed kiiresti sarnasusi: *to sunte Eenwalde vnd vort to vnser Vrowen to den Eensedelingen* (Thideman van Rentelen^[130], 1413); *to sunte Eynwalde vnd vort to Eynsedelingen* (Wybe Sterlowe^[138], 1413).

1442. a tõdes Johan Hose, et on võlgu kolm (*sic!*) palverändu: ühe Wilsnacki, ühe Aachenisse ning ühe Thanni ja Einsiedelnisse²⁹⁰, siitki ilmneb, et reise Einsiedelni jumalaema ja Thanni püha Theobaldi juurde käsitati ühena. Selles korralduses näeme ka üleminekut uuele keelepruugile (*vormundere scholen holden laten ... reyse*), mis kindlalt domineerib 1460. aastateks ning mis näitab, et seeria-reise võeti 15. sajandi teisel poolel enesestmõistetavatena.

Tuntuim oli hiliskeskajal nn Aacheni retk (*Vart to Aken* ehk *Akesche reyse*), mille juurde võis kuuluda ka reis Thanni²⁹¹. Hiliskeskajal sulandus Aacheni pühadusteretkega kokku reliikviade demonstratsioon lähedases Maastrichtis²⁹². Lübecki testaatorid on seda

²⁸⁹ Ühtse marsruudina mõisteti seda ilmselt mujalgi: nt 1419. a keelas Wismari raad ilma spetsiaalloata neisse paikadesse palverännakule suunduda²⁸⁹.

²⁹⁰ *Item sy witlik, dat ik schuldich byn ene Reyse to deme hilghen Blode tor Wilsnacke, vnde ene to vnser leuen Vrowen to Aken, vnde de drudden to sunte Enwolde, vnde to vnser Vrowen to den Ensedelinghen, des wil ik, dat men de alle dre vnuortoght ghan late, vnde se van mynem ude redeliken belone, to salicheyt myner sele.* ^[336]

²⁹¹ Nt Johan Wolters, 1446: *Item isset, dat ik storue vor der Akeschen Reyse, so wil ik, dat myne Vormundere mynen besten Rok vorkopen, vnde enen Pelegrimen dar van wynnen, in der Vart to Aken vnde to sunte Enwalde to senden, enen redeliken dar vor to lonende to Salicheid myner Zelen.* ^[345]

²⁹² vt Webb, Pilgrimage: lk 135-38.

Hollandi kultuskohta, kus säilitati Madalmaade esimese piiskopi püha Servatiuse reliikviaid, nimetanud kolmel korral (1415²⁹³-37).

Lübecklased on nimetanud ka lähemalt täpsustamata „Wilsnacki reisi“²⁹⁴. Võib arvata, et Wilsnacki suure populaarsuse tõttu kujunes ka selle paiga ümber reisiprogramm, mis sisaldas teisi sama piirkonna kultuspaikasad. „*Enes weges to gande*“ oli loogiline siduda näiteks Wilsnacki ja Golmbergi, nagu seda tegid Arnd Wychman^{195]} 1422. a ja Johan Tankenhaghen^{1227]} 1436. a, Wilsnacki ja Tempzinit, nagu nimetas Johan Witmund^{1201]} 1424. a, ning Wilsnacki ja Königsutterit, nagu seostas 1443. a Jakob Schenkenberch^{1340]}: *enen man to dem hilghen Blode to der Welsnakke vnde vort to Luttere*.

Vahel aga tekib testaatorite nimetatud marsruudi puhul küsimus, kui hästi inimesed siiski olid kursis nn palverännugeograafia ja palverännunduse raamtingimustega. Näiteks Dyderik van der Beke^{1365]} tahtis, et üks vaga mees reisiks kõigepealt pühale hauale ja seejärel paastuajaks Rooma. Tema plaan ei olnud iseäranis arukas, sest kõigepealt tulnuks Roomast taotleda luba Palestiina reisiks, et vältida palveränduri sattumist kirikuvande alla²⁹⁵. Kahtlemata oli palveränduri-sõbralikum talitusviis selline, et igale üksikule asemikule määrati kindel sihtkoht: nii näiteks tegi Clawes Wittenborch^{149]}, kui soovis, et palverännuteele saadetaks kolm vaest hea kuulsusega preestrit, esimene neist pühale hauale, teine Rooma ja kolmas Santiagosse.

4.3 Lokaliseerumistendents

Lothar Kolmer ja Hartmut Kühne on testamentaarsete palverännukorralduste põhjal näidanud, et Kesk- ja Lõuna-Saksa aladel leidis alates 14. keskpaigast aset eksklusiivsete kaugpalverändude järk-järguline asendumine rohkete lokaalrändudega ning regionaalsete palverännukeskuste väljakujunemine²⁹⁶. Skandinaaviamaade puhul

²⁹³ Herman Stormer: *Item scholen myne Vormundere vthsenden bedderuen Man, ener Reyse truweliken to gande, to dem hilghen Blode tor Wilsnacke, to Luttere, vort to Aken, vnde to Trecht to sunte Servacio, myner Selen to Troste*.^{157]}

²⁹⁴ Nt Ludeke Byrlebeke^{1414]} soovis 1478. a, et testamenditaiturid müüksid maha ta hõbelusikad ning saadud raha eest *scholen se laten gan twe Wilsnackesche Reysen*.

²⁹⁵ vt Denke, Venedig: lk 51

²⁹⁶ Kolmer, Regensburger Testamente: lk 490 on seda demonstreerinud testamentaarsete palverännukorralduste abil, Hartmut Kühne on kõneldud regionaliseerumisest nii testamentide kui palverännumärkide andmetel – Kühne, Hartmut. Der Harz und sein Umland - eine spätmittelalterliche Wallfahrtslandschaft? - Spätmittelalterliche Wallfahrt im mitteldeutschen Raum. Berlin: Humboldt-Universität, 2002. [<http://edoc.hu-berlin.de//conferences/conf2/Kuehne-Hartmut-2002-09-08/>] (25.05.2010).

on Lars Andersson ja Christian Krötzl samuti demonstreerinud, kuidas kaugete rändude asemel Lõuna-Euroopasse tõusid 14. sajandil esikohale Kesk-Euroopa palverännukohad (nt Aachen ja Wilsnack), 15. sajandil aga eelistati valdavalt lokaalseid kultuskohti²⁹⁷. Marie-Luise v. Favreau-Lilie arvates ei saa 15. sajandi Lübecki testamentaarsete palverännukorralduste põhjal täheldeda erilist palverännunduse regionaliseerumist; sama kehtib tema arvates ka teiste Holsteini, Mecklenburgi ja Pommeri rannikulinnade kohta²⁹⁸.

Lähemalt asja uurides näeme siiski, et 14. sajandi teisel poolel ja 15. sajandi alguses tõusevad ka Lübecki testaatorite eelistuste sekka lähemad pühakohad. 14. sajandil mainisid lübecklased viiel korral Güstrowit Mecklenburgi hertsogkonnas²⁹⁹ (1350-83), sinnaminekuks tuli läbida u 110 km. Ühekordselt on nimetatud Obernkirchenit (1332. a), Hamburgi ja Oderquarti (1365. a) Alam-Saksimaal, Hessenis Marburgi (juba 1289. a paiku) ja Gottsbürenit (1358. a), Mecklenburgi ja Ees-Pommeri aladel veel ka Schwerini ja Ratzeburgi (1367), Schleswig-Holsteini piirkonnas Plöni (1367³⁰⁰).

14. sajandi lõpust hakkas tuntust koguma Wilsnack, juba 1360. aastatest soovisid Lübecki testaatorid, et palverändurid külastaksid Golmbergi. Aastatel 1422-39 nimetati kuuel korral palverännusihina Kenzi Pommeri hertsogkonnas, see jumalaema kultuspaik asus umbes 170 km kaugusel Lübeckist, korduvalt esineb Kenz testamentides koos Golmbergiga³⁰¹.

Aastatel 1415-64 mainisid Lübecki testaatorid üheksal korral Königsutterit: see benediktiiniklooster Braunschweigis oli populariseerunud 1400. a paiku suurejoonelise võltsingu toel, mille kohaselt töötati stiftikiriku külastajatele peetri-pauli päeval kõiki Rooma kirikute, kloostrite ja kabelite indulgentse³⁰². Lübecklased soovisid Königsutterisse asemik-rändureid saata peamiselt 15. sajandi teisel kümnendil ja 1460. aastatel. Ka Königsutterit sobis siduda Wilsnacki-reisiga, sinna on Wilsnackist edasi u 150 km teekond.

Üheksa testaatorit on ajavahemikus 1378-1465 nimetanud palverännusihina *Sunte Hulpe*’t, imelist krutsifiksi Hülffensbergil Eichsfeldi piirkonnas, kus asus frantsisklaste

²⁹⁷ Andersson, Pilgrimsmärken, lk 207-11; Krötzl, Pilger, lk 230.

²⁹⁸ Favreau-Lilie, Civis peregrinus, lk 329.

²⁹⁹ Rännati Güstrowi toomkiriku kabelis asunud püha vere reliikvia juurde.

³⁰⁰ Elisabeth Erp^[54] soovis lisaks Aachenile ja Gästrowile lähetada asemikud ka Plöni, ad S. *Helpericum*.

³⁰¹ Nt 1439 Hinrik Bolte^[309]: *to vnser leuen vrouwen to Kentze vnde to deme Golme*.

³⁰² Paulus, Nikolaus. *Geschichte des Ablasses* im Mittelalter. Bd. III: Geschichte des Ablasses am Ausgang des Mittelalters. Paderborn: Schöningh, 1922-1923, lk 287-88.

klooster. See on kolmnurgake Tüüringi, Hesseni ja Alam-Saksimaa vahel Heiligenstadti ja Göttingeni lähedal³⁰³, nagu mõned testaatorid täpsustasid (1436 Olrik Brant^[280]: *to sunte Hulpe by Hilgerstad*; 1465 Jurgen Schele^[405]: *to s. Hulpe vp gensyt Ghotinge*). Hülffensberg ei ole aga identne Nikolausbergi ehk Ulrichshauseniga, mis asub vahetult Göttingeni külje all. Viimast mainisid 1378. a Johan van der Heyde^[81] (*ad S. Nicolaum to Olrikeshusen*) ja 1414. a Johan Nyewold^[154] (*to sunte Nycolawese to Oulrikeshusen*). Koos Hülffensbergiga on ühel korral nimetatud ka Elende Maarja kirikut Hohnsteini krahvkonnas Tüüringis: 1431. a tahtis Johan Huchtynck^[240] saata palveränduri *to sunte Hulpe vnde to deme Elende*. Teekond Lübeckis Eichsfeldi on u 330 km, Eichsfeldi ja Elende vaheline distant on alla 40 km, Göttingeni vaid pisut pikem reis. Hartmut Kühne on osutanud, et sageli kohtab Elende palverännumarki koos Nikolausbergi omaga kirikukelladel, mis näitab nendegi kultuspaikade seotust³⁰⁴.

Alam-Saksimaal olid lübecklaste seas tuntud jumalaema kultuspaigad Osnabrück³⁰⁵, kuhu sooviti kolmel korral palverändureid lähetada (1421-37), Verden, mida mainis Herman van Minden^[121] 1406. aastal, ja Wardenburg, mida nimetas 1426. a Otto Reyser^[216] (*to vnser leuen Vrowen to Wardenborch in Detmerschen*).

1415. a soovis Hinrik van Sode^[159] lähetada palveränduri Ahrensböki kartuuslaste kloostrisse, mis asus Lübeckist 20 km kaugusel põhjas. Veel üks Lübecki lähiümbruses asuv paik oli Schwartau, kuhu soovis palveränduri saata 1416. a Hinrik Bonhorst^[166].

Näib, et Maastrichti püha Servatiuse reliikviad jõudsid ka Lübeckist 60 km põhja poole jäävasse Selenti: Hinrik Blankense³⁰⁶ soovis annetuse teha eestpalvevennaskonnale *to Zelente to sunte Seruatius in dem lande to holsten*³⁰⁷. Eestpalvevennaskonnad tegutsesid ka Eichsenis ja Tempzinis, Hellmuth Heydeni andmeil olid need paigad ühtlasi tuntud neitsi Maarja kultuskohtadena³⁰⁸. Eichsen asub umbes 50 km kaugusel Lübeckist, see paik jäi Schwerini kaudu Wilsnacki minnes peaaegu tee peale. Eichsenist umbes 40 km jagu ida poole asub Tempzin. Tempzinisse sooviti palverändureid saata viiel korral (1415-65), Eichsenisse neljal korral (1417-64). Tempzinist vaid 12 km

³⁰³ Taani uurijad on Põhja-Saksa testamentide *Sunte Hulpe* seostanud Jüütimaal Kliplevis asunud St. Hjælper'i kujuga. – **Daxelmüller; Thomsen**, Dänemark: lk 185.

³⁰⁴ **Kühne**, Wallfahrtslandschaft: lk 99.

³⁰⁵ Nt Hinrik Tors^[257], 1434: *to vnser leuen Vrowen to der Noed by Osenbrugh*.

³⁰⁶ AHL: 7.2-05, 1.02.1463, Blankense.

³⁰⁷ Palverännukohtadega seonduvat eestpalvevennaskondade teemat käsitlen peatükis 5.3.1.

³⁰⁸ **Heyden**, Stralsunder Wallfahrten: lk 33.

kaugusel on Sternberg: Lübecki testamentides ei ole ma näinud seda paika mainitavat, küll aga on Lübeckist leitud üks Strnbergi palverännumärk³⁰⁹.

Kas ülal loetletust piisab tõdemuseks, et ka Lübecki testamentaarsete palverännukorralduste põhjal saab kõnelda palverännueelistuste muutumisest lokaalsemaks? Siin on mitu erinevat võrdlusmomenti. Lothar Kolmer näitas Regensburgi testamentide ja Hans Lentze Viini testamendiraamatute alusel, et 15. sajandi algusest alates eelistasid sealsed testaatorid peamiselt just lähiümbruskonna kultuspaiku³¹⁰, lübecklaste 15. sajandi esimese poole lemmikud Wilsnack, Aachen, Thann ja Einsiedeln seevastu lähiümbruses ei paiknenud. Kui võrrelda Lübecki testaatorite eelistusi Stralsundi testaatorite omadega, siis on pilt üldiselt väga sarnane: stralsundlased on Wilsnacki on kokku nimetatud 85, Roomat 68, Aachenit 53, Einsiedelnit 51, Golmbergi 38, Thanni 33 ja Santiagot 17 korral. Wilsnack oli Stralsundis eriti populaarne 15. saj teisel poolel ja ka veel 16. sajandi alguskümnenditel. Lübeckiga võrreldes oli ehk Thanni populaarsus stralsundlaste seas mõnevõrra väiksem ja Aacheni oma suhteliselt suurem. Aachen muutus Stralsundi testaatoritele oluliseks juba 14. sajandi I poolel, esimene palverännukorraldus pärineb 1322. aastast. Rooma oli mõlemas linnas populaarsem reisisiht 14., mitte niivõrd 15. sajandil.³¹¹ Huvitav on aga rea regionaalsete ja lokaalsete kultuspaikade populaarsus Stralsundi testaatorite seas, võrreldes lübecklaste valikumustriga. Hellmuth Heyden on kõnelenud pühakute “lähemaletulekust” 15. saj II poolel³¹²: sel ajal hakati austama püha Jaakobust Hardenberges ja püha Theobaldi ehk Ewaldit Bodstedtis. Väga populaarseks muutus alates 15. sajandi lõpus ka püha ihu kultuskoht Sternbergis. Arvan, et kohalike paikade külastatavus või ehk pigem testamentaarsed ülestähendused nende kohta on vahetult seotud asjaoluga, et Stralsundis korraldati selliseid palverännakuid katkematu innuga peaaegu reformatsioonini; 15. sajandi lõpus ei leidnud Stralsundis aset ka testeerimispraktika langust, nagu juhtus Lübeckis.

Marianne Riethmüller on oletanud Hamburgi testamentide palverännuteadete kohta, mis kõik pärinevad 14. sajandist, et testaatorite eelistuste vähene varieeruvus (peamiselt Rooma, Aachen, Trier, St.-Josse-sur-mer ja Thann) tuleneb sellest, et lokaalsemate

³⁰⁹ vt Wallfahrt und Pilgerzeichen: Pilgerzeichen nach Fundorten [<http://www2.hu-berlin.de/sachkultur/pz/laenderliste.php>] (25.05.2010).

³¹⁰ Kolmer, Regensburger Testamente: lk 490; Lentze, Seelgerät: lk 72-74.

³¹¹ Bettin; Volksdorf, Pilgerfahrten: lk 242-246.

³¹² Heyden, Stralsunder Wallfahrten: lk 32-33, 36.

palverännupaikade teke ja populariseerumine jääb hilisemasse aega kui 14. sajand³¹³. Seevastu Lüneburgist ja Tallinnast pärinevad andmed testamentaarsete palverännakute korraldamisest valdavalt 15. sajandist, aga neiski domineerivad samad tõmbekohad, mis on meile juba Lübecki testamentide läbi tuntud. Lüneburgi testaatorid on maininud 11 erinevat palverännukohta: enim Aachenit (14 korda), seejärel Wilsnacki (6), Einsiedelnit (4), Roomat (3), Trieri (2) ja Thanni (samuti 2 korda); lisaks leidsid mainimist Jeruusalemm, Golmberg, Hülffensberg, Königsutter ja Osnabrück³¹⁴. Tallinlased nimetasid testamentaarsete palverännakute sihtkohtadena Wilsnacki, Aachenit ja Santiago de Compostelat ning kohalikuma paigana Riia³¹⁵, lisaks järgmises alapeatükis toodud näide märksa spetsiifilisematest kultuskohtadest.

4.4 Kaubakontaktid

Hansakaupmeeste memoriaalpraktikaid uurinud Renée Rössner on tõdenud, et kaupmeeste jaoks oli palverännukohatade valiku aluseks palverännukoha kuulsuse, imede ja konkreetse pühaku austamise kõrval kindlasti ka isiklik kokkupuude teatud kultuspaikadega³¹⁶. Nii palus 1510. a paiku tallinna kaupmees Symon Kastelor, kes oma eluajal oli võlgu jäänud palverännakud Halle'i ja Boulogne'i Maarja kultuspaikadesse, Geraardsbergenisse, Steenbergisse (St Wilgefortis) või Kralingeni (St Ontcommer) ja Wezemaali, et tema Hollandis Middelburgis elav sõber need tema eest sooritaks³¹⁷.

Juba Jacob von Melle on täheldanud, et lübecklaste palverännakorraldusi püha Olavi säilmete juurde Trondheimi (*to sunte Olaue to Druntem*) saab ühendusse viia ennekõike

³¹³ **Riethmüller**, Hamburger Testamente: lk 123-24.

³¹⁴ Viimast nimetas Ludolf van dem Borstel, kes 1421. a soovis saata palveränduri *tho Unser Leven Vrowen tho der noet* (nr 140 lk 187).

³¹⁵ 1447 Wilsnack (RR III nr 12: Wilm vame Schede), 1449 Riia (RR III nr 13: Mertin Busch), pärast 1495. a Aachen ja Santiago de Compostela (RR III nr 65: Thyl Clotbraet), 1504 Santiago de Compostela (RR III nr 82: Hermen Ordey).

³¹⁶ **Rössner**, Hansische Memoria in Flandern: Alltagsleben und Totengedenken der Osterlinge im Brügge und Antwerpen (13. bis 16. Jahrhundert). *Kieler Werkstücke; Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters; 15 / Hansekaufleute in Brügge*, hrsg. v. Werner Paravicini; 5. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001, lk 164; kaubanduslike ja isiklike kontaktide tähtsust on rõhutanud ka **Ohler**, Seligkeit: lk 90 ja 96, kaubasisemetega on Ohleri arvates seotud ka Reini piirkonna kultuskohtade sagedane mainimine Lübecki testamentides.

³¹⁷ *Item noch geve ik Iohan Millyss to Middelborch van guder fruntschop 2 punt groet, is 20 M. Des byn ik, Symon, bogerende, dat he de beddeffart sal don up Symons koest. Item soe sy ick, Symen, beggerende ghewest, dat men desse befferden sal houlden in sy laste to noette onse live wrov to Haell. Item ock onse leve wrov to Buven by Calis in Engelant. Item ock sunt Adrian. Item ock sunt Joep. Item ock sunt Akommer. Item soe heb ick gheloft yslick beffert to versoeken myt 4 M punt was to vater ofte to lant. Soe sije ick, Symen, begherende, dat men desse befferde holdet joe myt ton aldeer ersten. –* **Hahn**, Testamente: nr 114 / RR III nr 102; LUB II-3, nr 746; nimetatud paikade identifitseerimise kohta vt **Voore**, Kaugpalverännakud: lk 210.

Lübecki *Bergenfahrer*'itega³¹⁸. Materjali hulgas, millele siinne analüüs tugineb, leidub seitse teadet Trondheimi-rändude kohta, mis jaotuvad ajavahemikule 1307-1461. Neli korraldust pärinevad 14. sajandist ning asjaolu, et kõigis neli testaatorit soovivad rahastada ka palverännakut püha Jaakobuse juurde³¹⁹, rõhutab veelgi testaatorite "merelist profiili". Paari 15. sajandi palverännukorralduse sõnastus kinnitab, et Trondheim seostuski lübecklastele vahetult Bergeni kaubakontoriga: Bernard van der Vechte¹²⁹¹ soovis 1429. a, et lisaks Wilsnacki, Thanni ja Einsiedelni reisidele saadetak스 üks palverändur Bergenist Püha Olavi juurde (*Ok scholen ze senden van Bergen enen pelegrymmen to sunte Olaue*), Hinrik Torsi¹²⁵⁷ ulatuslik testamentaarne palverännukava 1434. aastast sisaldab aga Wilsnacki, Thanni ja Einsiedelni, Osnabrücki, Palestiina ja Santiago kõrval ka korraldust, et kaks asendusrändurit lähetataks *to sunte Olaue by Berghen*.

Testaator Hinrik Arndti¹¹⁹¹ näol oli tegemist ilmselt *Englandfahrer*iga; 1421. a soovis ta, et üks mees Inglismaalt sooritaks rännud püha Thomase juurde Canterburyisse, püha Johannese kultuspaikadesse Bridlingtoni ja Beverlyisse ning Walshinghami jumalaema juurde³²⁰.

Brugge külje all asuva hansakaupmeeste peatuspaiga Sluisiga oli seotud lübecklane Johan Huchtyneck, kes 1431. a soovis, et tema testamenditaiturid lähetaksid muuhulgas ühe palveränduri Sluisist püha Adrianuse juurde³²¹. Sellega pidas ta silmas Flandria kuulsat kultuspaika Geraardsbergenit.

Hartmut Bettin ja Dietmar Volksdorf on Stralsundi materjali põhjal järeldanud, et ka ebaharilikud palverännumarsruudid võisid tuleneda testaatori spetsiaalsetest kaubanduskontaktidest: stralsundlane Thobias Gildehus näiteks soovis saata palveränduri 's-Hertogenboschi kaudu Canterburyisse³²².

³¹⁸ Melle, De itineribus: lk 90.

³¹⁹ 1307 Thideman Wise (Reg: nr 25), 1358 Nicolaus van Hachede (Reg: 721), 1379 Nicolaus Sterneberch (Melle: 20, 90); 1387 Ludeke Dinning, kes soovib, et üks ta kaubasellidest reisiks Püha Olavi juurde, lisaks tahab ta lähetada palverändurid ka Santiagosse, Jeruusalemma ja Golmbergi (Melle: 18, 44, 70. 90).

³²⁰ *Vortmer schal men wynnen in Engeland enen man peregrymacie to thende to sunte Thomase to Cantelberge, to sunte Johanse to Brillingtune, to sunte Johanse to Beverleye vnde to vnser leuen Vrowen to Walsynam, alle desse vorscreuen reyse myt truwen to donde, to Godes loue vnde der Juncvrowen Marien.*

³²¹ *Item wil ik, dat myne vormundere senden scholen enen pelegrimen to deme hilghen blode tor Wilsnack, vnde enen to sunte Hulpe, vnde to deme Elende, vnde enen van der Sluse in Vlandern to sunte Adriane /.../.*¹²⁴⁰

³²² Bettin; Volksdorf, Pilgerfahrten: lk 254.

4.5 Palverännukohtade patroonid

Lübecki testamentides nimetatud pühapaikade seas olid neitsi Maarjale pühendatud koguni 16³²³: need olid Rocamadour, Aachen, Obernkirchen, Hamburg, Oderquart, Golmberg, Einsiedeln, 's-Hertogenbosch, Finisterra, Kenz, Tempzin, Eichsen, Osnabrück, Wardenburg ja tõenäoliselt ka Verden ning Ratzeburg. Nimetatute seas olid Aachen, Einsiedeln ja Golmberg lübecklaste poolt väga armastatud, korduvalt leidsid testamentides mainimist ka Rocamadour, Kenz, Osnabrück, Tempzin ja Eichsen. Seitse Lübecki testamentides nimetatud paika olid seotud Kristusega: püha vere kultuskohtadena tunti hiliskeskajal Wilsnacki, Güstrowit, Schwerini ja Gottsbürenit, püha risti austati Hülfsbergil, Plönis ja Assenis.

14 ülejäänud paiga puhul oli patroonideks kokku üksteist erinevat pühakut: püha Elisabeth Marburgis, märter-kuningas Olav Trondheimis, piiskop Ildefonso Zamoras, evangelist Matteus Trieris, pühad kolm kuningat Kölni, apostel Jaakobus Santiago de Compostelas, püha Jodocus St. Josse-sr-Meris ja Stinstedtis, püha Theobald Thannis, püha Nikolaus Lorraine'is ja Ulrichshausenis, eremiit Antonius Vienne'is ning Maastrichti misjonipiiskop Servatius, kelle reliikviad jõudsid ka Selenti.

Erandlik selles reas on kindlasti püha Ildefonso, keda on 1358. a maininud itaalia päritolu Lübecki mündimeister Nicolaus Sallynben^[20]: Diana Webb on mündimeistri toonud näiteks selle kohta, et sisserännanu erinev kultuuritaust tingis ka teistsugused palverännueelistused³²⁴. Püha Elisabethi nimetatakse vaid ühes 13. saj lõpu testamendis³²⁵. Püha Antoniust Vienne'is (*Vigenna in Provincia*) nimetas 1405. a notar Joahn Baex^[119], kes oli andnud pühakule töotuse sinna rännata; teine maining pärineb kuus aastakümnet hilisemast³²⁶. Püha Nikolause juurde St. Nicolas-de-Porti Nancy lähedal soovis palveränduri saata vaid Johan van der Heyde^[81] 1378. a, tema nimetab ühtlasi ka Göttingeni-lähedast Nikolasbergi e Ulrichshausenit, kuhu soovis palveränduri saata ka Johan Nyewold^[154] 1414. a.

Sagedamini pidasid Lübecki testaatorid meeles Trondheimi püha Olavit, apostel Jaakobust, püha Theobaldi Thannis ja püha Jodocust, kellest kolm viimast olid

³²³ Tinglikult võime lisada seitsmeteistkümnendaks Riia. – vt **Leväns**, Riga: lk 53–81.

³²⁴ **Webb**, Pilgrims: lk 135.

³²⁵ 1289. a paiku soovis Godeke van Swineborch^[3] lähetada palverändurid Marburgi, Riiga ja Preisimaale.

³²⁶ 1465. a soovis Reyneke Olders^[411] lähetada ühe palveränduri nii Thanni, püha Antoniuse ja Jodocuse juurde kui ka Aachenisse.

meresõitjate patroonid ja esimene oli samuti austatud Lübecki kaugkaupmeeste seas. Trieris asunud evangelist Matteuse säilmeid soovisid lübecklased külastada 16 korral, Kölni püha kolme kuninga reliikviaid seitsmel korral ning Maastrichti püha Servatiust kolmel korral. Need paigad kuulusid populaarsesse Aacheni marsruuti, mistõttu peamiseks tõmbejõuks võis olla Aacheni kuulsus ja reliikviad, mitte aga nimetatud pühakute säilmed.

Toodu põhjal on näha, et lübecklastest testaatorite eelistused on tugevasti kaldu Kristusega seonduvate ja eriti mariaanlike kultuspaikade poole³²⁷. Seeläbi haakuvad siinsed tulemused kanada keskajauurija Lionel Rothkrugi poleemikat tekitanud teooriaga pühakukultusest Saksa aladel. Rothkrug väitis 1980. aastal peamiselt sekundaarkirjandusest kogutud andmete alusel, et erinevalt Lõuna-Saksa piirkondadest, tekkis Põhja- ja Ida-Saksa aladel keskaja vältel väga vähe pühakust patrooniga pühakohti, suur enamus palverändurite armastatud paikadest oli neis piirkonnis pühendatud Kristusele ja neitsi Maarjale. Rothkrugi arvates oli nende alade vägivaldne misjoneerimine põhjuseks, mis takistas kohalike pühakute teket või siis omaksvõttu; ühtlasi tuletas ta siit loogika, miks valdav osa nimetatud aladest muutusid hiljem protestantlikeks.³²⁸ Talle on oponeerinud Wolfgang Brückner³²⁹, kelle arvates Rothkrugi kogutud andmestik on ebapiisav selliste järelduste tegemiseks ning arvesse ei ole võetud, et ka Põhja-Saksamaal leidis hiliskeskajal hulgaliselt lokaalseid kultuskohti ja palverännundusega piirnevaid tegevusi, näiteks protsessioonid, ristikäigud ja reliikviade demonstratsioonid, millel ei ole kirjalikku kajastust keskajast.

³²⁷ Teatud määral on see ka eelduspärane, sest hiliskeskajal tekkinud uued kultused keskendusid kõige sagedamini Kristusele ja Maarjale. Kui mõnes paigas teatati krutsifiksi, Maarja kuju, verereliikvia või muu sellise pühadusega seonduvatest imedest (tavapärast neitsi Maarja nuttis või Kristuse haavad veritsesid), tagas see ka palverändurite tulva. – **Webb**, *Pilgrimage*: 64-65.

³²⁸ Põhja ja ida pool nn Benrathi joont on Rothkrug loendanud 26 pühakust patrooniga palverännukohta 178 seast, neist enam kui pooled Münsteri ja Vestfaali piirkondades, mis jäi katoliiklikuks. Viimastes oli kokku 14 pühakohta 66 seast pühendatud pühakutele; Alam-Saksimaal leidis neli pühakuga palverännukohta 16 paiga seas ning samasugused arvud on Rothkrug toonud ka Schleswig-Holsteini kohta. Pommeri aladel oli üks paik viieteistkümnest pühakusäilmetega, Saksimaal üks kuuest, ühtegi pühakuga palverännukohta ei olnud Brandenburgis, Mecklenburgis ega Preisimaal. – **Rothkrug**, Lionel. *Religious Practices and Collective Perceptions: Hidden Homologies in the Renaissance and Reformation. Historical Reflections, Vol. 7, No. 1 (1980)*, lk 38-40 ja tabelid lk 205-41.

³²⁹ **Brückner**, Wolfgang. *Das Nord-Süd-Problem in der Wallfahrtsforschung. Quellenlage und Definitionsfrage. – Spätmittelalterliche Wallfahrt im mitteldeutschen Raum*. Berlin: Humboldt-Universität, 2002. [<http://edoc.hu-berlin.de/conferences/conf2/Brueckner-Wolfgang-2002-09-08>] (25.05.2010).

Soovimata siinkohal sekkuda diskussiooni reformatsiooni tekkepõhjustest, pean tõdema, et Lübecki andmed toetavad selle võrra Rothkrugi teooriat, et linna lähikonnas ei näi olevat tekkinud olulisi lokaalseid kultuskohti.

4.6 Indulgentsid

Ludwig Schmugge hinnangul tõstsid ristisõjaindulgentsid sedavõrd ka palverändurite ootushorisonti, et hiliskeskajal muutus nende jaoks üha tähtsamaks konkreetsetes palverännukohas pakutavate indulgentside hulk, mitte aga pühaku kuulsus³³⁰. Diana Webb seevastu arvab, et patukaristuskustutuse kollektioneerijaid on kaasaja kriitikud ehk ebaproportsionaalselt esile tõstnud, palverännunduses jäi siiski olulisemana püsima religioosse ja sotsiaalse kogemuse aspekt. Ta möönab, et leidis paiku, mida tunti enam sealsete rikkalike indulgentside pärast, aga ka paiku, mille tuntuses oli patukahetsuskustustus kõrvaline.³³¹

Usk terendavatesse puhastustulepiinadesse loomulikult kasvatas rahvalikku nõudlust hingeliste privileegide järele. Neljandal Lateraani kirikukogul oli visandatud patukaristuskustutuse jagamise üldised põhimõtted, aga 14. sajandist tõusis indulgentside hulk ja ulatus siiski märgatavalt, paika pandud maksimummäärasid eirati sageli ning tähtajalisi privileege püüti kohtadel tõlgendada igavestena³³².

Rooma juubeliindulgentsid olid omamoodi täienduseks või ka asenduseks ristisõjaindulgentsidele. Esimene kuldne ehk juubeliaasta leidis aset 1300. a; esialgu kavandanud 100-aastase tsükli muutis paavst Clemence VI 50-aastaseks, õhtumaise kirikulõhe käigus määras Rooma paavst Urbanus VI aga 33-aastase tsükli Kristuse eluaastatele vastavalt, järgmine juubeliaasta toimus siiski 1390. aastal 1383. a asemel. Avignoni paavst jäi kindlaks 50-aastasele tsüklile, mistõttu ka aastat 1400 peeti pühaks aastaks, ehkki seda ametlikult välja ei kuulutatud. Paralleelne 33-aastane tsükkel tipnes järgmise juubeliga aastal 1423. Sellest järgmist pühitseti ametlikult 1450. a ning 1470. a deklareeris paavst Paulus II, et edaspidi pühitsetakse juubeliaastat üle 25 aasta, järgmine juubel toimus 1475. aastal.³³³

³³⁰ Schmugge, Motivstrukturen: lk 272-73.

³³¹ Webb, Pilgrimage: lk 66-71.

³³² vt Herwaarden, Saint James: lk 91-93.

³³³ Herwaarden, Saint James: lk 101-02.

Eeskujuks Rooma juubel, oli hiliskeskajal paljude palverännukohtades tavaks n-ö perioodiline palverännak: erilised pidustused leidsid aset kindlate ajavahemike järel – näiteks seitsmeaastase intervalliga toimunud Aacheni pühadusteretk – ning olid enamasti seotud spetsiaalse indulgentsiga³³⁴.

Rooma aga ei peibutanud ainuüksi juubeliindulgentsiga, üldlevinud uskumuse kohaselt võis Rooma kirikuid (nn seitset peakirikut) ja kabeleid külastades koguda lugematul arvul patukaristuskustutusprivileege. Valdav osa neist olid “apokrüüfilised”³³⁵, nagu enamik hiliskeskaegseid suurejoonelisi indulgentse, sealhulgas Aacheni, Einsiedelni (alates 14. sajandist peeti tõseks võltsingut, mis lubas Einsiedelni palveränduritele täisindulgentsi) ja Santiago de Compostela omad³³⁶.

Valdavalt olid teoloogid ja kanonistid seisukohal, et surnutele patukaristuskustutust jagada ei saa, sest kirikul ei ole jurisdiktsiooni puhastustules hingede üle. Võtmejääd, mis absolveeris patuseid, kehtis vaid maises maailmas ja võis abistada puhastustules hingi üksnes *per modum suffragii*, st kirik lisas oma korporatiivse eestpalve selle isiku omale, kes ohverdas indulgentsi saamiseks vajaliku vagateo. Ometi oli levinud rahvalik arusaam, et elavad võisid indulgentside abil vabastada hingi puhastustulest, see praktika sai ametliku tunnustuse alles 15. sajandi teisel poolel.³³⁷ Rahvalike väärarusaamade levitamises arvati süüdi olevat nn *quaestores* ehk professionaalsed jutlustajad-annetustekogujad, kes informeerisid inimesi saadavalolevatest indulgentsidest³³⁸.

Testamentaarsete palverännukorralduste põhjal on keeruline öelda, kuivõrd tuttavad olid Lübecki elanikud indulgentsiõpetuse peensusega, mille kohaselt patukaristuskustutus võis surnute hingi abistada ainult eestpalve-laadselt. Lootus patukaristuskustutusele väljendub testamentides suhteliselt harva, siiski leiavad mainimist Jeruusalemma, Rooma, Aacheni, Königsutteri ja Eichseni indulgentsid, neist Aacheni ja Rooma vastavad privileegid korduvalt.

Rooma juubelit mainis esmakordselt Johan Crummesse¹²¹, kes 1346. a soovis saata ühe usaldusväärse isiku juubeliaastaks Rooma (*reysam unam proximo anno Jubileo*

³³⁴ **Schimmelpfenning**, Bernhard. Die Regelmässigkeit mittelalterlicher Wallfahrt. – Wallfahrt und Alltag in Mittelalter und früher Neuzeit. Internationales Round-Table-Gespräch Krems 1990.

Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit; 14. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1992, lk 81–94.

³³⁵ **Paulus**, Geschichte des Ablasses III: lk 274-81; **Herwaarden**, Saint James: lk 102-103

³³⁶ **Paulus**, Geschichte des Ablasses II: lk 326-30; **Paulus**, Geschichte des Ablasses III: lk 286.

³³⁷ **Paulus**, Geschichte des Ablasses I: lk 322; **Paulus**, Geschichte des Ablasses II: lk 160-83; **Paulus**, Geschichte des Ablasses III: lk 4-28, 374-406.

³³⁸ **Herwaarden**, Saint James: lk 56.

fascienti versus Romam, pro remedio anime mee). 1417. a määras Johan Darzowe^[177] oma testamendiga, et üks hea mees tuleb 40 marga eest saata paastuajaks Rooma, kus ta peab surnule patukaristuskustutuse hankimiseks iga päev seitset peakirikut külastama³³⁹.

1450. a mainis Rooma indulgentsi ka Hans Lemegowe³⁴⁰ ning 1461. a Diderik van der Beke^[365]. Viimane soovis, et tema testamenditäiturid palkaksid ühe vaimuliku pühale hauale rändama, kes aga esmalt pidi paastuajal Roomas viibima³⁴¹. Sagedamini kui indulgentse, ongi testamentides nimetatud tingimusi, et palverändur(id) peavad kogu paastuaja (*per integrum Jejuniū, ouer de vasten*) Roomas veetma, külastama “seitset peakirikut” või ka suisa kõiki Rooma kirikuid, nagu soovis 1430. a Hinrik Arndt^[191] (*alle kerken gelyk andern peregrymen in ynnicheid to beghande*).

Püha maa külastamisega teenitav patukaristuskustutus leiab Lübecki testamentides mainimist vaid ühe korral, 1438. a kõneles sellest teatava ebakindlusega Johan van der Hove³⁴², kes soovis saata ühe auväärse palveränduri pühale hauale.

Aacheni indulgentsi nimetas juba 1350. a paiku Elisabeth van Alen, kes selle järele plaanis reisida³⁴³. 1418. a soovis Gerd Luneborch saata palveränduri Aachenisse sealse suure reliikviademonstratsiooni ajaks (*wan men dat Wede wyset*); samasugust soovi väljendas erakordse järjekindlusega Hinrik Goldenboghe^[194, 307, 327, 212] 1421. aastast 1441. aastani ning 1439. a ka Hinrik Bolte^[309]. Aastal 1446 tegi *Aachenfahrt*ist juttu ka Johan Wolters^[345], kes kartis, et tal endal ei õnnestu enam seda sooritada.

1417. aastal tahtis indulgentsiteadlik Johan Windembrugghe^[171], et üks palverändur viibiks Roomas läbi paastuaja, külastaks kõiki kirikuid ja pühakohti ning palvetaks iga päev vagalt; lisaks soovis ta saata ka ühe ränduri Königsutterisse peeterpauli päevaks (29. juuni) ja ühe Eichsenisse jaanipäevaks. Königsutteri külastamist peeterpauli päeval ootas asemik-rändurilt ka Cord Bade^[366] 1461. aastal, Eichseni indulgentsi mainis aga

³³⁹ *Item wil ik dat myne vormundere senden scholen enen bedderuen man to Rome de dar de vasten ouerblyue vnde alle dage vmme aflat myner sunde to den Souen houetkerken ga gode vnde syner benedieden moder to lone.*^[349]

³⁴⁰ *Item wan myn licham tor erden bestedet is, wil ik, dat myne vormundere vnuortogerd senden scholen enen innigen pelgrimen to Rome, de dar myner zelen to troste dat aflat vorwerue, eme van mynen guderin der reyse redeliken to lonende.*

³⁴¹ */.../ enen beddern prester belone vor my to dem hilgen graue to theende vnde erst de vasten ouer to Rome to liggende vnde to den veuen houet kerken dat aflat to vorweruende /.../.*

³⁴² */.../ Men wordet ouer alzo alze ik irtaren hebbe, dat de pawes vnde dat hilghe Consilium dat grote aflat confirmereden vnde stedigheden alzo dat dat hyr vnde in anderen steden openbarliken kundighet worde, so were dat myn wille oft ze konden vormydelst der gnade vnde aflate my van der reyse tolosende.*^[289]

³⁴³ Regesten: nr 859.

veel 1441. a Lambert Vrolink^[326] (*to Eksen dar sunte Johans afflat is*) ning 1451. a soovis Wernecke Herberd^[351] saata palveränduri sinna *vppe sunte Johannes Dach*. Nagu peatükis 4.3 mainisin, lubati Braunschweigis asuva Königsutteri külastajatele osava võltsingu toel peeterpauli päeval kõiki Rooma kirikute, kloostrite ja kabelite indulgentse. Eichseni indulgentside kohta pole kindlat teavet, aga hiliskeskajal tõlgendasid johanniidid neile kingitud indulgentsiprivileege täisindulgentsina ning lubasid ka vennastunud ilmikutele erinevaid suuri privileege³⁴⁴.

³⁴⁴ **Paulus**, Geschichte des Ablasses III: 287-88 ja 231-34. Eichseniga seonduvat käsitlet veel edaspidi peatükis „Eestpalve- ja indulgentsivennaskonnad“.

V Eestpalverännak

Õige inimese tõhus eestpalve saadab palju korda (Jk 5:16).

Mida te iganes olete teinud kellele tahes mu kõige pisemale vennale,
seda te olete teinud mulle (Mt 25:40).

Kristus kohustas oma järgijaid hoolt kandma kõigi vaeste, haigete ja kodutute eest. Palverändurid, kes ootuste kohaselt pidid reisima vaesuses ning vagade taotlustega ning kelle seas paljud otsisid pühakohtades leevendust neid vaevavatele haigustele, kvalifitseerusid väga hästi hoolekandeleusteks ning ühtlasi usuti neid Kristusele lähemal seisvat kui tavainimesi, mistõttu peeti ka nende eestpalvet mõjusamaks.

1436. aastal jättis lübecklane Johan van der Heyde oma testamendiga 10 marka kivist ristimärgi püstitamiseks lahkmele, kus Lübecki-Wismari tee hargneb Wilsnacki poole³⁴⁵. Kivirist, omaaegne teetähis Wilsnacki, seisab tänapäevalgi Lübecki Roeckstrassel ning tuletab keskalamsaksakeelse raidkirjaga meelde, et selle donaatori eest palvetataks: “*Biddet got vor den ghever des wizers na der Wilsnaken*”³⁴⁶. Lübeckist Wilsnacki rändajaid oli 15. sajandil väga arvukalt, niisiis võis sellise teetähist doteerija arvestada ka paljude eestpalujatega³⁴⁷; ühtlasi näitab see, et palverändurite toetamiseks ja seeläbi nende eestpalve tagamiseks oli testaatoritel teisigi võimalusi kui vaid palverännukorraldused.

14. s II poolel, mis ka testamentide andmetel oli palverännunduse tõusuajaks Lübeckis, rajati seal koguni kolm palverändurite võõrustamisele spetsialiseerunud külalistemaja. Carsten S. Jenseni arvates otsest vajadust nii mitme palverändurite hoolekandeesutuse järele Lübeckis ei olnudki: nn Brandenburgi vaestemaja Johannisstrassel jõudis vaid lühiajaliselt tegutseda külalistemajana ning kujunes 15. sajandi esimesel poolel tavaliseks vaestemajaks, Püha Gertrudi külalistemaja ja Eberhard Clingenberghi

³⁴⁵ *Item so wil ik, dat men scal setten en Cruce van X. marken vppe de wegescheydinghe, also men gheyt to der Wilsnacke, dar syck de Wysmarsche wech anheuet.* – v. Melle, *De itineribus*: lk 125.

³⁴⁶ vt Boockmann, Hartmut. *Die Stadt im späten Mittelalter*, München: Beck, 1987, lk 255: toodud on ka foto sellest teetähist.

³⁴⁷ Sellisele suurt hingeõnnistuslikku kasu töotavale annetusele sarnaneb Lüneburgi kodaniku Johan Swendebeke 1407. a pärinev korraldus pakkuda süüa-juua kõigile Acheni pühaduseretkelt naasjatele. – *Lüneburger Testamente*: nr 68 lk 99.

erasihtasutusena rajatud külalistemaja Mühlenstrassel ning neis peatunud palverändureid toetasid lübecklased pidevate annetustega aga läbi 15. sajandi.³⁴⁸

Lübecklased ei toetanud aga üksnes külalistemajasid, veel mitmesuguste annetustega vaestele palveränduritele – peamiselt raha ja reisivarustuse kujul – täideti ühtaegu kristliku ligimesearmastuse kohustust ja kindlustati enesele rändurite eestpalve. Nii soovis Hinrik Kruse 1350. aastal, et Rooma-ränduritele jagataks annetustena 1 mark solidustes³⁴⁹, Johan Hilge^[140] toetas 1413. a vaeseid reisile suunduvaid palverändureid 20 margaga, täpsustades, et igaühele tuleb anda kaks solidust. Thideman van Rentelen^[130; 160] jättis 30 paari kingi puudust kannatavatele palveränduritele, kes sooviksid suunduda pühakohtadesse (*de wandere willen upp hilighe weghe to hilghe stede*). Hillegund Goldenzee^[93] soovis 1381. a annetada Palestiinasse reisvale vagale mehele 10 marka, lootes seeläbi sümboolselt sellest palverännakust osa saada. Sarnaselt jättis Tideke Roleves^[244] reisitoetusena 10 marka vagale mehele, kel soov Santiagosse minna, *dat ik der haluen reyse to myner salicheyt moghe delaftich werden*.

Carsten S. Jensen on 15. sajandi testamente analüüsides täheldanud, et ajavahemikus 1413-1417 jätsid lübecklased üle 10% karitatiivsetest annetustest palveränduritele, edaspidi oli aga nende osakaal siiski väike³⁵⁰. Enim kasutatud võimalus palverändurite eestpalve kindlustamiseks oli lübecklaste seas siiski palverännusihthoralduste jätmine.

5.1 Asemik-palverändurid

5.1.1 Sugulased, tuttavad ja sõltlased

Lübecki meestestaatorite seas oli küllaltki levinud komme jätta oma hingeturve abikaasa hooleks³⁵¹, üksikutel juhtudel soovisid nad ka, et naine sooritaks nende eest palverännaku. Nii parandas Marquard Tramme^[105] oma abikaasale 10 marka Wilsnacki, Golmbergi ja Trieri reisimiseks, Hinrik Rosenhaghen oli aga oma naise Wibega juba varem kokku leppinud, et viimane reisib Thanni³⁵². 1426. a lasi Johan Storbeke oma

³⁴⁸ **Jensen**, Carsten Selch. Drei spätmittelalterliche Gasthäuser in Lübeck. – *ZVLGA* 78 (1998). lk 165-186; vt ka **Jensen**, Fromme gaver, lk 169-77.

³⁴⁹ Regesten: nr 322.

³⁵⁰ **Jensen**, Fromme gaver: lk 142.

³⁵¹ **Noodt**, Religion und Familie: lk 216.

³⁵² *Begehrende, dat ze Wybecke, myne lewe Husvrowe, myner Sele to Troste ene Reyse wandere to sunte Enwalde, alze ze my ghelovet heft.*^[207]

testamenti kirja panna tingimuse, et kui ta naine Katherine testaatori surma järel veel elus on, peab ta endale kaaslaseks leidma ühe vaga mehe või naise ning rändama püha Theobaldi juurde, seda nende mõlema hingeõnnistuseks; kui aga Katherine selleks ajaks surnud on, peavad testamenditäiturid kaks vaga inimest Thanni saatma³⁵³. Naistestaatoritest palverännakute rahastajad seevastu ei ole kordagi nimetanud asemikuna abikaasat.

Palverännaku sooritamine võis olla pärimise eeltingimuseks³⁵⁴, teatud puhkudel võis selle taga olla testaatori soov oma pärija(d) nii moraalselt kui füüsiliselt proovile panna. See aspekt väljendub selgelt Johan Gronowe^[34] testamendis, millega ta 1359. a lubas pärandada ühele naisliinis meessugulasele kolmandiku oma ärikapitalist tingimusel, et viimane reisib testaatori hingeõnnistuseks Santiagosse ja peab end ülal testamenditäituritele meelepärasel ja auväärsel moel; testaator rõhutas eraldi, et kui sugulane ootusi ei täida, ei päri ta midagi.

1332. a oli Meynekin van Vlenseborg^[9] soovinud saata oma vanema poja Rooma enne viimase abiellumist³⁵⁵ ning noorema poja ajal, mil ta selleks valmis on; lisaks tahtis Meynekin lähetada palverännakule oma abilise Navensone, viimane pidi minema Aachenisse ja Obernkirchenisse. Ka Gerhard Hardenacke^[23] avaldas 1358. a soovi, et kõik ta pojad käiksid enne pärandi kättesaamist Santiagos. 1378. a tahtis Johan Haverland^[80], et tema vanim poeg suunduks palverännakule Rooma. 1439. a lootis Hinrik Bolte^[309] oma poja sooritatava palverännaku näol võtta postuumselt osa Aacheni juubelipidustustest. Ülalnimetatud on mulle teadaolevalt ainsad juhtumid, mil testaatorid valisid asemik-palveränduriks oma poja(d), tütreid ei ole analüüsitud testamentides palverännuks kohustanud aga ükski testaator. On tõenäoline, et abikaasa ja tütarde-poegadega lepiti vajadusel lihtsalt palverännaku osas kokku ning polnud tarvidust testamentaarse korralduse järele. Kindlasti vajaks selles seoses ka uurimist, kui

³⁵³ *Item isset, dat myn Wiff Katherine dat levend beholt na mynem dode, so schal se ene vrome Vrowen edder enen Mann to sik wynnen, vnde gan bynnen dem ersten Jare na mynem dode ene dubbelde Reyse to sunte Enwolde, to troste vnde saliheit vnser beyder sele. Vnde stervet se ok bynnen der tyt / zo scholen myne Vormundere dar ij vrome lude senden.*^[214]

³⁵⁴ Eestikeelses juriidilises terminoloogias nimetatakse seda tingimusega korralduseks: testaator nimetab testamendis pärija või määrab annaku edasilükkava või äramuutva tingimusega. Enamik siinses töös analüüsitud palverännukorraldustest olid siiski nn sihtkäsundid. Sihtkäsund on testaatori korraldus, millega ta testamendis paneb pärijale või annakusaajale (sihtkäsunditäitjale) kohustuse, ilma et kellelgi tekiks sellele kohustusele vastavat õigust. Sihtmäärang omakorda on testaatori korraldus, millega ta määrab testamendis pärandile või selle osale sihtotstarbe ja nimetab isiku, kes pärandit või selle osa määratud otstarbel peab valitsema. – vt Pärimisseadus, vastavalt § 73, § 76; § 33. Elektrooniline Riigi Teataja. [<http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=33709>] (05.06.2010).

³⁵⁵ Hiljem oluaks see keeruline, sest tavakohaselt oli tarvis abikaasa luba palverännule asumiseks.

paljudel palverännukorraldusi jätnud testaatoritest üldse oli otseseid pärijaid või lähisugulasi, kellele saanuks palverännaku siirda.

Johan Schofi^[46] 1363. a testamendist selgub, et tema oli siirdud palverännaku osas kokku leppinud õe Gesega. Õe soovis palverännule saata veel ka Hinrik van deme Kampe 1462. aastal. Oma venna tahtsid palverännakule Rooma lähetada 1376. a Wineke Castorp^[78] ja 1390. a Johan Georgi^[109]. 1394. a jättis Tymme van Vemerem^[112] oma vennale Hinrikule viis marka ja oma parima voodi, et Hinrik rändaks Trieri.

1379. a soovis Nicolaus Sterneberch^[84] lähetada palverännakule oma onu, 1436. a Tyle Myddeldorp aga oma tema võõrasisa. 1305. a tahtis Johan Godescop^[5], et tema õepoeg Henneke Santiagosse rändaks; Gerven Krummer^[132] avaldas oma 1413. a soovi, et õepoeg Hans rändaks Rooma ning saadaks lisaks ka lübecklastest palverändurid Aachenisse ja Wilsnacki. Tasuks jättis ta Hansule oma maja ja kogu nende ühise ärikapitali. 1432. a sätestas Hinrik Zeleghe^[251], et kui tema õepoeg Hans soovib testamenditäiturite nõuannete kohaselt suunduda pühale hauale, tuleb talle selleks abi osutada³⁵⁶, korraldus on sõnastatud aga nõnda, et sealt kumab testaatori surve oma sugulasele, mitte teadlikkus viimase võimalikest palverännukavatsustest. Selle kontrastiks on Hennekin Kyle annak 1376. aastast: ta jättis ühele oma naisliinis sugulasele 10 floriini reisitoetuseks, et viimane võiks soovi korral Rooma suunduda³⁵⁷.

Sugulaste kõrval valisid lübeklased palveränduriteks ka oma teenistujaid. Eler ja Mechthild Bøbesin^[44] jätsid 1362. a oma ühistestamendis teenijanna Gretele kolm marka, et ta saaks rännata Aachenisse, nagu oli lubanud. 1367. a sätestas Johan Clingenbergh^[56], et kui tema teenijanna Wobbe nõustub Rooma minema, jätab ta talle 20 marka ja katab reisikulud. 1384. a soovis Nicolaus Cuper^[98], et reisi Santiagosse ja Finisterrasse sooritaks ta teenijanna Windele. Kaupmees Meyneke van Vlenseborg^[9] plaanis 1332. a lähetada Aachenisse ja Obernkirchenisse oma kaubaselli Navensone. 1376. a tahtis Marquard van Dame^[77] oma teenija Nicolaus Rodenborch Jeruusalemma saata. 1387. a korraldas *Bergenfahrer* Ludeke Dinning^[104], et üks tema sellidest rändaks püha Olavi juurde ja annetaks seal neli puuda vaha. 1416. a lubas Mathias van Emersleve^[168], et tema sell ning selli naine saavad osa pärandist, kui on nõus sooritama kolm palverännakut testaatori “vaese hinge” hüvanguks.

³⁵⁶ *Weret, dat myn om Hans to deme hilghen Graue wolde theen, na rad myner vormundere, so scholden se eme dar van to hulpe werden.*

³⁵⁷ *Item Cyeken Smedes, mee matertere, do X. florenos Lubicenses in subsidium sue peregrinacionis, si intenderit ambulare versus Romam.*^[74]

Terves reas palverännukorraldustes on asemikuks soovitud konkreetseid isikuid, täpselt aga ei selgu, mil moel need inimesed testaatoriga seotud olid. 1289. a mainis Nicolaus Vrowedhe^[4] nimepidi loodetavaid Preisimaale ja Riiga palverännakule suundujaid. Wolter van Osenbrugge^[28] jättis 1358. a kellelegi Henneke van der Bekele nii palju raha, et ta saaks testaatori surma järel külastada jumalaema kultuskohti Gottsbürenit ja Aachenit. Herman Grambeke^[41] jättis 1361. a kellegi Ruberti poegadele maatüki ja soovis, et nad sooritaksid kaks palverännakut Aachenisse testaatori hingeõnnistuseks. Ludeke Rutenstein^[59] soovis 1367. a, et tema isa kodakondsed Heyneke ja Ludeke suunduksid Aachenisse, Kölni ja Thanni, samal aastal tahtis Wybe Soltwedel^[63] saata oma tuttava Johan van Stade Santiagosse palverännakule. Wolter Heyse^[137] sätestas oma 1413. a testamendis, et Klockenstrassel elavad Lutteke Hans ja Hans Bramstede peavad rändama Jeruusalemma ning neile tuleb selle eest hästi tasuda. 1465. a soovis Tyle Myddendorp^[410], et tema tuttava poeg Michel reisiks Santiagosse.

Mõnevõrra vähem on tuttavate isikute seast värvatavate palveränduritena nimetatud naisterahvaid. 1368. a tahtis Johan van Alen^[64], et kellegi Dedeke õde Hillegund sooritaks palverännu Rooma. 1368. a sätestas Margarete Stripederock^[66] oma testamendis, et keegi Windele pärib viis marka, kui rändab Rooma. 1376. a jättis Hillegund Goldenzee^[76] oma sõbrannale Gertrud Molenverkile 4 marka, oma süngi, padja ja voodikatte, tingimusel et viimane nõustub minema Aachenisse ja Güstrowisse. Clawes Plone pärandas 1429. a kellelegi Margarete Prysele komplekti kööginõusid, tingimusel, et viimane nõustub rändama Wilsnacki. 1464. a soovis Hans Sperlink^[397], et keegi Enghelke suunduks Santiagosse, selleks jättis Hans talle 44 marka ja ka riidesemeid.

Mõnel üksikul juhul soovis testaator saata palverännakule tuttava vaimuliku. 1388. a avaldas Johan Wittenborch soovi, et vaene preester Johan Zeghebode reisiks Thanni; samuti jäi selle preestri hooleks oma elu lõpuni testaatori eest palvetada³⁵⁸. Ka Johan Hilge^[140] jättis korralduse, et juhul kui tal ei õnnestu oma eluajal ise reisida Issanda hauale, varustatagu Jakobi kiriku kapellaan Nicolaus reisiks pühale maale; kui viimasel aga selleks soovi ei ole, siis leidku testamenditäiturid mõni teine tubli preester.

³⁵⁸ /.../ *Dat schal hebben Her Johan Zeghebode, de arme Prester, in de Ere Godes, vnde schal don ene Reyse vor my to sunte Euwalde, vnde sal bidden vor myne Sele, dewile dat er leuet.*^[106]

5.1.3 Anonüümsed palverändurid

Suur annus anonüümsust oli testatamentaarsetes palverännukorraldustes juba praktika algusaegadest peale, ent aja jooksul süvenes veelgi tendents, et testaatorid jätsid täpsemalt määratlemata, kes peaks olema asemik-palverändur. 1278-1349. aastast pärineva 13 palverännukorralduse seas on kümme sellist (77%), 14. sajandi teisest poolest pärineva 103 palverännukorralduse seas on neid 78 (76%), 15. sajandi esimese poole 231 palverännukorralduse seas 225 (97%); ka aastatest 1450-1510 pärineva 74 palverännukorralduse puhul on 70 testaatorit (ligi 95%) lootnud anonüümse(te)le palveränduri(te)le.

Kellega oli neil arvukatel puhkudel tegu? Kes olid need nn professionaalsed palverändurid, kelle tegemised keskaegsetes allikates nii vähe on kajastust leidnud? Ootuspäraselt ei esinenud neid palveränduritest reisikirjade autorite seas, nagu ka karistusrändureid – pealesunnitud või kellegi teise rahastatav rännak ei olnud nii kuulsusrikas kui isiklikul algatusel ette võetud reis –, aga neid ei ole maininud ka teised reisikirjade koostajad³⁵⁹.

Testamentide põhjal on võimalik teha vaid kaudsemaid oletusi, millistesse ühiskonnagruppidesse palgalised rändurid kuulusid. Testaatorid tahtsid, et nad oleksid vagad, usaldus- ja auväärased, kõige sagedamini esines aga nõue, et asemik-palverändurid oleksid vaesed.

Ahasver von Brandti hinnangul oli 15. sajandi teiseks pooleks Lübeckis umbes 3000-3500 isikut (14% elanikkonnast), kes pidid toime tulema allpool elatusmiinimumi, 1530. a paiku oli neid aga juba 1000 võrra enam³⁶⁰. Nagu Birgit Noodt on nentinud, on raske määratleda, keda testaatorid 'vaeste' all silmas on pidanud. Tema arvates tuleks teha vahet kerjaste (*communibus pauperibus*) ja majavaeste (*pauperibus domesticis e husarmen*) vahel: Lübecki allikates mainitud "kommunaalvaesed" kerjasid tänavatel ja väljakutel, aga käisid ka ükselt uksele almuseid kogumas; seevastu majavaesed olid küll abivajajad, kuid ei kerjanud.³⁶¹ Von Brandti järgi olid majavaesed kohalikku päritolu ja paiksed, Noodt aga arvab, et paiksus majavaeseid ja kerjuseid jäigalt ei eristanud³⁶².

³⁵⁹ Ganz-Blätter, Berichte: lk 222; Halm, Christian. Wallfahrt und Recht in deutschen Reiseberichten des Späten Mittelalters. – Pilgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XIII seminarium mediewistycznego. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1993. lk 85-97, siin lk 85

³⁶⁰ v. Brandt, Gesellschaftliche Strukturen: lk 236-37.

³⁶¹ Noodt, Religion und Familie: lk 6-7.

³⁶² v. Brandt, Bürgertestamente: lk 347; Noodt, Religion und Familie: lk 6-7, 408-09.

Hiliskeskajal sugenes vaestehoolekandesse tugevnev tendents eristada “õigeid vaeseid” “valedest”: meelsamini annetati neile, kelle vaesus oli paratamatu või siis religioosselt motiveeritud. 15. sajandi Lübecki testaatorid olid lahkemini valmis toetama haigeid, majavaeseid, palverändureid, preestriõpilasi ja vaeseid vaimulikke, begiine, kaasavaratuid tütarlapsi ja vaesed vennaskonnaliikmed³⁶³, seejuures ei pruukinud nimetatud olla sugugi kõige akuutsemad abivajajad. Hans Lentze täheldas Viini testamentaarsete palverännukorralduste põhjal, et sageli valiti asendajad majavaeste ringist, mitte hospitalide vaeste hulgast, mistõttu ta oletas, et just majavaeste seas kujunes grupp mees- ja naissoost professionalseid palverändureid, kelle hulgast testamenditäitjal oli võimalik valida³⁶⁴. Võib küll oletada, et “õige vaese” kriteeriumidest lähtuvalt eelistasid ka lübecklased palveränduritena majavaeseid, aga spetsiaalselt neid testamentaarsetes palverännukorraldustes nimetatud ei ole.

Meeleldi valiti lepingulisteks palveränduriteks puudustkannatavad vaimulikud, sest arvati, et nemad vastavad paremini “õige” ideaalile kui kui ilmikud³⁶⁵. “Vaese preestri” all pidasid Lübecki testaatorid silmas kirikliku benefiitsita vaimulikke, nt vikaare ja almusekogujad (*elemosinarien*)³⁶⁶. Vaimulike teened palveränduritena olid ka kõrgemini tasustatud, võibolla ka selle tõttu, et preester võis lisaväärtusena palverännaku jooksul missasid pühitseda.

Jääb mulje, et iseäranis just pikkade ja vastutusrikaste reise korral eelistasid lübecklastest testaatorid need usaldada vaimulikele. Nii näiteks avaldas Clawes Wittenborch^[149] 1414. a soovi, et kolm vaest hea kuulsusega preestrit (*arme bedderve prestere gudes gheruchtes*) saadetakse ta surma järel Rooma, Santiagosse ja pühale hauale. 1464. a kohustas Dyderik van der Beke üht auväärset preestrit testaatori asemel pühale hauale reisima ning enne seda indulgentsi saamiseks ka Rooma „seitset peakirikut“ külastama³⁶⁷. 1508. a soovis Johan Schmidt^[419], et üks auväärne ja vaga preester suunduks pühale hauale ja pühitseks seal missasid testaatori, tema sõprade ja kõigi kristlaste hingede õnnistuseks³⁶⁸. Et aga vaimulikke ei soovitud üksnes

³⁶³ **Jensen**, Fromme gaver: lk 142.

³⁶⁴ **Lentze**, Seelgerät: lk 75.

³⁶⁵ **Lusiardi**, Stiftung: lk 72.

³⁶⁶ **Noodt**, Religion und Familie: lk 213; **Jensen**, Fromme gaver: lk 136.

³⁶⁷ *.../ enen beddern prester belone vor my to dem hilgen graue to theende vnde erst de vasten ouer to Rome to liggende vnde den seuen houet kerken dat afflat to vorweruende.*^[388]

³⁶⁸ *Vurder scholen myne Testamentarien enen erliken vramen prester to Jerusalem senden, vnde deme beuelen, V. missen in deme graue vnses Heren dasulues to holden vnde lesen, vnde dat he God vor myne,*

eksklusiivsemateks reisideks palgata, näitab Hennynk Helmstede^[274] testamentaarne korraldus, millega ta soovis saata ühe preestri Thanni ja Aacheni reisile, teise püha Jodocuse juurde, kolmanda Golmbergi ning veel kaks preestrit Wilsnacki.

Ajapikku sugenesid palverännukorraldustesse nõuded, et testaatori hinge eest palutaks siiralt (*truweliken*) ning rännak teostataks samadel alustel (*in ynnigheyd to ghande*); ka preestritele tehti ettekirjutusi, et nad hingemissasidega korralikult surnut mälestaksid. On siiski kaheldav, kas need peegeldavad kaasaegsete muret, et asemik-palverändurid ei suuda end väärikalt ja kohaselt ülal pidada. Tõenäolisemalt on tegu notarite seas levinud retooriliste *topostega*, mida kasutati teistegi vagade annetuste kirjapanekul.

Teatud puhkudel oli testaatori jaoks oluline asemik-palveränduri sugu. Gotke Langhe^[358] soovis 1458. a saata palverännakule nii oma kasupoja, oma majapidajanna õe ja selle tütre ning ühe oma ema hoolealuse, aga lisaks jättis ta testamenditäiturite hooleks leida kaks meest ja kaks naist, kes rändaksid Thanni ja Einsiedelnisse ning paluksid testaatori ja tema abikaasa eest. Jääb mulje, et mees-palverändurid pidid esindama testaatorit ja nais-palverändurid tema abikaasat. Teistes testamentides reeglina sellist otsest seost siiski ei leidu.

1350. a mainis Elisabeth Spyker^[151], et palverändur võib olla nii mees- kui naissoost (*unus masculus sive femina*), samuti 1379. a Rixe Blomenrod^[86] (*en indich vrowe to Gode edder en man*). Osades testamentides on kasutatud sooneutraalseid väljendeid nagu *nuncius sive peregrinus*, *una persona* või *certier persona, qve poterit inveniri*. Hillegund Goldenzee^[93] soovis leida ausat ja usklikku inimest (*probus homo, in Christo devotus*), Tancke Vrese usaldusväärset palverändurit (*waraftigen Pelegrimen*); Werneke Eggerd^[221] vaga inimest (*innighen mynschen*), Gherd Verekeren^[269] auväärset palverändurit (*enen erliken Pelegrimen*). Seevastu näiteks Nicolaus Sallynben^[50] soovis palgata kolme usklikku meest (*tres viri in Christo devoti*), Hinrik van Sode^[159] ausat hea kuulsusega meest (*waraftighen bedderven Man*) jne. Siingi tuleb kindlasti arvesse võtta, et testamentides sätestatu täpse sõnastuse puhul ei ole reeglina võimalik selgeks teha, milline väljend kajastab testaatori spetsiifilist soovi ja milline oli notari või kirjutaja valik.

ok myner vrunde, vnde aller Christen zele truwelik bidde, dat vns God dorch sin Liden wil gnedich vnde barmhertich wesen.

5.1.4 Palverändurite tasustamine

Bernard Coesvelde^[53], kes soovis oma 1367. a testamendis saata kaks rändurit Rocamadouri ja püha Jodocuse juurde, käskis testamenditäituritel maksta palveränduritele tasuks sama palju, kui nad samal ajal teiselt teenida võinuks (*gheue enen also vele, also se vordenen moghen, also arbeydes loen*). Väljendit 'töötasu' kasutasid Lübecki testaatorid sel puhul sageli. Ent kas palverännak oli töö nagu iga teine?

Tasustamise üksikasju reeglina testamentaarsetes korraldustes välja ei ole toodud. Mõned palverännu-uurijad on väitnud, et asemik-rändurile tasuti kahes osas: pool summast teeasumise eel ning pool naasmise järel, mil ta pidi esitama sertifikaadi rännu sooritamise kohta³⁶⁹. Lübecki testamentides ei esinenud tõendamise nõuet, kuid mõned testaatorid on tõseti maininud eraldi reisiraha/-kulusid (*teringhe*) ja töötasu (*arbeydes lon*). Näiteks 1438. a soovis Hinrik Klokman saata palverändurid Rooma, Santiagosse, Aachenisse, Thanni ja Einsiedelnisse ning Wilsnacki ning käskis neile anda piisava reisiraha ja hea palga³⁷⁰. Palga maksmine leidid aset reisi sooritamise järel, nagu ilmneb Ludeke Dinningi korraldusest saata üks palverändur Jeruusalemma, anda talle reisirahaks 100 tukatit ning lisaks tasuda naasmisel 40 tukatit³⁷¹.

Hiliskeskaegses trahvipalverännusüsteemis oli paiguti küllaltki levinud karistuste rahaline lunastamine fikseeritud tariifide järgi; et tihti jäeti testamentides asendusränduri tasu testamenditäitja määrata, on uurijad oletanud fikseeritud tariife ka testamentaarsed palverännukorralduste puhul³⁷². Tundub, et sellised oletused toetuvad vaid näilisele analoogiale Belgia ja Madalmaade trahvipalverännupraktikaga. Arvatavasti oli praktilise meelega lübecklastel küll laias laastus teada, milliste miinimumvahenditega saaks sooritada rännaku tuntumatesse kultuskohtadesse, aga arvatavasti sõltus hind peamiselt nõudmise ja pakkumise suhtest. Kohati paistab allikates välja testaatorite ebakindlus selle osas, milliseks võivad osutuda reisikulud, mistõttu esineb ka korraldusi, et tasu kujuneks kokkuleppel palveränduriga. Nii soovis Hinrik Vicke, et

³⁶⁹ **Sigal**, Pèlerinages: lk 46; Coulet 1972: 250; **Carlen**, Wallfahrt und Recht, lk 66

³⁷⁰ *./.../ beghere datmen yslyken geue redelyke teringhe vnde en wol lone vor ere arbeyt.* ^[291]

³⁷¹ *Item scholen myne Vormundere eynen Pelegrimme senden to Yherusalem, deme scholen se mede don to Tereghelde C. Dukaten, vnde wanner dat he weder cumpt, so scal men eme gheuen XL. Dukaten vor sin arbeit.* ^[104]

³⁷² **Sigal**, Pierre André. Les différents types de pèlerinage au Moyen Age. – Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themes zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifters Vereins, hrsg. von L. Kriss-Rettenbeck und G. Möhler. München, Zürich: Schell & Steiner, 1984. lk 76–86; **Carlen**, Wallfahrt und Recht: lk 66; **Lentze**, Seelgerät: lk 74.

vaimulikule, kes nõustub pühale maale rändama, makstaks 130 marka või nii palju, kui viimane arvab piisav olevat³⁷³. Rikloff Reberch, kes 1451. a tunnistas, et on võlgu reisi Wilsnackisse, tahtis, et reisi sooritavale palverändurile tasutaks kaks marka, kui sellest ei piisa, siis rohkemgi³⁷⁴. Tõenäoliselt just teadmatus, millist tasu pakkudes õnnestuks testamenditäituritel konkreetsel juhul kadunukese soov täita, viis tavani, et kindlat rahasummat mainiti alates 14. sajandi teisest poolest palverännukorraldustes harva.

Palverännakutesageneva doteerimisega muutusid tavaliseks korraldused, et palverändurile tuleb eraldada nii palju raha eraldada, et ta saaks mugavalt (*commode*) oma reisi sooritada³⁷⁵ või et talle tuleb tasuda õiglaselt (*redeliken*), hästi (*wol*) või piisavalt (*moghelyken to lonende*). *Mogheliken* võis tähendada ka võimalikult odavat või soodsat tehingut, sama tähendusvarjund võis olla ka sõnal *redeliken*. Reeglina ei soovinud aga testaatorid hingeõnnistusega seotud küsimusi lahendada vähempakkumise teel: tasu pidi olema piisav, tagamaks, et palverändurid tänumeeles annetaja eest paluksid³⁷⁶. Palverännukorraldusi lugedes jääb kohati mulje, et just palveränduri õiglase kohtlemine oli see, mille läbi testaator lootis teenida ära jumala armulikkuse, sest “Jumal armastab rõõmsat andjat” (2Kr 9:8).

Annivahetuse *do-ut-des* kaine kaalutluse kõrval ei tohiks siinjuures tähelepanuta jätta kogu keskaegse palverännundusega seonduvat isetumat, puht-karitatiivset aspekti. Paljud inimesed soovisid külastada pühapaiku, ent ei oleks saanud seda kulukat ettevõtmist endale lubada ilma rahalise; ka teel olles sõltusid vaesemad rändurid annetajate heatahtlikkusest, vagade annetuste abil kerkisid palverändurite külalistemajad, hooldati palverännuteid ja jõeületuskohti. Palverändurid tuletasid keskaegsele linlasele meelde annetuskohustust, Marie-Louise von Favreau-Lilie on toonud esile, et teatud puhkudel mõtestas testaator ka reisi subsideerimist almusena vaestele³⁷⁷.

³⁷³ *Item wil ik dat ze senden scholen sunder togheringhe enen bedderuen prester ouer meer to vnres Heren Graue to Jerusalem vor myne selen truweliken to biddende, vnde deme geuen scholen to lone C. mark vnde XXX. Mark Lub. edder wes en dar to genuch duncket, na redelicheyd.*^[239]

³⁷⁴ *Item bin noch ene reyse schuldich to der Wilsnacke, wil ik, dat myne vormundere enen vromen man dar henne senden, vnde geuen em II mark, hefft he dar nicht noch anne, men schal em mer geuen.*^[352]

³⁷⁵ Henrik van Cerben pani 1376. a oma testamenditäituritele südamele, et Rooma lähetatavale palverändurile antaks kaasa niipalju, et ta ei peaks teel olles kerjama (*/.../de bonis meis tantum detur, qvod non mendicabit in via*).^[175]

³⁷⁶ Näiteks Herman van der Beke korraldus 1422. aastast: *Item wil ik, dat myne vormundere senden scholen enen bedderuen prester myner selen to salicheyd in dat hilge land to Jherusalem, vnde em syner reyse redeliken to lonen, dat he sik beholde, vppe dat he so vele truweliker vor my bidde.*^[197]

³⁷⁷ **Jensen**, *Stellvertretende Pilgerfahrten*, lk 29-31; **Favreau-Lilie**, *Palestine*: lk 327

5.2 Testaatorite motiivid

5.2.1 Isiklik palverännusooiv ja -kogemus

1344. aastal haigevoodis testamendi jätnud Ludwich Tuschenbeke^[11] soovis juhul, kui ta peaks haiguse tõttu surema, rahastada palverännakuid Santiagosse, Rooma Aachenisse. Volmar Buxtehude^[22] sätestas 1358. aastal, et tema kulul tuleb saata üks palverändur Santiagosse, juhul kui ta ise oma eluajal ei ole jõudnud seda rännakut sooritada. Bruno Sprenger jättis enne palverännakule asumist testamendi, kus soovis muuhulgas korraldada reisid Rooma, Einsiedelnisse, Thanni, Wilsnacki ja Hülfsbergi, seda tingimusel, et kui ta ise naaseb tervelt neilt reisidelt, ei ole tarvis kedagi palverännakule lähetada³⁷⁸.

1413. aastal tegi Johan Hilge^[140] oma testamendis detailse ettekirjutuse preestrist palveränduri saatmiseks erinevates Kristusega seotud paikadesse pühal maal, näib aga, et ta oli ise selleks reisiks ette valmistunud, sest ühtlasi soovis Johan, et kui ta ise jõuab palverännu sooritada, ärgu saadetagu kedagi. 1421. aastal jättis Hans Stanghe oma testamenditäituritele korralduse saata palverändurid Thanni ja Osnabrücki, juhul kui ta ise neile palverändudele ei suundu või muul moel seda asja ära ei korralda (*ist, dat ik darsuluen nicht en thee, ofte anders wene sende*).

Isiklik varasem palverännukogemus võis samuti motiveerida palverännakute rahastamist testamendi abil. Birgit Noodt on üksikasjalikult käsitlenud Hillegund Goldenzee juhtumit³⁷⁹: Hillegund oli lähisugulasteta tekstiilitöölaine, kes 1355. a käis ise palverännakul (Noodt peab võimalikuks, et ta reisis asemik-palverändurina), oma uuendatud viimsetes korraldustes aastatest 1362-81 avaldas ta iga kord ka soovi toetada palverändureid. Peester Johan Balke^[68], kes 1356. aastal oli külastanud Aachenit³⁸⁰, soovis neliteist aastat hiljem, et üks palverändur lähetataks tema hingeõnnistuseks kas Rooma või Santiagosse. Jõuka kaugkaupmehe Ludeke Dinningi^[104] 1387. a testamendis leidub lisaks palverännukorraldustele Jeruusalemma, Trondheimi, Santiagosse ja Golmbergi ka testaatori omaaegse Jeruusalemma-reisi maining seoses toona antud 100-margase laenuga. Nii Johan Balke kui Ludeke Dinningi korraldused torkavad silma asjatundlikkusega palverännaku korraldusliku külje suhtes.

³⁷⁸ /.../ *Men weret dat ik suluen de vorscreuene reyse by wolmacht dede, so schal men dar nymande senden.*^[142]

³⁷⁹ Noodt, Religion und Familie: lk 200-202.

³⁸⁰ Rännaku eel jättis ta sellekohase testamendi. – Regesten: nr 619.

5.2.2 Palverännutootus ja -kohustus

Testamentide vormellik sõnastus on kindlasti üheks põhjuseks, miks palverännukorraldustes ilmnevad harva testaatorite motiivid. Palverännutootust ja “palverännuvõlga”, mis võis tähendada ka karistuspolverännaku võlgujäämist mainiti vaid umbes 5% palverännukorraldustest. 1357. a tahtis Otto Bone^[48] saata “käskjala” (*nuncius*) püha Theobaldi juurde Thanni täide saatma testaatori antud palverännutootust. 1365. aastal soovis Magnus Tanckenhagen, kes oli töötanud reisida Rooma ja Aachenisse, saata sinna asendusrändurid³⁸¹. 1371. a kohustas Herman van Sode^[69] oma testamenditäitureid saatma üht meest Aachenisse, kes sooritaks palverännaku, mille testaator oli töötanud (*de de Reyse vor my leste, de ik dar louet hebbe*).

Notar Johan Baexs mainis 1405. a pühale Antoniussele antud töötust rännata Vienne'i³⁸². 1429. a soovis Gobeke Hageboke, et tema allesjäänud vara abil korraldataks palverännak püha Theobaldi hauale, nagu ta on töötanud³⁸³.

Peter Brandi^[263] 1435. aastast pärinevatest viimastest korraldustest selgub, et nii testaator kui ta vend olid töötanud ja võlgu jäänud palverännaku Santiagosse, mistõttu ta soovis, et sinna saadetakse kaks asemik-rändurit; lisaks tahtis ta nii enda kui venna eest lähetada palverändurid Thanni ja Einsiedelnisse.

Palverännutootust mainitakse sagedamini 14. sajandi allikates, samas kui vaid üksikud 15. sajandi testaatorid kõnelevad otsesõnu töötusest, küll aga üks kord 14. sajandil ja sagedamini edaspidi nimetatud võlgujäänud kohustust.

1358. a lasi Johan Kurlere surivoodil kirja panna, et tal on kohustus palverännuks Hollandisse Asseni püha ristireliikvia juurde³⁸⁴, ei ole aga saada, mis tingis selle kohustuse. Oma 1406. a testamendiga lootis Gerd Sasse^[124] leida hingetrööst sellest, et tema surma järel saadetakse palverändur Wilsnacki, kompenseerimaks reisi, mille ta võlgu oli jäänud (*vor de reyse, de ik schuldich bin*). 1427. a soovis Ludeke Bodenstede^[220] sarnases sõnastuses rahastada kolme inimese rännakut Aachenisse. Otto

³⁸¹ *Item volo, qvod duo peregrini de bonis meis emittantur peregre, pro salute anime mee, ut specialiter votum feci, qvorum unus mittatur Romam, & alter ad Dominam nostram in Aken.*^[49]

³⁸² *Notandum, qvod promisi sancto Anthonio unam peregrinacionem versus Vigennam in Provincia, volo, qvod unus peregrinus destinetur in salutem anime mee ibidem.*^[119]

³⁸³ *Item wil ik, dat myne Vormundere von mynem redesten Gude scholen laten ghan eyne Reyse to sunte Enwolde, de ik gelovet hebbe.*^[231]

³⁸⁴ *Item teneor, unam reysam versus Taschen, juxta Delremunde, ad S. Crucem, ubi provisoires mei unum mittant meo nomine.*^[27]

Reyser^[216] tahtis lähetada palverändureid Wilsnacki, Aachenisse ja Santiagosse, sest ta oli ise nendeks reiseks kohustatud olnud (*wente ik ze plichtich byn to holdende*). 1442. a Johan Hose^[336] testamendis selgub, et tema jäi eluajal võlgu koguni kolm palverännakut: Wilsnack verereliikvia juurde, Aachenisse ja Einsiedelnisse jumalaema juurde. 1451. a andis Rikloff Reberch^[352] oma testamendis teada, et ta on võlgu reisi Wilsnacki, sarnaselt deklareerisid Detlef Sule^[368] 1461. a ja Herman Walbon^[372] aasta hiljem, et on võlgu jäänud palverännaku Wilsnacki³⁸⁵. Palverännuvõlga Thanni püha Theobaldi ees nimetas 1462. a Bertolt Tramme^[371], kes oli ka spetsiaalselt raha selle reisi tarbeks kõrvale on pannud. Pühale Jaakobusele võlgnesid rännaku Everd van der Stove^[406] (1465. a) ja Marckquath Koltze^[418] (1487), viimane soovis, et reis Santiagosse saaks korraldatud võimalikult kiirest pärast tema surma.

Millistel asjaoludel töötus anti või mis konkreetset tingis palverännukohustuse, jääb vaadeldavas materjalis valdavalt selgusetuks. Lesknaist Gertrud Hildemari kohustas asendajaid Aachenisse ja Güstrowisse lähetama haiguse ajal antud töötus (1350. a). 1477. a deklareeris Johan van Haghen^[413], et ta võlgneb reisi Wilsnacki ning soovib, et selle sooritaks või laseks sooritada tema äripartner Otto ja kataks selle kulud testaatoriga kahasse, sest Hans olla palverännutöötuse andnud nende mõlema huves ja kasu silmas pidades³⁸⁶. 1406. a andis Herder Duncker^[120] teada, et on võlgu ühe reisi püha Theobaldi juurde ning soovib, et selle teostaks asemik-palverändur – mitte aga testaatori, vaid kellegi Wibeke Stubbe hingeõnnistuse hüvanguks³⁸⁷. Siin võib tegu olla tuttavale antud lubadusega, välistatud ei ole aga ka päritud palverännukohustus. Viimasega on tõenäoliselt tegu aga järgmise juhtumi puhul: 1510. a kohustas Hartvig van Stiten^[421] oma testamenditäitureid lähetama kahte meest ja kahte naist Wilsnacki; täpselt samasugune korraldus - *II manne vnde II vrowen to der Wilsnacke* – leidub aga ka tema isa Henrik van Stiteni^[415] 1483. aastal jäetud testamendis.

Mitmes teiseski testamendis on mainitud, et koos teise isikuga või teise isiku mälestuseks oli plaanitud palverännakut, ka seeläbi võis tekkida palverännukohustus. 1359. a soovis haige Herman Grambeke^[351], et kaks palverändurit saadetak Santiagosse, neist üks tema kulul, teine aga Ghese Hovedi kulul, kellelt ta oli saanud selle tarbeks 10

³⁸⁵ Mõlemal sama: *Item bin ik noch schuldich eine reyse tom hilghen blode*.

³⁸⁶ *.../ wil ik dat Otto myn masschop de reyse wille holden, ofte holden laten, van vnser beyde gelde, wente ik de gelouet hebbe vmme vnse vnser beyde beste vnde profyt*.

³⁸⁷ *Item so sy witlik, dat ik eyne Reyse sculdich bin to sunde Eynwalde, vnde ik will, dat mine Vormundere dar mit den ersten senden eynen Pelegrimen na minem dode vmme Wibeken Stubben Selen Salicheit willen*. Lisaks soovis Herder rahastada rea teisi palverännakuid omaenese hingeõnnistuseks.

marka. Neli aastat hiljem tahtis samuti haige Johan Hohenbeke¹⁴⁷¹, et palverändurid läheksid Thanni ja Aachenisse, seda nii tema kui ta tööandja kulul (*de pecunia Domini mei*³⁸⁸ & *mei*), ja Santiagosse ainult tema enda kulul. Johan van Unna soovis 1358. a lähetada palveränduri Santiagosse oma võõrasisa hingeõnnistuseks (*pro anima Bertoldi de Unna, mei Domini*). Johan van der Heyde jättis 1387. a neli marka kellegi Everhard Tolneri vennapojale, et see suunduks oma tädi hingeõnnistuseks Aachenisse³⁸⁹.

Mõnel üksikul juhul lubavad konkreetsete votiivannid oletada, et testaatoril oli kohustus tänuavaldusrännakuks. 1439. a soovis Hinrik Gherenrot¹³¹¹, et Wilsnacki suunduv rändur ohverdaks kaks vahast jalakujutist (*twe wassene bene*). 1365. a tahtis Otto Bone lähetada kahte neitsi Maarja kultuskohta saadikud, kes ohverdaksid vahast vormitud ahelad ja vahast hobusekuju³⁹⁰.

Ei ole välistatud, et mõne ülal toodud juhtumi puhul, kus oli juttu palverännukohustusest või –võlast, oli selle taga vaimulik või ka ilmalik karistus palverännu näol, usutavasti oli aga karistusrännak piisavalt häbiväärne, et testaatorid ei tahtnud seda testamendis kui poolavalikus dokumendis otsesõnu mainida. Johan Metheleri 1380. a testamendist selgub küll, et ta oli kohustatud palverännakuks Güstrowi verereliikvia juurde, seda paljajalu ja patukahetsusrüüs³⁹¹. Ta jättis testamendiga 10 marka usaldusväärsele mehele, kes reisi tema asemel sooritaks; 10 marka lähedasse Mecklenburgi kultuskohta rändamiseks oli seejuures väga helde summa.

Wilsnackiga seoses esineb nõudmine rännata paljajalu ja patukahetsusrüüs (*wullen vnde baruet to gande*) mitmetel testaatoritel (Herman van Nortem¹²⁵⁶, 1434; Gherlich Knypp¹³⁰⁸, 1439; Diderik Wedeghe^{1330; 367}, 1441 ja 1461; Jurgen Schele¹⁴⁰⁵, 1465)³⁹², ent selline nõudmine ei pruugi osutada karistuspalverännakule. Paast ja paljasjalgsus olid iseloomulikud ka tavapärastele palve- ja tänuavaldusretkedele³⁹³. Testamendis toodud askeesinõuded, sealhulgas ka paast, võivad peegeldavad teatud paikadega

³⁸⁸ Väljend '*Dominus meus*' võis tähendada kas tööandjat või siis võõrasisa. – **Noodt**, Religion und Familie: lk 114.

³⁸⁹ *Item assigno ad hoc IIII. marcas Lubicensis, pro quibus Thidekinus, filius fratris Everhardi Tolner, ibit peregre versus Aquis, pro salute anime sue matertere.*^[103]

³⁹⁰ *Volo, quod mittatur nuncius, ad offerendum compedem cereum, de una libra, ymagini S. Marie, ad valvam, que dicitur Scordoor, in Hamborch. Item volo, quod unus peregrinus mittatur ad ymaginem B. Marie virginis in Oderqvort, cereum eqvum offerendum de una libra.*^[48]

³⁹¹ *Teneor facere unam Reysam peregrinationis versus Gustrowe, in honorem sacri sanguinis, nudis pedibus, & laneis vestibus, tam in exitu, quam in reditu /.../.*^[89]

³⁹² Sellele on osutanud ka **Jensen**, Stellvertretende Pilgerfahrten: lk 26.

³⁹³ **Krötzel**, Pilger: lk 315.

seotud kohalikku palverännutava³⁹⁴. Samaaegselt võisid selliste palverändude rahastajad loota suuremale hingelisele tulule: siin paistab paremini läbi postuumse palverännaku kui vikaarse hüvitusteo aspekt.

5.2.3 Eestpalvesoov

Eelmine alapeatükk näitas, et nii töotuse kui karistuse aspekt kajastuvad testamentaarsetes palverännukorraldustes võrdlemisi harva, korralduste sõnastuses domineerib testaatorite eestpalvesoov. Korraldus, et palverännak tuleb korraldada testaatori hingeõnnistuse huvides (nt sõnastuses *propter animam meam; anime mee in remedium; in heylsam mynen sele; to salicheit vnde to troste myner sele; dat my god barmehertig sy*) või juhend asetäitjatele palvetada surnu hinge eest (nt sõnastuses *pro salute anime mee orando; den leuen Got vor my to byddende*) esineb 14. sajandi esimesel poolel umbes 20% palverännukorraldustes, seejärel läbivalt aga enam kui pooltes korraldustes. Selle taustaks on testamentaarsete palverännakute tavapärastumine, mis kindlasti tingis ka korralduste sõnastuse suurema formaliseerumise ja ühtlustumise. 15. sajandi viimasel veerandil ja 16. sajandi alguses, mil palverännukorraldused muutusid harvaks, hakkas taas suuremini varieeruma korralduste sõnastus ja seeläbi nende kõnekus.

Millised usuti aga olevat siirdud palverännaku kasud doteerija hingele? Ennekõike tähendas palverännak ohvriandi nii teo, votiivannetuste kui palve näol, mille eesmärgiks oli ohvri vastuvõtjate - pühakute, jumalaema ja Kristuse - armulikkuse kindlustamine³⁹⁵. Testamentaarne palverännak oli kui “seitse ühe hoobiga”: see võimaldas vikaarselt viia ellu hüvitusteo pattude eest, tagas kultuspaikades patukahetsuskustutuse ja pühakute eestkoste, samuti palverändurite mõjusaks peetud eestpalve, vaimulikest asemikrändurite korral ka missaohverdused, ja mälestamise, lisaks täideti palverännaku rahastamisega samaaegselt ka kristliku *caritase* kohustust.

Otsesõnalist lootust Kristuse, neitsi Maarja ja pühakute eestkosteile väljendavad testamentaarsed palverännukorraldused siiski harva. Pühakud olid “väga erilised surnud” kristlikus elavate ja surnute koguduses, kelle vahendaja- ja eestkostjarolli

³⁹⁴ Näiteks jättis Hinrik van Kampe^[374] 1462. a oma õele 20 marka ja riidekraami, et viimane rändaks Wilsnacki ning paastuks kõigil kolmapäevadel ülestõusmispühadest kuni Kristuse ihu pühani.

³⁹⁵ “/.../ vp dat my god myt syner leven moder barmehertich syn,” seisab Johan Growel testamendis, kes lähetas 1415. a saadikud Einsiedelni Jumalaema ja Wilsnacki verereliikvia juurde.

surelike ja jumala vahel võeti iseenesestmõistetavana³⁹⁶, mistõttu on mõistetav, et reeglina ei pidanud testaatorid tarvilikuks seda eraldi välja tuua. Alles 1460. aastate testamentides tuleb ette üksikuid sellekohaseid kirjapanekuid: Hermen Bernsturp¹⁴⁰⁹ lootis siirdud palverännakutega Einsiedelnisse ja Santiagosse tagada jumalaema ja püha Jaakobuse eestpalvet, Jurien Ditmersch¹⁴⁰¹ finantseeris aga palverännakut Thanni, et püha Theobald (*St. Enwold*) paluks testaatori eest.

Asjaolu, et suur osa kultuspaikadest, kuhu testaatorid soovisid asendusrändureid lähetada, olid pühendatud Kristusele ja neitsi Maarjale, joonib veelgi alla postuumse palverännu eestpalvefunktsiooni: olid ju Kristus ja Maarja mõjukaimad eestkostjad.

Ehkki testametaarsete palverännukorralduste sõnastuses jääb kõlama tugevnev tendents keskenduda isiklikule hingeõnnistusele, ei saa nendegi puhul mööda vaadata perekonnatundest, ligimesearmastuse- ja vaestehoolekandemomentidest. Hamburgi testamente analüüsinud Marianne Riethmülleri väitel peegeldub testaatorite enesekesksus vagades annetustes üleüldiselt. Vastukaaluks on ta aga osutanud ka, et 14. sajandi Hamburgi testaatoritest ligi 16% missade ja palvete tellijatest hoolitsesid spetsiaalkorraldustega – peamiselt missasihtasutuste abil – ühtlasi ka teiste isikute hingeõnnistuse eest. Iseenda kõrval soovisid hamburglased mälestada peamiselt abikaasasid ja vanemaid, aga ka lapsi, õdesid-vendi ja lähisugulasi, harvem sõpru ja heategijaid.³⁹⁷ Lübecki testametaarsetes palverännukorraldustes võib täheldada samasugust mustrit, kus ülekaalus on isikliku hingeturbe kindlustamine, aga märgata võib ka tegutsemist oma lähedaste huvides.

1346. a tellis leskproua Alheyd Erp¹¹³ palverännaku Aachenisse nii enda kui oma abikaasa hingeõnnistuseks. Wybe Sterlowe¹¹³⁸ soovis 1413. a lähetada palverändurid Rooma, Thanni ja Einsiedelnisse iseenda, oma abikaasa ja poja hingeõnnistuseks. Johan Storbeke¹²¹⁴ sätestas 1426. a, et tema naine Katherine peab leidma kaaslaseks ühe vaga naise või mehe ja rändama esimese aasta jooksul pärast testaatori surma Thanni, seda nii abikaasa kui iseenda hingetrööstiks; juhul kui aga Katherine selleks ajaks on elavate kirjast lahkunud, pidid testamenditäiturid leidma kaks vaga asendusrändurit Thanni.

³⁹⁶ Swanson, Religion and Devotion: lk 35-36.

³⁹⁷ Riethmüller, Hamburger Testamente: lk 87-88, 129.

Samal aastal tahtis Ludeke Ronehoff nii enda kui oma naise eest saata kaks palverändurit Königsutterisse³⁹⁸.

Rooma juubeliaastal 1350 soovis Arnold Parkentyn^[14] sinna lähetada kaks palverändurit, ühe neist testaatori, teise aga tema ema ja varasurnud õe eest. Samal aastal tellis lesknaine Elisabeth Spyker^[15] reisid Rooma ja Aachenisse iseenda ning reisi Trieri oma venna hingeõnnistuseks. Herman Warschowe^[17] soovis 1350. aastal, et üks palverändur suunduks Santiagosse nii tema kui ta vanemate hingeõnnistuseks. 1358. a jättis Johan van Hachede^[24] 20 marka ühe palveränduri Santiago-reisi rahastamiseks, mis pidi sündima tema venna ja ta enda hingeõnnistuseks. Johan Schonenberch^[90] soovis 1380. a saata ühe meehe Rooma oma vanemate ja iseenda hingetrööstiks; kuus aastat hiljem tahtis ka Bernard Vrondenrich^[99] lähetada kaht palverändurit Rooma, neist ühe oma vanemate, teise enda hingeõnnistuseks. Margarete Bocholt^[107] soovis 1388. a palverännukorraldusega Rooma kanda hoolt enda hinge eest ning mälestada ühtlasi sellega oma poega.

1434. a tahtis Gherold Burmester^[255] lähetada ühe vaga palveränduri Thanni ja Einsiedelnisse oma venna ja iseenda hingeõnnistuseks. Aasta hiljem püüdis Peter Brand^[263] testamendi abil tasuda enda ja oma venna palverännuvõlga püha Jaakobuse ees, samuti soovis ta enda ja venna hingeõnnistuseks lähetada ka palverändurid Thanni ja Einsiedelnisse. 1441. a taotles Johan Holste^[324] kolme palverännaku korraldamist nii enda kui oma venna hingetrööstiks.

1457. a soovis Johan Boysenborch^[354] oma testamendis, et üks vaga mees palvetaks Roomas ja pühal haul nii tema enda, tema vanemate kui ka kogu ta suguvõsa eest (*vor my vnde myne olderen, vnde vor vnse gantze slechte*). 1461. a jättis Detlef Sule^[368] 50 marka Santiagosse suunduvale palverändurile, et viimane usinasti paluks nii tema kui ka kõigi kristlaste hingede eest (*vor my vnde vor alle cristene sele*). Johan Schmidt soovis 1508. aastal, et Jeruusalemma saadetak üks auväärne preester, kes pühitseks missasid ja paluks jumalat testaatori, tema sõprade ja kõigi kristlaste hingede eest³⁹⁹.

Suhtarvult on 14. sajandi testamentaarsete palverännukorralduste seas enam selliseid, kus testaator ei keskendunud üksnes isiklikule hingeõnnistusele: ühtekokku 12 minule

³⁹⁸ *Item scholen myne vormundere ij pelegrimen senden to Luttere vppe sunte Peters vnde sunte Pawels dach, enen van myner weggen, vnde den anderen van mynes wiues weggen, to troste vnde salicheid vnser beyder sele.*^[215]

³⁹⁹ */---/ dat he God vor myne, ok myner vrunde, vnde aller Christen zele truwelik bidde, dat vns God dorch sin liden wil gnedich vnde barmhertich wesen.*^[419]

teadaoleva 116 palverännukorralduse seas ehk ligikaudu 1/10; neli nende seast pärinevad naisterahvastelt. 14. sajandi testamentidest olen leidnud ka rohkem teateid selle kohta, et lübecklased asusid ise oma ligimeste huvides palverännakule või vähemalt soovisid minna. Conrad Hertesperchi testamendist (1359) selgub tema naise Walburgi kavatsus haige kaasa huvides Aachenisse rännata⁴⁰⁰. Gertrud Holt asus 1372. aastal teele pühakute haudadele oma isa mälestuseks⁴⁰¹, ka Baldwin Speygheleri testamenditäitur Marquard Soltwedel nõustus 1360. a surnu mälestuseks palverännakule suunduma⁴⁰². 1425. a Henrik Rosenhagheni^[205] testamendist selgub, et ta naine oli andnud lubaduse rännata mehe hingetrööstiks püha Theobaldi juurde.

Peatükis 3.1.1 selgus, et naistestaatorid hoolitsesid suhteliselt sagedamini lähedaste hingeõnnistuse eest, 15. sajandil aga vähenes nende osakaal testaatorite seas tähtsusetuks; see võib olla üheks põhjuseks, miks 15. sajandi testaatorid suhteliselt vähem soovisid teiste isikute hingeõnnistuseks palverännakuid organiseerida. Tugevasti võib aga muljet testaatorite enesekesksusest mõjutada ka testamentaarsete korralduste vormelkeel: ülaltoodud palverännukorralduste puhul oli ka näha, et 15. sajandi teisel poolel ja 16. sajandi alguses, mil testamentaarsed palverännakud jäid harvemaks, muutusid korraldused individuaalsemaks ja seeläbi informatiivsemaks.

5.3 Strateegiad teispoolseks valmistumisel

14.-15. sajandi Avignoni ja Venaissini testamentidel põhinev Jacques Chiffolleau uurimus hiliskeskaegsetest teispoolse ja surmakujutelmadest on ilmselt tänini mõjukaim aktuaalsena püsinud analüüs omataoliste hulgas. Chiffolleau vaatles testeerimispraktikas sest leidnud muutusi, neist tähendusrikkamaina nägi ta 14. sajandi keskpaigast aset leidnud lühiajaliste missateenistuste esiletõusu nn igaveste missade kõrvale. Sellest tuletas ta kahe erineva hingeturbestrateegia – Viimseks kohtupäevaks suunatud repetatiivse e kordamisstrateegia ja hiliskeskaegse nn partikulaarkohtu kontseptsioonist tulenenud akumul eeriva e kuhjamisstrateegia – loogika. Nagu Chiffolleau täheldas, võisid need iseenesest kokkusobimatutele teoloogilistele

⁴⁰⁰ Regesten: nr 777.

⁴⁰¹ v. Melle, De itineribus: lk 17 ja 98.

⁴⁰² v. Melle, De itineribus: lk 13.

kontseptsioonidele tuginevad tegevuskavad ometi ühes testamendis koos esineda ja koguni seguneda.⁴⁰³

Augustiinliku traditsiooni kohaselt usuti hinge puhastumisprotsess paigutuvat Viimse kohtupäeva konteksti⁴⁰⁴; need, kes apokalüptilises hirmus toetusid kordamisstrateegiale, kandsid ennekõike hoolt oma liturgilise mälestamise eest kulukate missasihtasutuste näol, millega püüaldi igavesele mälestamisele. Puhastustuleõpetus rõhutas ideed esialgsest kohtuotsusest vahetult pärast surma nn partikulaarkohtus; missateenistuste ja näiteks testamentaarsete vagategude koondamisega lühikesele surmajärgsele ajavahemikule püüeldi võimalikult soodsa partikulaarkohtu otsuse poole, lootes patukoormat kahandada vikaarselt toodavate missaohvritega ja hüvitustegudega.

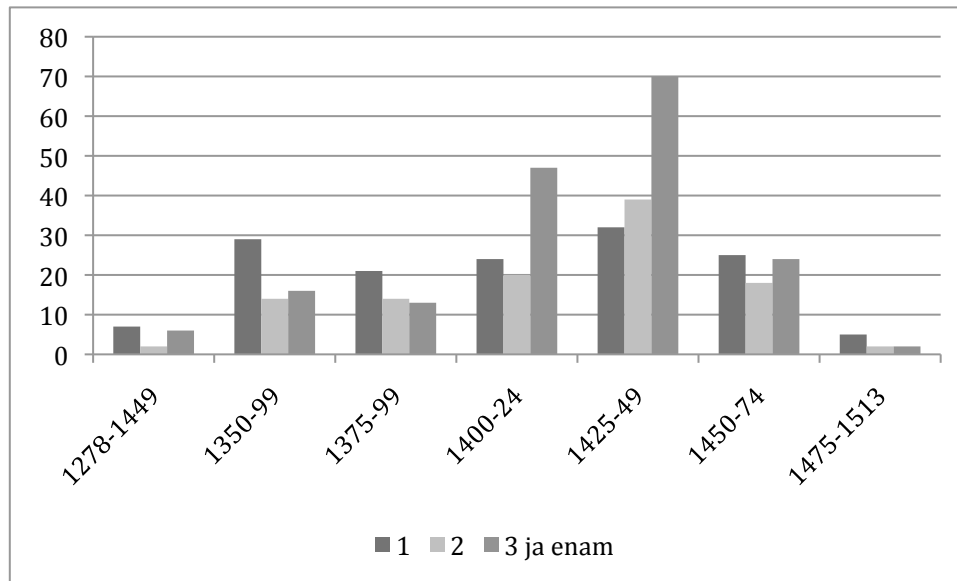
Palverännukorraldustes kohtab ennekõike kuhjamise jooni. Sellele on kaudselt osutanud ka Carsten S. Jensen, kes eristab kvalitatiivset ja kvantitatiivset tüüpi palverännukorraldusi: kvalitatiivseid iseloomustab tugev patukahetsuslik alatoon ja detailne vagadusprogramm, kvantitatiivseid rõhumine palverännupaikade ja asemike rohkusele. Jensen vaidleb sellega vastu Norbert Ohleri “kaupmehementaaliteedi” teooria vastu: Ohleri arvates soovisid testaatorid korraldada seeriareise ja teele saata võimalikult palju rändureid riski vähendamiseks, Jenseni arvates vikaarse hüvituse ja eestpalve akumulereimiseks.⁴⁰⁵

Chiffolleau teooriat aluseks võttes võib tõdeda, et testamentaarsete palverännakute hingeturbevõimalused sobisid hästi valmistumaks teispoolsuseks kuhjamisstrateegia abil. See ilmneb selgelt testaatorite sagedases soovis saata mitu asendusrändurit ühte pühakohta või ka asendajaid võimalikult paljudesse kultuspaikadesse. Joonisel 13 on näidatud ühes testamendis esinevate palverännukorralduste arvu muutumine ajas. Sellelt näeme, et mitme erineva palverännusihtkoha nimetamine oli tavaline juba praktika algusaegadel, ent tõeliselt arvukalt esines hulgi korraldusi, kus testaator oli silmas pidanud kolme või enam palverännakut, 15. sajandi esimesel ja teisel veerandil.

⁴⁰³ Chiffolleau, Avignon: lk 339-52, 412-24.

⁴⁰⁴ Lähemalt Swanson, Religion and Devotion: lk 36-37.

⁴⁰⁵ Jensen, Stellvertretende Pilgerfahrten: lk 26-27, 38-39.

Joonis 13: Palverännukorralduste arv ühes testamendis

Kuhjamisstrateegiale vastab ka palverännukorraldustes sageli esinenud ettekirjutus, et palverändur peab teele asuma vahetult või lühiajaliselt pärast testaatori surma (nt *kort na myneme dode; altohand na minem dode; sunder lange togeringe; bynnen dem ersten Jare na mynem dode*)⁴⁰⁶. Palverännaku ajastuse tähtsust rõhutatakse harva 14. sajandi testamentides, väga sageli seevastu aga 15. sajandil, eriti sajandi esimese poole testamentides.

Testamentaarsete palverännakute praktikas on võimalik täheldada ka mõningaid kordamisstrateegia jooni, seda näiteks Johan Rehorsti^[122] testamendis 1406. aastast, millega ta kohustas testamenditäitureid lähetama kümme aastat ühtejärke ühe palveränduri Aachenisse (*x. jaer vmme enen pelgrime to vnser leuen Vrowen to Aken*). Veel selgemini tuleb repetatiivsus esile Johan Teterowe „palverännusihtasutuses” aastast 1436, millega testaator sätestas, et niikaua kui tema varadest selleks piisab, tuleb igal aastal lähetada kaks palverändurit Santiago de Compostelasse⁴⁰⁷. Palverännukorraldustega tavaliselt pikaajalist mälestamist ja eestpalvet ei taotletud, arvan, et selleks oli siirdud palverännak ülearu kulukas.

⁴⁰⁶ Juhised võisid olla ka spetsiifilisemad, näiteks 1443. a jättis Jakob Schenkenberch järgmised korraldused oma emale: *Hir van schal se nu to somer senden enen man to dem hilghen Blode to der Welsnakke, vnde vort to Luttere, to salicheyt myner sele. Vnde to der ersten Abervard so schal se enen Pelegrimen senden to Aken, to troste myner sele.*^[340]

⁴⁰⁷ *Vnde alle de wile dat myne Ghudere waren, so scholen se alle Jare senden twe pelegrymen to sunte Jacobe to Kumpstelle, to troste vnde to salicheit myner ze.*^[278]

5.3.1 Eestpalve- ja indulgentsivennaskonnad

Uurimuses hiliskeskaegsete religioossete sihtasutuste kohta Stralsundis on Ralf Lusiardi tõdenud, et kuhjav ja kordav mälestamisstrateegia eksisteerisid sealgi rööpselt. 15. sajandil ei kaotanud igavesed sihtasutused oluliselt oma tähtsust, küll aga populariseerusid lisaks odavamad liturgilise *memoria* vormid. Selles väljendus Lusiardi arvates vähemkindlustatud elanikkonnakihtide kasvanud mure oma hingeturbe ja mälestamise kindlustamise pärast.⁴⁰⁸

Nii Birgit Noodt kui Carsten S. Jensen on oma uurimustes näidanud, et ka Lübecklased püüdsid hiliskeskajal üha enam leida selliseid hingeturbevõimalusi, mis oleksid ühelt poolt võimalikult soodsad ja teiselt poolt võimalikult tõhusad ning püsivad. Ilmselt see on põhjus, miks testamentide vagade annetuste raskuskeskmeks olid karitatiivsed annetused, samuti populariseerusid selle pärast religioossed vennaskonnad.

Sellises seoses kerkis siinses töös palverännukorraldusi uurides nn eestpalve- ja indulgentsivennaskondade problemaatika. Esmalt kõitsid tähelepanu kaks Mecklenburgis asuvat paika, nn Antoniuse õu Tempzinis Wismari lähedal (*sunte toniges houe ved Wysmer*) ja johanniitide vennaskond Eichsenis (*sunte Johannes to Eektzen*). Need paigad leidsid mõnel korral mainimist palverännusihtkohtadena, umbes 1440. aastatel aga hakkasid Lübecki testaatorid jätma neile regulaarselt annetusi sooviga saada postuumselt vennaskonna liikmeks ja kantud vennaskonna mälestamisraamatusse (*ewighe doden bok, ewige dencke bok*)⁴⁰⁹. Alates 1460. aastatest kumbagi paika enam palverännakutega seoses ei nimetata, aga ajavahemikest 1485-89 ja 1509-13 pärinevatest testamentides on vastavalt 18,4% ja 6,6 % kõigist testaatoritest annetanud ühele või mõlemale vennaskonnale. Keskmise annaku suurus oli 1 m.l, mis tähendas, et vägagi mõõduka rahasummaga sai tagada endale püsiva mälestamise vennaskonnas⁴¹⁰.

Johannes Schildhauer on näidanud, et 15. sajandi algusest alates leidsid Eichsen ja Tempzin nimetamist ka Stralsundi testamentides, 15. sajandi lõpus ja 16. sajandi alguses taotleti samuti vastuvõttu vennaskonda ja nime kandmist mälestamisraamatusse. Schildhauer arvab, et nende paikade populaarsus oli suur ka seetõttu, et sealsed vennaskonnad tegelesid indulgentside jagamisega.⁴¹¹

⁴⁰⁸ Lusiardi, Stiftung: lk 67-68, 163-65, 187-88.

⁴⁰⁹ Schildhauer, Stralsunder Bürgertestamente: lk 34

⁴¹⁰ Sama summaga eest sai parimal juhul rahastada üht palverännakut Wilsnacki.

⁴¹¹ Schildhauer, Stralsunder Bürgertestamente: lk 34.

Vaimulikud ordud võisid jagada religioosseid privileege nendega assotsieerunud ilmikute vennaskondadele. Johanniitide ja antoniitide ordude juures tegutsnud vennaskonnad olid suure geograafilise haardega institutsioonid, mis sarnaselt kohalikele vennaskondadele kandsid hoolt oma liikmete mälestamise eest, kusjuures passiivne liikmelisus oli seal võimaldatud ka surnutele. Lisaks aga jagati nendega vastavale ordule garanteeritud indulgentse ja teisi privileege.⁴¹² Johanniitide ehk hospitaliitide ordu populaarsuse üks tagamaid oli rida võltsitud indulgentsiprivileege – sealhulgas usk ordu toetajatele garanteeritavasse täisindulgentsi –, mida levitati laialt vennaskonnakirjades ning seetõttu rahva hulgas 15. sajandil tõesena võeti; reeglina leidsid need võltsingud 15.-16. sajandil tagantjärele ka paavsti kinnituse⁴¹³. Antoniitide haigemajade toetajatele garanteeriti juba 13. sajandil osaline patukaristuskustutus, hiliskeskajal lisandus rida kaalukaid – ja võltsitud – privileege, vennaskonnad said osa ka kõigist antoniitide ordule jagatud indulgentsidest⁴¹⁴.

Jan van Herwaarden on selliseid üleregiooniliselt tegutsenud vennaskondi, mis peibutasid surnute liikmeksvõtu ja patukaristuskustutusega, “indulgentsi-vennaskondadeks”. Kuivõrd testaatorid on nende puhul oluliseks pidanud mälestamise aspekti, nimetan neid siikohal eestpalve- ja indulgentsivennaskondadeks.

Ahrensböki kartuuslaste kloostrit Ida-Holsteinis on Hinrik van Sode^[159] 1415. aastal maininud palverännusihthohana, 1413. a jättis Wolter Heyse^[137] kloostri 100 marka igavese missa asutamiseks ning soovis, et ta kantaks nende mälestamisraamatusse (*dat to schriuen in ere Register in tokomenden tyden Gode vor my to biddende*). 1463. a nimetas Hinrik Blankense⁴¹⁵ nimetanud paikadena, kus spetsiaalsed vennaskonnad surnu mälestamise heaks võiksid tegutseda, Eichseni ja Tempzini kõrval ka kuulsaid palverännukohti Wilsnacki ja Hülffensbergi (*sunte hulpe in dem lande to Hessen afghensyd hilgerstad*), lisaks ka Selenti Holsteinis (*to Zelente to sunte Seruatius in dem lande to holsten*): iga nimetatud paiga vennaskonnale jättis ta ühe lübecki marga enese mälestamiseks. Wilsnacki Püha Sakramendi vennaskonda on nimetatud ka ühes 1521. a Stralsundi testamendis⁴¹⁶.

⁴¹² Herwaarden, Saint James: lk 110-113; Swanson, Religion and Devotion: lk 117-121.

⁴¹³ Paulus, Geschichte des Ablasses III: lk 231-34.

⁴¹⁴ Paulus, Geschichte des Ablasses III: lk 247-50; Herwaarden, Saint James: lk 111.

⁴¹⁵ AHL: 7.2-05, 1.02.1463, Blankense.

⁴¹⁶ Schildhauer, Stralsunder Bürgertestamente: lk 33.

Võimalik, et Ahrensböki ja Selenti puhul ei olnudki õigupoolest tegu palverännukohtadega, ülejäänute puhul näib aga olevat tekkinud palverännukoha ja eestpalve- ja indulgentsivennaskonna tegutsemispaiga hübriid. Lübecki testaatorite muutuvad eelistused näitavad, et suhteliselt kulukatele palverännakutele leiti seeläbi soodsam ja mälestamise aspektist ka tõhusam alternatiiv.

5.4 Testamentaarsete palverändude taandumise põhjused

Niels-Knud Liebgott on väitnud, et testamentaarsete palverännakute praktikale sai saatuslikuks sarnasus hiliskeskaegse indulgentsimajandusega, mis muutis need põlastusväärseks reformaatorite silmis⁴¹⁷, samas aga ei too ta tõestust, et testamentaarseid palverännakuid korraldati reformatsioonini välja. Näiteks Stralsundi puhul võis see olla mõjuteguriks, Lübecki puhul aga tuleb korralduste taandumise põhjuseid otsida juba varasemast ajast, 15. sajandi kolmandast veerandist.

Norbert Ohler, kes tugines üksnes Jacob von Melle andmetele, on näinud testamentaarsete palverännakute praktika allakäiguajana juba 15. sajandi keskpaika, selles osas on teda korrigeerinud Carsten S. Jensen, kes pakub murranguajaks 1460.-80. aastaid. Nii Ohler kui Jensen on oletanud, et palverännukorraldused kadusid testamentidest selle tõttu, et uute ja lähemate pühakohtade väljakujunedes muutusid kauged rännakud üleliigseks, samas on aga mõlemad tõdenud, et Lübecki palverännukorraldustes ei ole saa eriti täheldada selliste uute kultuskohtade esiletõusu. Teise põhjendusena on nad nimetanud linnavõimude kehtestatud palverännukeelde.⁴¹⁸

Kommunaalsetest piirangutest ja keeldudest oli juttu peatükis 2.1, lähemalt on linnavõimude tauniva suhtumise kujunemist palverännundusse käsitlenud Marie-Louise von Favreau-Lilie⁴¹⁹. Kindlasti ei ole tähtsusetu seegi, et hiliskeskajal arvustati teravalt kogu palverännutava. Vestluses Samaaria naisega küsimuses, millisel mäel tuleb jumalat paluda, oli Kristus vastanud: “Tõelised kummardajad kummardavad Isa vaimus ja tões” (Jh 4:20-24). Sellele tuginesid juba kirikuisade kriitilised argumendid palverännakute suhtes, mida ka hiliskeskajal ikka ja jälle korrati. Hiliskeskaegsed kriitikud soovitasid lisaks kaaluda, kas ikka leidub mõjuvaid põhjusi kõrvale jätta isiklikud ja avalikud kohustused ning kas palverännakuks kuluvat raha ei oleks targem

⁴¹⁷ Liebgott, Stellvertreter: lk 18

⁴¹⁸ Ohler, Seligkeit: lk 93-94; Jensen, Stellvertretende Pilgerfahrten, lk 48-49.

⁴¹⁹ Favreau-Lilie, Civis peregrinus, lk 337-40; Favreau-Lilie, Palestine, lk 328.

annetada vaestehoolekandeks.⁴²⁰ Reserveeritud suhtumine üleüldisesse palverännutunglemisse väljendus 15. sajandi teoloogide palverännu-teemalistes traktaatides, kus püüti määratleda ning normeerida, milline on tõeline palverännak; leidis ka jutlustajaid, kes juhendasid, kuidas oleks võimalik võidelda kiusatuse vastu pühapaikade poole tormata. Kriitilise suhtumise tugevnemisele aitas kaasa pettuste avalikukstulek pühakohtades, kus fabritseeriti imesid ja võltsiti reliikviaid. Vagad pettused olid aga küllaltki ootuspärased teravnenud konkurentsi tingimustes: 14.-15. sajandil tekkis arvukalt võistlevaid palverännukohti, millele töid populaarsuse visioonid, veritsevad hostiad või imettegevad harduspildid ja –kujud.⁴²¹

Võimalik, et kaasaegsete silmis omandasid siirdud palverännakud naeruväärseid jooni. Ilukirjanduses kohtame mõningaid sellekohaseid paroodiaid: tuntud võllaroast rebane Reynard lubas kuninganna eest palverännaku sooritada⁴²² ning Rabelais' kanglane Panurge töötas pärast oma ebaõnnestunud palverännukatset "*faire un pèlerin*" ehk siis saata asetäitja⁴²³.

Eelmises alapeatükis käsitletu põhjal võib ka järeldada, et testamentaarne palverännak osutus teiste hingeturbetehnikate seas konkurentsivõimeks, sest oli küllaltki kulukas ega sobitunud kuhjamisstrateegiaga. Uued hingeturbevõimalused võisid ka vähemalt osaliselt põhjustada 15. sajandi viimasel veerandil aset leidnud muutusi Lübecki testeerimispraktikas.

Nagu Gabriela Signori on osutanud, ei tohiks 15. sajandi teise poole vagasid annetusi uurides piirduda testamentidega, vaid pöörata tähelepanu erinevatele viimsete korralduste hargvormidele⁴²⁴; samuti tuleks vaatluse alla võtta testamendi hilisemad lisad e koditsillid, millele on viidanud Gunnar Meyer⁴²⁵.

⁴²⁰ **Constable**, Giles. Opposition to Pilgrimage in the Middle Ages. – *Studia Gratiana*; 19 (1976), lk 125-146, siin lk 145.

⁴²¹ **Schreiner**, Klaus. 'Peregrinatio laudabilis' und 'peregrinatio vituperabilis'. Zur religiösen Ambivalenz des Wallens und Laufens in der Frömmigkeitstheologie des späten Mittelalters. – Wallfahrt und Alltag in Mittelalter und früher Neuzeit. Internationales Round-Table-Gespräch Krems 1990. *Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*; 14. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1992, lk 134–163, siin lk 144-51, 159-60.

⁴²² **Herwaarden**, Saint James: lk 388.

⁴²³ **Williams**, Wes. Pilgrimage and narrative in the French Renaissance: the undiscovered country, lk 269

⁴²⁴ Nt testamendid, milles on määratud üksnes pärimisjärglus (*Erbeinsetzungen*), pärimislepingud (*Mächtnisse*) ja kinkeaktid (*Schenkungen*) – **Signori**, Vorsorgen: lk 29; viimsete korralduste erivormidest lähemalt lk 42-45.

⁴²⁵ **Meyer**, Stiftungsverhalten: lk 131.

Kokkuvõte

Magistritöö sissejuhatavas peatükis “Solidaarsuskogukond ja kommutatsioonid” uurisin, miks delegeeriti keskajal hüvitustegusid, millised olid religioosse käenduse iseloomulikumad jooned keskajal ja milline oli ilmikute roll hingeturbes. Kristlik kirikut mõisteti keskajal müstilise kehandina, ajatu, nii elavatest kui surnutest koosneva ning Kristuse ohverdusele ja solidaarsuspõhimõttele tugineva kogudusena. Kristlik õpetus kohustas kristliku koguduse liikmeid üksteise hingelise täiustumise eest hoolitsema: abistada sai peamiselt eestpalve, kuid vajadusel ka teoga, viimane tähendas pattude vikaarset hüvitamist. Selline kogukondlik käendus järgis varakeskaegse patukaristusdistsipliini rehkendavat loogikat, mille tariifne patukaristussüsteem võimaldas kommuteerimise ehk määratud hüvitusteo asendamise mõne samaväärse või kaalukama vagateoga ja dispenseerimise ehk hüvitusteo rahalise lunastamise, alates 8. sajandist ka substitutsiooni ehk hüvitusteo siirmise teisele isikule.

Varakeskajal väljendus kristlaste vastastikune käendus peamiselt vaimulike hooleks usaldatud surnute mälestamises ja eestpalves, kohati püüdsid elavad ka surnute patte tagantjärele hüvitada. Puhastustuleidee teoloogiliste aluste väljatöötamisega kõrgkeskajal muutus elavate käendus – eestpalve, pattude vikaarne hüvitamine ja mälestamine – surnutele veelgi olulisemaks. Mure hingeõnnistuse ja mälestamise kindlustamise pärast hoogustus veelgi 14. sajandi katkuepideemiade tagajärjel, testament oli eriti 14.-15. sajandil laialdaselt kasutatud hingeturbevahend. Kiriku vaimne uuenemine kõrgkeskajal oli tipnenud pastoraalse reformiga, millega edukalt saavutati eesmärk lõimida ilmikud senisest oluliselt tihedamalt kirikuga. Kuivõrd vaimulikud olid seetõttu hõivatud varasemast märksa enam pastoraalsete kohustustega, juhendamaks ilmalikke inimesi kristliku elu nõudmistes, muutus hiliskeskajal oluliseks ka ilmalik eestpalveohver. Religioossed institutsioonid jätkasid oma eestpalvelist rolli, aga osa vastutusest ja vahendajarollist inimese ja jumala vahel lasus nüüd ilmikutel.

Teises peatükis “Siirdud palverännakud” püüdsin leida vastust küsimustele, miks ja kuidas delegeeriti keskajal palverännakuid. Palverännakuid siirdi teistele isikutele

valdavalt mitteametlikult, mistõttu suur osa meieni jõudnud teabest on juhusliku iseloomuga ja terviklikku ülevaadet sellest praktikast ei ole võimalik anda. Palverännule asumise peamisteks takistusteks keskaja inimeste jaoks oli esmalt vajadus kooskõlastada rännak vaimulike ja ilmalike autoriteetidega, enamgi oli piiratud eestkostevaluste, sealhulgas naisterahvaste vabadus palverännakule minna. Hiliskeskaja linnavõimud kehtestasid ka kommunaalseid palverännukeelde, et kaitsta oma elanikke palverännaku ohtude – peamiselt teeröövlite ja sõjakollete – eest. Takistavaks teguriks võis paljudele osutada ka palverännaku kulukus, seetõttu püüti leida jõukamaid toetajaid, kes aitaksid katta palverännakuga seonduvaid väljaminekuid.

Palverännutöötuse andmine lõi siduva kohustuse jumala ja pühakute ees, ent nagu teisedki keskaja hüvitus- ja vagateod, oli ka palverännaku puhul võimalik töotust kommuteerida ja asemikule siirda. Tunti ka nn kollektiivsubstitutsiooni, kus kollektiivse töötuse viis ellu mõni üksik palverändur. Palverännutöötuse kommuteerimise, dispenseerimise ja substitutsiooni muutis 13. sajandil aktuaalseks ja juriidiliselt võimalikuks ristosõjaliikumine, mis samaaegselt tõukas tagant ka ilmikute ootust hingeliste ja materiaalseste privileegide järele ning seeläbi indulgentsipraktika arengut. Paavstliku ristosõjapoliitika eesmärgiks oli võimalikult suure toetajaskonna tagamine ristosõjaettevõtmistele, mistõttu sai võimalikuks ristosõjatöötuse – sisuliselt oli tegu palverännutöötusega – kommuteerimine, dispenseerimine ja asetäitjate lähetamine ristosõtta. 13. sajandi arengute tagajärjel kinnistus ka arusaam, et votiivkohustus on päritav ehk surnutel oli võimalik töötatut ellu viia oma järeltulijate tegude kaudu.

Dispenseerimist ja asemike palkamist võimaldasid kohati ka keskajal nii vaimuliku kui ilmaliku karistusviisina laialdaselt kasutusel olnud karistuspalverännakud. Varakeskajal karistati palverännaku kui eksiiliga väga tõsiste süütegude korral, kõrgkeskajal tunti palverännakut kui rasket ja alandavat avalikku karistusviisi. Seevastu hiliskeskaja Belgia ja Madalmaade linnades rakendati nn trahvipalverännakuid kommunaalse karistusviisina ka kergemate süütegude korral ning karistuse rahaliseks lunastamiseks käibisid ametlikud tariifid. Selliseid trahvipalverännakuid ja dispenseerimistariife hiliskeskaegses Lübeckis ei tuntud, küll aga on teada heastamislepingutest, mis sõlmiti tahtmatu tapmise või ka auhaavamise korral ning mis kohustasid süüdlast palverännakuks. Allikad näitavad, et palverännaku delegeerimine asetäitjatele oli Lübeckis tavaks vaid kollektiivsete karistuste korral.

Kirjalike allikate seas on testamendid neis leiduvate palverännukorraldustega kõige mahukam teabeallikas siirdud palaverännakute kohta. Magistritöö kolmandas peatükis “Palverännukorraldused Lübecki testamentides” analüüsisin esmalt, millised piirangud seavad testamendid kui formaalsed allikad antud teema käsitlemisele. Seejärel uurisin, milliseid muutused leidsid aset testeerimises ja testamentaarsete palverännakute praktikas enam kui kaheksa aasta vältel (13. sajandil lõpukümnenditest 16. sajandi alguskümnenditeni). Selle tarbeks käsitlesin allikakriitiliselt ka Jacob von Melle 1711. aastast pärinevat tööd “De itineribus Lubecensium sacris”, kus on kajastatud ligi 300 testamentaarset palverännukorraldust.

Von Melle koostatud omalaadses uurimuse ja allikapublikatsiooni hübriidis leidub mõningaid vigu, valdavalt pisieksimusi, näiteks dateerimise osas, samuti esineb kohatisei väljajätteid palverännukorralduste terviktekstis, ei ilmne aga teadlikku valikulisust kajastada suurejoonelisemaid või muul moel huvipakkuvamaid korraldusi. Võrdluses testamendiregistide ja originaaltestamentidega selgus, et von Melle andmete representatiivsus jääb väheks 13. sajandi ja 14. sajandi esimese poole osas, tema põhjalikkus allikate läbitöötamisel on suurenenud oluliselt 14. sajandi teise ja 15. sajandi esimese poole materjalide käsitlemisel: 1350.-63. a teadetest on ta kajastanud peaaegu pooli, 1413.-17. a palverännukorraldustest hõlmab tema uurimus umbes 3/5, 1437.-41. a palverännuteadetest aga umbes 2/5. Seejärel kahaneb von Melle toodud teabe esinduslikkus oluliselt: 1461.-65. a materjali osas on võrreldavate suhe vaid umbes üks üheteistkümnenele, 1485.-89. a teadaolevast kahest palverännukorraldusest ei kajasta von Melle kumbagi, aastatest 1509-13 pärinevast kahest korraldusest on ta ära toonud ühe. Analüüsist sain järeldada, et Jacob von Melle töö on küll mahukas teabekogum, aga seal toodud palverännukorralduste valim on sobimatu kvantitatiivse analüüsi jaoks, sest on liiga ebaühtlane ja korraldustel puudub oluline kaastekst testamendi kui terviku näol.

Järgmisena analüüsisin küsimust testamentidest kui vagaduseloo allikatest. Lübeckis käibis saksaõiguslik testament, milles toodud annakud ei peegeldanud tavaliselt kogu testaatori vara suurust. Testamentide kui allikate käsitlemisprobleemid on aga märksa sügavamad, kui saksakeelsetes uurimustes seda üldiselt teadvustatud on. Juriidilise, formaalse dokumendina ei peegelda testament vahetult testaatori tahet. Dokumendi vormellik sõnastus pärineb notaritelt või kirjutajatelt, lisaks arvavad senise testamendiuurimise kriitikud, et kogu testeerimiskäitumine oli tugevalt kantud kaasaja

sotsiaalsetest konventsioonidest: testament kui avalik dokument kohustas testaatoreid toimima seisusekohaselt ja kooskõlas kaasaegsete tavade ja kommetega. See, milliseid andmeid pakuvad Lübecki testamendid siirdud palverännakute kohta, on vahetult sõltuv sellest, mida on võimalik sedastada linnaelanike testeermiskäitumise kohta. Eriti just 15.-16. sajandi Lübecki testeermispraktika muutuste osas jäi taustauurimuste puudumise tõttu rida lahtisi küsimusi: magistritöö teemapüstitus aitas küll välja tuua kitsaskohad, aga allikaline baas ei võimaldanud analüüsida probleemi süviti.

13. sajandi lõppu ja 14. sajandi algus olid Lübeckis testamentaarsete palverännakute praktika sissejuhatavaks faasiks. Lübecki esimesed tosin testamenti pärinevad 13. sajandi viimasest veerandist, neist neljas leidub palverännukorraldusi. Sihtkohtadena nimetatud Palestiina, Preisimaa ja Riia osutavad, et korraldused on tõenäoliselt jäetud täideviimata ristsõjatootuse tõttu. 14. sajandi algusest paranes pidevalt rae kantsleikorraldus ja kasvas lübecklaste testeermisaktiivsus; ligi 280 14. sajandi esimese poole testamendi seas leidub aga vaid üheksa palverännukorraldusega testamenti, testaatorite palverännusoov on seal kaotanud varasema seose ristsõjandusega. Nn Musta surma ja järgnevate epideemialainete tingitud suure suremuse ja hirmu tulemusena kasvas 14. sajandi keskpaigas testeermine hüppeliselt ning suurenes nii jõukamate kui vaesemate lübecklaste valmisolek religioosseteks ja karitatiivseteks annetusteks, ka suure suremuse tulemusel aset leidnud varade kontsentreerumine suurendas elanike testeermissoovi ja –võimalusi. 1350. aastatest kuni 1390. aastani küündis keskmine testamentide arv aastas viiekümneni, 1390. aastatest võib täheldada aga langust paarikümne testamendini aastas: vähenemine tulenes 14. sajandi lõpus poliitiliste rahutustega kaasnenud arhiveermisprobleemidest.

14. sajandil teisel poole testamendid näitavad, et linnaelanike valmisolek annetada kiriklikele institutsioonidele vähenes, suurenes aga karitatiivsete annetuste osakaal. Ka vaestehoolekandes eelistasid lübecklased üha enam annetada otse vaestele, mitte niivõrd karitatiivsetele institutsioonidele. Mitmekesistused võimalused hingeturbe tagamiseks. Poolsajandi jooksul muutus Lübecki testaatorite seas tavapäraseks ka palverännusihtkorralduste jätmine. Testamendiregistide ja Jacob von Melle andmete tuginedes on 14. sajandi teisest poolest kokku teada enam kui 100 testaatorit, kes soovisid rahastada asemike lähetamist palverännakule. Palverännukorralduste tegelik hulk jääbki selgusetuks, sest nii von Melle kui ka testamendiregistide andmed on puudulikud; täpsemate andmete koondamiseks tuleks edaspidi palverännukorraldusi

uurida originaaltestamentide abil. 1350. aasta paiku oli lübecklaste jaoks harjumuspärasem veel ise palverännakule suunduda, asemike lähetamise tava suuremaks läbimurdeastaks näib olevat kujunenud aga 1358. a, mil juba ligi 13% testaatoritest soovis saata asemiku palverännaku(te)le. Jacob von Melle lünklikud andmed näitavad, et sealt alates jäeti Lübeckis peaaegu igal aastal palverännukorraldusi.

15. sajandi esimesest poolel võib täheldada testeerimisaktiivuse tõusutendentsi Lübeckis. Vagade annetuste osas süvenesid veelgi need ilmingud, mida oli märgata juba 14. sajandi teisel poolel. Missateenistustele ja liturgilisele mälestamisele eelistati vaeste eestpalvet: nüüd suunasid lübecklased karitatiivseteks eesmärkideks juba enam kui pooled vagadest annetustest, märksa vähem toetati kloostreid ja kirikuid. Ajavahemikul 1413-1417 jäeti Lübeckis keskmiselt 42 testamenti aastas, neist keskeltläbi 22% sisaldavad palverännukorraldusi. 15. sajandi alguskümnendid olid palverännunduse doteerimise kõrgajaks, mil ka üle 10% karitatiivsetest annetustest suunati palveränduritele. Võrreldes aga 14. sajandi testamentidega, kus vähemalt 16 korral mainiti ise sooritatud või plaanis olevat palverännakud, on selliste kohta 15. sajandist vaid mõned üksikud teated. Aastatest 1418-1436 on Jacob von Melle meile vahendanud keskmiselt 5,5 palverännukorraldust aastas; ajavahemiku 1437-1441 testamentide analüüs näitas, et lübecklased jätsid siis keskeltläbi 44 testamenti aastas, enam kui 22%-s nendest on toodud ka palverännukorraldusi. Edasiste järelduste tegemine Jacob von Melle andmete põhjal muutus raskeks, sest 1440. aastate palverännuteadetest alates on ootamatult vähenenud tema kogumi representatiivsus. Aastatest 1442-1460 kohta on von Melle esitanud keskmiselt vaid 1,3 palverännukorraldust aasta kohta, ent nende andmete põhjal ei saa järeldada veel testamentaarsete palverännakute praktika allakäiku: aastatest 1461-1465 pärineva enam kui 410 testamendi seas oli 13% palverännukorraldustega.

Ajavahemikul 1450-99 jätsid lübecklased keskmiselt 40 testamenti aastas. Seejuures aga vähenes 1480. aastateks testeerimine oluliselt: kui seni oli testamentide arv aastas langenud harva alla kahekümne, siis uuesti ületas see kahekümne künnise alles 16. sajandi teise kümnendi lõpus. Mis selle tingis, jääb lahtiseks, sest testeerimispraktika käsitlusi napib. Alates 1480. aastatest jätsid Lübeckis testamendi enamasti vaid vähekindlustatud inimesed, on võimalik, et jõukamad elanikud hakkasid seni tavaks olnud testamendi uusredaktsioonide asemel eelistama uuendusi koditsilli kujul või ka

teisi viimsete korralduste juriidilisi vorme, näiteks kinkelepinguid. See teema vajab kindlasti edaspidi lähemat uurimist.

Palverännakuid rahastanud testaatorite sotsiaalset profiili ja soolist kuuluvust uurides püüdsin leida vastust küsimustele, kas testamentaarsete palverännukorralduste jätmine oli elitaarne või kogu ühiskonda läbiv nähtus ning kas selles praktikas võis täheldada soolisi erinevusi. Pean tõdema, et testamentide põhjal on raske kindlaks teha testaatorite sotsiaalset kuuluvust, mistõttu ka läbi viidud analüüsi tulemused võivad vaid ligilähedaselt peegeldada erinevate kihtide esindajate testeermiskäitumist. Käsitus näitas, et 14. sajandil oli palverännakute tellijate seas väga oluline roll raeperekondadesse mittekuulunud suurkaupmeestel, nemad jätsid umbes kolmandiku kõigist palverännukorraldustest. Linna keskkihi esindajad moodustasid kokku üle 40% kõigist palverännakuid doteerinud testaatoritest, vähemkindlustatud linna alamkihi esindajaid oli aga palverännukorralduste jäätjate seas vaid mõned üksikud. 15. sajandi testamentide põhjal nähtus, et Lübecki testaatoritest palverännukorraldajate hulgas ei domineerinud linna varakas eliit. Tõenäoliselt aitas rikaste kaugkaupmeeste eeskuju kaasa testamentaarsete palverännakute praktika laiemale populariseerumisele 14. sajandi teisel poolel, aga 15. sajandiks on selges ülekaalus just linna keskkihi palverännukorraldused. Ka vaesem osa elanikkonnast rahastas aktiivselt asemikpalverändureid: 1437.-41. a andmetel moodustasid nad umbes veerandi kõigist palverännukorralduse jäätjatest.

Lübecki testeermispraktikas domineerisid meesterahvad. Naistestaatorite osakaal testaatorite hulgas oli maksimaalselt 28% 14. sajandi keskpaigas, langes aga sajandi viimasel veerandil 14 protsendile ning 15. sajandi esimesel poolel vähenes drastiliselt, küündides vaevu kahe protsendini. Kuni 1363. aastani palverännukorralduse jätnud testaatorite seas oli üle 12% naisterahvaid, nende palverännukorraldused pärinevad 1340.-60. aastatest. Kuni 15. sajandi esimese kümnendini oli palverännakute finantseerijate seas üle 17% naisterahvaid, edaspidi on teada aga vaid viis naisest, kes tegid testamentaarset palverännukorraldus. 14. sajandi katkuepideemiate tagajärjel oli küll ajutiselt tähtsustunud naisterahva roll põhipärija ja perekonna hingeturbe kindlustajana, aga 15. sajandi testamentides see taandus.

Magistritöö neljandas peatükis “Palverännukohad” uurisin, millised olid testamentide andmetel lübecklaste armastatuimad palverännusihtkohad ja kuidas eelistused kujunesid. Siinses töös kasutatud testamentides ja nende väljavõtetes leiab nimetamist

49 erinevat pühapaika, ent enam kui poolte puhul on tegemist ühekordse maininguga. Lübecklaste meelispaikade esikaheksasse – n-ö standardrepertuaari – kuulusid Wilsnack, Thann, Aachen, Einsiedeln, Rooma, Santiago de Compostela, Palestiina ja Golmberg. Paljud kultuskohad omandasid tuntuse tänu paiknemisele olulisemate pühakohtade palverännuteedel, eriline roll sellises populaarsuse külvamises oli Santiago de Compostelal ja Aachenil ning 15. sajandil ka Wilsnackil. Teatud kultuspaikade suur külastatavus aitas kaasa ka spetsiaalsete, mitmeid paiku haaravate reisimarsruutide tekkimisele. Lübecklaste seas kujunes 15. sajandi algupoolel levinuimaks kombinatsiooniks Thann ja Einsiedeln, tuntud olid ka nn Aacheni retk ja Wilsnacki reis, mille reisi programmeid hõlmasid ümbritsevad pühakohti. 15. sajandi teiseks pooleks nimetatigi palverännakuid testamentides sageli “reasideks”, seda eriti kombineeritud marsruudi puhul, mis näitab, et seeriareise võeti 15. sajandi teisel poolel enesestmõistetavatena.

Palverännunduse lokaliseerumise küsimuses saab Lübecki testamentide põhjal öelda, et ehkki kaugpalverännakute kõrval tõusid 14. sajandi teisel poolel ja 15. sajandi alguses ka Lübecki testaatorite eelistuste sekka regionaalsed pühakohad, näiteks Golmberg, Hülfensberg ja Königslutter, ei tekkinud Lübecki lähiümbrusesse arvestatavaid palverännukohti. Ühelt poolt valikute piiratusest ja teisalt ka harjumuspärasest käitumismustrist lähtudes eelistasid Lübecki testaatorid neitsi Maarja ja Kristusega seotud palverännukohti. Pühakutest patroonidega palverännukohtade valik oli väga tagasihoidlik, selles domineerisid meresõitjate kaitsepühakud Jaakobus, Theobald ja Jodocus.

Testamentaarse palverännukorralduste puhul on raske öelda, kuivõrd olid lübecklased kursis ametliku indulgentsiõpetusega, mille kohaselt patukaristuskustutus võis surnuid abistada üksnes eestpalve-laadselt. Testamentides leidsid mainimist Jeruusalemma, Rooma, Aacheni, Königslutteri ja Eichseni indulgentsid, Rooma ja Aacheni omad seejuures korduvalt.

Viiendas peatükis “Eestpalverännak” uurisin esmalt, keda soovisid lübecklased määrata asemik-palveränduriteks. Asemikuna sooviti palverännakule saata nii oma pereliikmeid – peamiselt abikaasat ja järeltulijad, aga vahel ka vanemaid, onusid-tädisid ja teisigi nii mees- kui naissoost sugulasi –, sõpru ja tuttavaid, teenistujaid ja selle kui ka vähivõõraid. Suur annus anonüümsust oli testamentaarsetes palverännukorraldustes juba praktika algusaegadest peale, ent aja jooksul süvenes veelgi tendents, et testaatorid

jätsid täpsemalt määratlemata, kes peaks olema asemik-palverändur, valiku tegemine jäeti testamenditäiturite hooleks. Palverändurilt oodati üldiselt, et ta oleks vaga, vaene ja usaldusväärne. Kas selliste vaeste puhul oli tegu mobiilsemate kerjustega või mõne vähem akuutse, ent “õige” ideaalile paremini vastanud abivajajaga, uuritud materjalist ei selgunud. Meeleldi valiti lepingulisteks palveränduriteks puudustkannatavad vaimulikud, kelle teened palveränduritena olid ka kõrgemini tasustatud, võibolla selle tõttu, et preester võis lisaväärtusena palverännaku jooksul missasid pühitseda.

Testamenditäiturite hooleks jäi tihti ka tasustamise küsimus: nad pidid otsustama, milline on piisav summa reisikulude katmiseks ja vaevatasuks. Tõenäoliselt just teadmatus, millist tasu pakkudes õnnestuks testamenditäituritel konkreetsel juhul kadunukese soov täita, viis tavani, et kindlat rahasummat mainiti alates 14. sajandi teisest poolest palverännukorraldustes harva. Reeglina ei soovinud aga testaatorid hingeõnnistusega seotud küsimusi lahendada vähempakkumise teel: tasu pidi olema piisav, tagamaks, et palverändurid tänumeelses annetaja eest paluksid; palveränduri õiglase kohtlemisega lootis testaator teenida ära ka jumala armulikkuse.

Uurinud Lübecki testaatorite motiveerimiseks palverännukorralduste jätmiseks, pidin tõdema, et need jäid valdavalt testamentide vormelliku sõnastuse varju. Üksikutel juhtudel ilmnas, et testaatoreid kannustas isiklik palverännukogemus või vähemalt oli tehtud eluajal ettevalmistusi palverännakule asumiseks. Palverännutõotust ja “palverännuvõlga”, mis võis tähendada ka karistuspalverännaku võlgujäämist, mainiti vaid umbes 5% palverännukorraldustest: sagedamini kohtab selliseid täpsustusi 14. sajandi kolmandas veerandis ning uuesti alates 1460. aastatest, samas kui 15. sajandi rohkete palverännukorralduste seas neid praktiliselt ei leia. Korraldus, et palverännak tuleb organiseerida testaatori hingeõnnistuse huvides, või juhend asetäitjatele palvetada surnu hinge eest esineb 14. sajandi esimesel poolel umbes 20% palverännukorraldustes, seejärel läbivalt aga enam kui pooltes korraldustes. Sellegi taustaks on testamentaarsete palverännakute tavapäraseks muutumine, mis tingis korralduste sõnastuse suurema ühtlustumise. 15. sajandi viimasel veerandil ja 16. sajandi alguses, mil palverännukorraldused muutusid harvaks, hakkas taas suuremini varieeruma korralduste sõnastus ja seeläbi nende kõnekus.

Testamentaarseste palverännakute ajutise suure populaarsuse tagamaaks on kindlasti aga ka see, et selline rännak võimaldas vikaarselt viia ellu hüvitusteo pattude eest, tagas kultuspaikades patukahetsuskustutuse ja pühakute eestkostet, samuti palverändurite

mõjusaks peetud eestpalve, vaimulikest asemik-rändurite korral ka missaohverdused, ja mälestamise, lisaks täideti palverännaku rahastamisega kristliku *caritase* kohustust. Otsesõnalist lootust Kristuse, neitsi Maarja ja pühakute eestkostele väljendavad testamentaarsed palverännukorraldused harva. Asjaolu, et suur osa kultuspaikadest, kuhu testaatorid soovisid asendusrändureid lähetada, olid pühendatud Kristusele ja neitsi Maarjale, joonib alla selle palverännuvormi eestpalvefunktsiooni. Ehkki testamentaarsete palverännukorralduste sõnastuses jääb kõlama tugevnev tendents keskenduda isiklikule hingeõnnistuseleaga, võib vähesel määral märgata ka testaatorite tegutsemist oma lähedaste huvides.

Hiliskeskaja testaatorid pidid valima kahe põhimõtteliselt erineva hingeturbestrategie – Viimseks kohtupäevaks suunatud repetatiivse ehk kordamisstrateegia ja hiliskeskaegse nn partikulaarkohtu kontseptsioonist tulenenud akumulieriva ehk kuhjamisstrateegia – vahel. Testamentaarsete palverännakute pakutavad hingeturbevõimalused sobisid paremini kuhjamisstrateegiaga: viimane ilmneb nii palverännukorraldustes tihti esinenud ettekirjutuses, et palverändur peab teele asuma vahetult või lühiajaliselt pärast testaatori surma, kui ka testaatorite sagedases soovis saata mitu asendusrändurit ühte pühakohta või ka asendajaid võimalikult paljudesse kultuspaikadesse. Mitme erineva palverännusihtkoha nimetamine oli tavaline juba praktika algusaegadel, ent tõeliselt arvukalt esines hulgikorraldusi 15. sajandi esimesel poolel. Testamentaarsete palverännakute puhul on võimalik täheldada ka mõningaid kordamisstrateegia jooni – teada on üksikutest pikaajalisematest n-ö palverännusihtasutustest –, aga tavaliselt testaatorid palverännakute abil pikaajalist mälestamist ja eestpalvet ei taotlenud, selleks oli siirdud palverännak ka ülearu kulukas vahend.

14. ja 15. sajandi jooksul sugenes seniste votiiv- ja hingemissade kõrvale odavamad liturgilise ja kollektiivse mälestamise vormid, selles peegeldus ühiskonna vaesema osa kasvav soov samuti endale mälestamist tagada. Selliseid kaalutlusi võime näha ka nn eestpalve- ja indulgentsivennaskondade puhul. Nn Antoniuse õu Tempzinis ja johanniitide vennaskond Eichsenis leidsid mõnel korral mainimist palverännusihtkohtadena, aga eriti 15. sajandi teisel poolel tegid lübecklased sinna annetusi sooviga saada postuumselt vennaskonna liikmeks ja kantud vennaskonna mälestamisraamatusse. Johanniitide ja antoniitide ordude juures tegutsenud vennaskonnad kandsid sarnaselt kohalikele vennaskondadele hoolt oma liikmete mälestamise eest, kusjuures passiivne liikmelisus oli seal võimaldatud ka surnutele,

lisaks aga jagati nendega vastavale ordule garanteeritud indulgentse ja teisi privileege. Vägaagi mõõduka annetussumma abil võisid testaatorid osa saada indulgentsiprivileegidest ja tagada endale püsiva mälestamise vennaskonnas. Lübecki testaatorite muutuvad eelistused näitavad, et suhteliselt kulukatele palverännakutele leiti seeläbi soodsam ja mälestamise aspektist ka tõhusam alternatiiv.

Summary: “Pilgrimage of Intercession”. Pilgrimage Provisions in late medieval Wills of Lübeck

The practice of sending substitutes in one's place to pilgrimages was a generally accepted custom in medieval Catholic world. Little is known about such vicarious pilgrimages in general, because most of these arrangements were informal. However, unlike pilgrimages which were ordered and carried out during one's lifetime, late medieval testamentary evidence provides us abundant material about provisions for pilgrimages that were to be carried out posthumously - on behalf and in spiritual interests of testators. Like other testamentary provisions, these posthumous pilgrimages reflect the central religious concern of late medieval people: to be well prepared for the hereafter.

This master's thesis discusses the background and changing nature of testamentary pilgrimages and the informational value of medieval wills for pilgrimage culture. The thesis is based on testamentary evidence from medieval Lübeck. The city of Lübeck has been the most prominent exemplary case of this otherwise rather underexposed practice, partly due to extensive corpus of medieval wills - more than 6500 documents until the early 16th century - that is preserved in the city archive of Lübeck, and partly in virtue of Jacob von Melle, a local erudite who in the early 18th century published a study on this matter. My study rests partly upon von Melle's work in which he has listed nearly 300 provisions for posthumous pilgrimages; in order to evaluate its reliability and representativeness, as well as to gain additional information about testators and testamentary practice, I have analyzed the 14th-century data that is available in *Regestform*, and about one fourth of approximately 4000 original wills from the 15th and early 16th centuries.

The first chapter “Community of solidarity and commutations” outlines the general theological framework for reciprocal assistance in the Christian congregation of the living and the dead and its practical mechanism, the Church's disciplinary system of

commutable penances. According to a wider concept of the Church, it is the mystical body that constitutes of the faithful: the community of the living and the dead which at the same time is the body of Christ. From here derives the idea of common prayer as reciprocal intercessional prayer and that of vicarious penitential exercise (*suffragia*). The actual practice of reciprocal assistance has its roots in early medieval penitential system of so-called tariff penance. Commutation of penances, the possibility of replacing a prescribed penitential exercise with some other pious act, was a part of it. Designed to be the means to relieve the burden of tariff penance, redemptions (commutation of penances into paying of alms), were available already from the 6th century, substitutions (penitential exercise by a proxy) from the mid-8th c.

The great spiritual benefit of "suffrages" for the dead (offering of masses, prayers and pious works for the deceased) had been frequently stressed since the times of Gregory the Great, but became tremendously important when the idea of purgatory found its theological explanation. The doctrine of purgatory accentuated that the duration of purification process depends of intercessory prayer and vicarious penitential exercises of the living on behalf of the dead. Lay initiative in religious matters came forth as the result of pastoral reform, the spiritual renewal of the Church in the high middle ages that aimed to integrate laymen more steadily with the demands of Christian life. Late middle ages was a period of unprecedented concern of laymen to accumulate their *post mortem* commemorations. In return for pious donations, they expected intercession from their fellow Christians, especially from the poor and from clergy, whose intercession was considered most efficacious.

The second chapter "Vicarious pilgrimages" discusses the matter of substitution in pilgrimage culture. In order to understand its grounds, I first surveyed the main restrictions and preclusions that could prevent people from going on pilgrimage. Medieval people were obliged to co-ordinate their pilgrimage intention with ecclesiastical and lay authorities, communal authorities sometimes counteracted because of the possible dangers of pilgrimage. Going on a pilgrimage was also a costly venture, not everybody could afford it, therefore people tried to find wealthy patrons who would help them cover the expenses.

Crusading movement was a prompting force in matters that were of great importance in pilgrimage practice in late medieval period: increasing expectations for spiritual rewards, the development of the doctrine and practice of indulgences, as well as the

development of the juridical implications of the pilgrimage vow. In the earlier middle ages, majority of miracles took place near the pilgrimage shrine, but during the high middle ages, distance miracles and “thanksgiving pilgrimage” became predominant: miracle was usually preceded by a vow to make a pilgrimage. The canonical doctrine of the vow was evolved during the 12th and 13th century in order to turn the passing crusading enthusiasm into a binding judicial obligation. As a result, the votive obligation became inheritable (the dead were allowed to fulfil their vows through the actions of their survivors), and commutable. The privilege of crusade indulgence was extended to a growing range of purposes and recipients, plenary indulgence was also granted to those who were physically incapable of going on crusade, but were ready to send substitutes to fight in their place.

Penitential pilgrimages, which had both the aspects of humiliation and spiritual medicinal value, were imposed on penitents in accordance with penitential tariff already from the sixth century; substitutions of imposed pilgrimages were also known already in the earlier medieval penitence practice, if the penitent had serious reasons that prevented him from going. When public penance gave way to private penance, pilgrimages were rarely imposed by spiritual authorities after the middle of the 14th century. Imposed pilgrimages were introduced in municipal courts to resolve conflicts as well as internal municipal disputes, in the latter cases, so-called collective substitution was widely practiced. The possibility of dispensing one’s sentence was widespread in late medieval Belgium and the Netherlands, even special lists of tariffs were drafted; there was also a possibility to hire a proxy. The sources of Lübeck indicate however, that dispensation and substitution of obligatory pilgrimages were not common there.

The third chapter “Pilgrimage provisions in Lübeck” analyses the informational value of medieval wills and the most significant tendencies in the practice of making wills and in the practice of testamentary pilgrimages during more than two hundred years. My heterogeneous source basis, which incorporates altogether around 420 records of posthumous pilgrimages, enables only to outline general tendencies in the practice.

Although medieval wills are considerable or even main sources of knowledge about pilgrimage activity at least in some localities, first and foremost they reflect the local testamentary practice with its legal, social and religious implications. Wills are poor sources for studying popular piety. The language of testamentary bequests was

standardised by scribes, although by the end of the 14th century wills were generally written down in vernacular, the language of pious provisions in the beginning of the 15th century does not show the tendency of individualisation, but rather a stronger formalisation than earlier. It demonstrates that the practice of testamentary pilgrimages conventionalised in course of time. It is probable that many specifications that testators might have had in mind are absent in the provisions because of the convention so well established that explanation was not necessary for contemporaries.

Testamentary pilgrimages were dependent of changing modes in lay religiosity, but even more strongly of general tendencies in testamentary practice. The late 13th and early 14th centuries could be considered an introductory phase in the testamentary practice of posthumous pilgrimages. The after-effect of crusading movement – unfulfilled crusade obligation – is apparent in the earliest wills that are preserved in Lübeck (four of these include provisions for sending a proxy to the Holy Land, in some cases also to Riga and Prussia). The practice of testamentary pilgrimages rooted slowly. In the first half of the 14th century, there are only nine provisions for vicarious pilgrimages in around 280 wills. Provisions for substitute pilgrims became more frequent in accordance to the radical upturn in testating activity in the middle of the 14th century. High morbidity, caused by the Black Death and later plague waves, accentuated the urgency of the need to prepare for death. From the mid-century, the number of 14th-century wills in Lübeck increased almost tenfold. The general pilgrimage enthusiasm seems to heighten by the end of the 1340's, especially in connection with the Roman Holy Years of 1350 and 1390. Preparations for setting off in person are relatively often reflected in mid-century wills, but from the 1360's onwards the majority of mentions concerning pilgrimages are already substitutive. In 1358, already 13% of testators provided means for proxy pilgrims. According to the deficient information of the *Testamentsregesten* and Jacob von Melle, the inhabitants of Lübeck made more than 100 pilgrimage provisions in the second half of the 14th century; a firm tradition of testamentary pilgrimages was rooting. In the "control periods" of 1413-1417 and 1437-41, already around 22% wills included pilgrimage provisions: 46 testators out of 210 and 49 out of 221 commissioned posthumous pilgrimages. In 1461-65, the average 12,9% of the period was somewhat brought down by the fact that only from the year 1464 of great plague epidemic, 179 wills are preserved; in neighbouring years it is still close to 20%. Two decades later, however,

the practice seems to have ceased almost entirely: in 1485- 1489, only two testators out of 87 (2,3%) budget for posthumous pilgrimages. In the early 16th century (1509-1513), last two wills with pilgrimage provisions among the total of 76 wills (2,6%) can be found from the year 1510. In the last quarter of the 15th century, the number of wills in Lübeck shows a significant downfall from around 40 wills per year to less than 20 wills per year, the tendency continues in the early 16th. It remains unresolved what caused changes in testamentary practice and at the same time, the gradual ceasing of testamentary pilgrimages.

In the third chapter I also analysed potential differentiation of testators according to their social position and gender. It revealed that the majority of testators who commissioned vicarious pilgrimages belonged to the middle shift of Lübeck. However, the less provided inhabitants were also eager and capable of subsidizing proxies. The testamentary practice in Lübeck was dominantly masculine. The proportion of female testators reached maximum in the middle of the 14th century (28%), in the first half of the 15th century the number of female testators fell drastically. Less than 2% of 15th-century testators were female. Until 1400, about 17% of the testators who commissioned pilgrimages were females, from there on I have found information about only five females who wished to make pilgrimage provisions.

On the basis of secondary literature, I brought in a comparison with different towns and regions in medieval Europe. Traces of such pious provisions can be found in the collections of last wills all over Catholic Europe. However, there seem to be considerable differences in the frequency and period of their occurrence in different localities.

The fourth chapter "Pilgrimage shrines" surveys the pattern of preferences in the testators' choice of pilgrimage places. Certain codes of behaviour are clearly visible. Although more than 40 different pilgrimage shrines find mentioning in the wills of Lübeck, there is a very clear dominance of "standard repertory" already in the beginning of the 15th century: Wilsnack, Thann, Aachen, Einsiedeln, Rome, Santiago de Compostela and Golmberg. The bleeding hosts of Wilsnack in Brandenburg were probably the most celebrated relics in Northern Europe. Aachen, Einsiedeln in Switzerland and Golmberg in Brandenburg were the shrines of Virgin Mary. Rome and Santiago de Compostela were the medieval pilgrimage places *par excellence*; St. James the Greater and St. Theobald of Thann in Alsace were the patron saints of seafarers. The

testators of Lübeck preferred combined pilgrimage routes, for example Aachen-Thann-Einsiedeln or Wilsnack-Golmberg. On the basis of wills, it is difficult to define whether or not late medieval habitants of Lübeck were aware of the problem that according to the official doctrine, indulgences could aid the souls of the dead only *per modum suffragii*. There was clearly a popular belief that the living could divert their acquired indulgences to release souls from purgatory. Therefore indulgences that were obtainable in holy places were quite inviting to the testators of Lübeck. The indulgences of Jerusalem, Rome, Aachen, Königsutter and Eichsen are explicitly mentioned, those of Rome and Aachen for several times.

The fifth chapter “Pilgrimage of intercession” demonstrates that the central characteristic of a testamentary pilgrimage is its multilevel intercessory function. Conventional formulation of the provisions is presumably one of the reasons why we encounter the matter of pilgrimage vow so rarely in the wills. Votive obligation or pilgrimage “debt” that may have meant imposed penitential pilgrimage were mentioned only in about 5% of provisions, more frequently in the third quarter of the 14th century and once again since 1460’s, meanwhile in the material from the first half of 15th century it is almost absent. Emphasis laid on the intercessional function of testamentary pilgrimages prevails in the formulation of the provisions. The allusions that pilgrimages are to be arranged in order to benefit the salvation of testator’s soul or instructions for proxies to pray for the soul of testator can be found in about 1/5 of provision until 1350, thereafter in more than half of the provisions. More rarely testators extended the prayers also to their closest relatives and friends, but to the whole Christian community only since 1460’s.

Pilgrimage provisions were considered beneficial for the soul in many ways. Clearly a pilgrimage, either in person or by proxy, was undertaken in search of saints’, Mary’s and Christ’s assistance. Indulgences were granted in pilgrimage shrines and apparently some testators were calculating upon their benefits. Vicarious penitence and intercessory prayer of substitute pilgrims could bring relief to the soul in the purgatorial sufferings. Last, but not least: the subsidy of vicarious pilgrims was a charitable act that helped less provided people to put their pilgrimage desire into practice.

Naturally, one’s members of family (most often spouses and descendants, but sometimes also parents, cousins, aunts and uncles), friends and acquaintances, as well as maids, servants and apprentices could be persuaded to offer assistance for the

deceased. However, a good portion of impersonality was a part of testamentary pilgrimages already since the beginning of the practice. Prospective pilgrims were defined in about one third of all provision in 1370's-90's, but already from the first decades of the 15th century it was almost unexceptionally left to executors' discretion to find a suitable person (or persons) who would be willing to carry out the task. Basically the same applies to the matter of payment: executors had to decide what should be the sufficient sum for travel costs and bounty. The services of priests were especially valued – and more costly - because they could celebrate private masses for the sake of testator's soul. Poor people were also considered to be prestigious intercessors. The concerns of one's soul could not be an object of underbidding. Special emphasis that pilgrims should get well paid for their duties in order to insure first-rate intercessory prayer became a standard component of the provisions. One should not underestimate the charitable aspect of posthumous pilgrimages. Many people were eager to visit holy places, but could not have afforded it without financial support. Numerous provisions express the common conviction that subsidising poor people will be rewarded with God's mercy. Charitable donations were evidently considered the most efficient and at the same time relatively inexpensive way of securing spiritual assistance of the poor.

The teaching of purgatory had accentuated the idea of preliminary judgement over the soul that was generally believed to follow immediately after the death. Therefore the focal point of late medieval pious provisions lay in what most testators judged necessary for the soul shortly after death. The possibilities in the practice of posthumous pilgrimages suit well with so-called cumulative strategy of preparing for the after-life after. It is obvious in the common tradition of sending proxies either to several cult places or many pilgrims to the same shrine. Also the prescription that pilgrim has to set off shortly or immediately after the death of testator is in accordance with cumulative strategy. The importance of timing is occasionally stressed in the 14th-century wills and often repeated by the testators of the first half of the 15th century. An older, Augustinian tradition placed the process of purgation into the context of the Last Judgement; those who had doomsday in their mind put weight on repetitive strategy, safeguarding their year-to-year commemoration and permanent remembrance with considerable investments. Some features of repetitive strategy occur also in the practice of posthumous pilgrimages („pilgrimage endowment"). By and large, however,

posthumous pilgrimages were not proper instruments to secure regular long-term remembrance, let alone perpetual commemoration.

During the 14th and 15th century, less expensive forms of liturgical and collective remembrance spread, reflecting the growing desire of those who were less provided to insure their *memoria*. Similar considerations can be followed on the example of certain amalgams of pilgrimage places and prayer unions or “indulgence brotherhoods” which were frequently supported by the testators of Lübeck in the late 15th century. Together with a certain Corpus Christi-brotherhood in Wilsnack, two places in Mecklenburg, the so-called St. Anthony’s court in Tempzin near Wismar and the residence of a brotherhood of St. John in Eichsen that had been occasionally mentioned as pilgrimage destinations since the early 15th century, begin to receive regular donations since 1440’s, by means of which the testators of Lübeck wish to be written into the brotherhood’s book of memory. The brotherhoods of St. John and St. Anthony were inter-regional institutions that - similarly to local fraternities - took care for *post mortem* remembrance of their members, but also shared the benefits of their orders’ indulgences and other privileges. Passive membership was opened to the dead. After the 1460’s, Tempzin and Eichsen found no more mentioning as pilgrimage destinations, but the wills from the late 15th and early 16th century confirm that numerous testators (respectively 18,4% and 6,6 %) donated a sum of money to one or to both of the brotherhoods. Thereby, for relatively modest price, firm commemoration was secured – something that was not achievable by means of posthumous pilgrimage, despite of its large-scale intercessional functions.

Allikad

Lühendid

AHL = Archiv der Hansestadt Lübeck

LübUB = Urkundenbuch der Stadt Lübeck

ZVLGA = Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde

Arhiivimaterjalid. Allikapublikatsioonid

AHL: Testamente 07.02

Lübecker **Ratsurteile**, hrsg. v. Wilhelm Ebel. Bd. 1 (1421-1500). Göttingen: Mustersmidt, 1955.

MELLE, JACOB VON. De itineribus Lubecensium sacris, seu: De religiosis et votivis eorum peregrinationibus, vulgo Wallfahrten, quas olim devotionis ergo ad loca sacra susceperunt, commentatio. Lubecae: Apud Petrum Böckmannum, 1711.

Regesten der Lübecker Bürgertestamente des Mittelalters, hrsg. v. Ahasver von Brandt. Bd. 1. 1278–1350; Bd. 2. 1351–1363. *Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck, Bde. 18 und 24*. Lübeck: Schmidt-Römhild, 1964, 1973.

Revaler Regesten: Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369-1851, hrsg. v. Roland Seeberg-Elverfeldt. *Veröffentlichungen der niedersächsischen Archivverwaltung; 35*. Vandenhoeck u. Ruprecht: Göttingen, 1975.

Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450, udg. Kristian Erslev. København: Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog, 1901.

Urkundenbuch der Stadt Lübeck, hrsg. v. Verein für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde (Codex Diplomaticus Lubecensis. Lübeckisches Urkundenbuch). 1. Abteilung, 11 Bde. und 1 Registerband. Lübeck 1843-1932.

Lüneburger Testamente des Mittelalters 1323 bis 1500, hrsg. v. Uta Reinhardt. *Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Niedersachsen und Bremen; XXXVII*. Hannover 1996.

Kirjandus

ANGENENDT, ARNOLD. **Geschichte der Religiosität** im Mittelalter. Darmstadt: Primus, 2000².

ANDERSSON, LARS. **Pilgrimsmärken** och vallfärd. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien. *Lund Studies in Medieval Archaeology; 7*. Kumla: Almqvist & Wiksell, 1989.

- BAUR, PAUL.** Testament und Bürgerschaft: Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen **Konstanz**. *Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen*; 31. Sigmaringen: Thorbecke, 1989.
- BENNASSAR, BARTOLOMÉ.** Saint Jacques de Compostelle. Paris: Julliard, 1970.
- BERTRAM, MARTIN.** Mittelalterliche Testamente. Zur Entdeckung einer Quellengattung in Italien. – *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*; 68 (1988). lk 511–545.
- BETTIN, HARTMUT; VOLKSDORF, DIETMAR.** **Pilgerfahrten** in den Stralsunder Bürgertestamenten als Spiegel bürgerlicher Religiosität. – Der Jakobuskult in Ostmitteleuropa. Austausch - Einflüsse – Wirkungen, hrsg. v Klaus Herbers und Dieter R. Bauer. *Jakobus-Studien*; 12. Tübingen, 2003. lk 231–257.
- BOOCKMAN, HARTMUT.** Die Stadt im späten Mittelalter. München: Beck, 1987.
- BORGOLTE, MICHAEL.** Zwischenbilanz eines Mittelalterprojektes. – *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*; 46 (1998). lk 197-210.
- BRANDT, AHASVER VON.** Die gesellschaftliche Struktur des spätmittelalterlichen Lübeck. – Lübeck. Hanse. Nordeuropa. Gedächtnisschrift für Ahasver von Brandt, hrsg. im Auftrag des Hansischen Geschichtsvereins von Klaus Friedland u. Rolf Sprandel. Köln-Wien: Böhlau, 1979. lk 209-232.
- BRANDT, AHASVER VON.** Mittelalterliche **Bürgertestamente**: Neuerschlossene Quellen zur Geschichte der materiellen und geistigen Kultur. – Lübeck, Hanse, Nordeuropa. Köln-Wien: Böhlau, 1979². lk 336–358.
- BROWN, ANDREW D.** **Popular piety** in late medieval England: the Diocese of Salisbury, 1250-1550. Oxford: Clarendon, 1995.
- BRUNDAGE, JAMES A.** Medieval **Canon Law** and the Crusader. London: University of Wisconsin Press, 1969.
- BRUNNER, EMIL.** The Divine Imperative: A Study in Christian Ethics. Cambridge: Lutterworth Press, 2002².
- BURGESS, CLIVE.** Late Medieval Wills and Pious **Convention**: Testamentary Evidence Reconsidered. – Profit, Piety and the Professions in Later Medieval England, ed. by Michael Hicks. Gloucester: Alan Sutton, 1990. lk 14–33.
- CARLEN, LOUIS.** **Wallfahrt und Recht** im Abendland. *Freiburger Veröffentlichungen aus dem Gebiete von Kirche und Staat*; 23. Freiburg: Universitätsverlag, 1987.
- CONSTABLE, GILES.** Opposition to Pilgrimage in the Middle Ages. – *Studia Gratiana*; 19 (1976). lk 125-146.
- COULET, NOËL.** Jalons pour une histoire religieuse d'Aix au Bas Moyen Age. – *Provence historique*; 22 (1972), lk 203-60.
- CHAUNU, PIERRE.** La Mort à Paris (XVIe et XVIIe siècles). Paris: Fayard, 1978.
- CHIFFOLEAU, JAKUES.** La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'**Avignon** à la fin du moyen âge (vers 1320 – vers 1480). *Collection de l'école française de Rome*; 47. Paris, 1980.
- CSUKOVITS, ENIKŐ.** Középkori Magyar zarándokok. *História Könyvtár Monográfiák*; 20. Budapest: História, 2003.

- DAXELMÜLLER, CHRISTOPH; THOMSEN, MARIE-LOUISE.** Mittelalterliches Wallfahrtswesen in **Dänemark**. – *Jahrbuch für Volkskunde, N.F.*; 1 (1978). lk 155–204.
- DENKE, ANDREA.** Venedig als Station und Erlebnis auf den Reisen der Jerusalempilger im späten Mittelalter. Remshalden: Hennecke, 2001.
- DUFFY, EAMON.** The Stripping of the **Altars**: Traditional Religion in England, c.1400–c.1580. New Haven, etc.: Yale University Press, 1992.
- EBEL, WILHELM.** Lübisches Recht, I. Lübeck, 1971.
- FAVREAU-LILIE, MARIE-LUISE VON.** **Civis peregrinus**. Soziale und rechtliche Aspekte der bürgerlichen Wallfahrt im späten Mittelalter. – *Archiv für Kulturgeschichte*; 76 (1994 H. 4). lk 321–350.
- FAVREAU-LILIE, MARIE-LUISE VON.** The German Empire and **Palestine**: German pilgrimages to Jerusalem between the 12th and 16th century. – *Journal of Medieval History*; 21 (1995 Nr 4). lk 321–341.
- FAVREAU-LILIE, MARIE-LUISE.** Von Nord- und Ostsee ans „Ende der Welt“: **Jakobspilger** aus dem Hanseraum. – *Hansische Geschichtsblätter*; 117 (1999). lk 93–130.
- FRAESDORFF, DAVID.** Beten für die Gesellschaft. Die “oratores”-Theorie als Deutungsmodell der sozialen Wirklichkeit im Mittelalter. – *Historisches Jahrbuch*; 125 (2005). lk 3–38.
- GANZ-BLÄTTER, URSULA.** Andacht und Abenteuer: **Berichte** europäischer Jerusalem- und Santiago-Pilger (1320-1520). *Jakobus-Studien*; 4. Tübingen: Narr, 1990.
- GILLES, HENRI.** Lex Peregrinorum. – Le pèlerinage. *Cahirs de Fanjeaux*; 15. Toulouse: Edouard Privat, 1980. lk 161–189.
- GUZZETTI, LINDA.** Testamentsforschung in Europa seit den 1970er Jahren. Bibliographischer Überblick. – Seelenheil und irdischer Besitz: Testamente als Quellen für den Umgang mit den “letzten Dingen”. *Irseer Schriften. Studien zur schwäbischen Kulturgeschichte, N. F.*; 4. lk 17–33.
- HAHN, RUTT.** Die **Testamente** der Revaler Bürger und Einwohner im 15. und 16. Jahrhundert (publitseerimata doktoridissertatsioon). Göttingen 2004.
- HALM, CHRISTIAN.** Wallfahrt und Recht in deutschen Reiseberichten des Späten Mittelalters. – Pilgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XIII seminarium mediewistycznego. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1993. lk 85–97.
- HAMILTON, SARAH.** The practice of Penance, 900-1050. *Royal Historical Society Studies in History New Series*. Boydell Press, 2001.
- HAYEZ, ANNE-MARIE.** Clauses pieuses de testament Avignonnais au XIVe siècle. – La piété populaire au Moyen Age. 99e congrès national des sociétés savantes, Besançon 1974. Paris, 1977. lk 129–159.
- HERWAARDEN, JAN VAN.** Opgelegde bedevaarten. Assen, Amsterdam: Van Gorcum, 1978.

- HERWAARDEN, JAN VAN.** Between **Saint James** and Erasmus. Studies in Late-Medieval Religious Life: Devotion and Pilgrimage in the Netherlands. *Studies in Medieval and Reformation Thought*; 97. Leiden, Boston: Brill, 2003.
- HEYDEN, HELLMUTH.** **Stralsunder Wallfahrten.** – *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch* 8 (1968/1969). lk. 29–3.
- HOUSLEY, NORMAN.** Contesting the Crusades. Malden, etc.: Blackwell, 2006.
- HÖLZEL, HILDEGUND.** „...pro salute anime mee ...ordino testamentum meum...“. Studien zur Lübecker **Kirchengeschichte** im 14. Jahrhundert. – *ZVLGA*; 70 (1990). lk 27–59.
- JARITZ, GERHARD.** Österreichische Bürgertestamente als Quelle zur Erforschung städtischer Lebensformen des Spätmittelalters. – *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus*; 8 (1984), lk 249–64.
- JENSEN, CARSTEN SELCH.** **Fromme gaver** i senmiddelalderlige lybske testamenter (publitseerimata doktoriväitekiri). Odense, 1997.
- JENSEN, CARSTEN SELCH.** Drei spätmittelalterliche Gasthäuser in Lübeck. – *ZVLGA* 78 (1998). lk 165–186.
- JENSEN, CARSTEN SELCH.** **Stellvertretende Pilgerfahrten** in lübischen Testamenten. – Pilgerreisen im Mittelalter. *University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences*; 267. Syddansk Universitetsforlag, 2003. lk 22–51.
- JENSEN, CARSTEN SELCH,** Remembering the dead and caring for the poor. Aspects of the **religious life** among the people of late medieval Lübeck. – *ZVLGA* 84 (2004). lk 35–52.
- BYSTED, ANE; JENSEN, CARSTEN SELCH; JENSEN, KURT VILLADS; LIND, JOHN.** Taaniristisõjad – sõda ja misjon Läänemere ääres. Tallinn: Argo, 2007.
- KERMODE, JENNY.** Medieval Merchants: York, Beverley and Hull in the Later Middle Ages. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- KLOSTERBERG, BRIGITTE.** Zur Ehre Gottes und zum Wohl der Familie: **Kölner Testamente** von Laien und Klerikern im Spätmittelalter. *Kölner Schriften zu Geschichte und Kultur*; 22. Köln: Janus, 1995.
- KLOSTERMAIER, KLAUS K.** A Survey of Hinduism. Albany: State University of New York Press, 1994². lk 328.
- KOLMER, LOTHAR.** Spätmittelalterliche Testamente: Forschungsergebnisse und Forschungsziele. **Regensburger Testamente** im Vergleich. – *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*; 52 H. 3 (1989). lk 475–500.
- KRÖTZL, CHRISTIAN.** **Pilger,** Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter. *Suomen Historiallinen Seura, Studia Historica*; 46. Helsinki-Tampere 1994.
- LE GOFF, JACQUES.** Raha või elu: Majandus ja religioon keskajal. *Ajalugu. Sotsiaalteadused, koost. Marek Tamm.* Tallinn: Varrak, 2001.
- LENTZE, HANS.** Das **Seelgerät** im mittelalterlichen Wien. – *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kan. Abt.* 44 (1958). lk 35–103.
- LEVĀNS, ANDRIS.** War Riga eine ‘heilige’ Stadt im Mittelalter? Religiosität, Pilger und der urbane Raum: Riga in der Wahrnehmung des europäischen Stadtbürgertums. –

Starptautiska konference 'Hanza vakar – Hanza rīt'. International conference 'Hansa yesterday – Hansa tomorrow', Riga, June 8–13, 1998, ed. Ojārs Spāritis. Riga, 2001. lk 53–81.

LIEBGOTT, NIELS-KNUD. Pilgerfahrt durch **Stellvertreter**. – Pilgerreisen im Mittelalters, hrsg. v. N.-K. Liebgott u.a. *University of Southern Denmark Studies in History and Social Siencies*; 267. Syddansk Universitetsforlag, 2003.

LUSIARDI, RALF. **Stiftung** und städtische Gesellschaft. Religiöse und soziale Aspekte des Stiftungsverhaltens im spätmittelalterlichen Stralsund. *Stiftungsgeschichten*, hrsg. v. Michael Borgolte; 2. Berlin: Akademie Verlag, 2000.

MAIER, CHRISTOPH T. Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons for the Preaching of the Cross. Cambridge University Press, 2000.

MAKÓ, MARIA LUPESCU. "Item lego...": gifts for the soul in late medieval Transilvania. – *Annual of medieval studies at CEU*; 7 (2001). lk 161-85.

MANTELS, WILHELM. Aus dem Memorial- oder Geheim-Buche des Lübecker Krämers Hinrich Dunkelgud (1866) – Beiträge zur Lübisches-Hansischen Geschichte. Jena: G. Fischer, 1881. lk 341–369.

MEYER, GUNNAR. Milieu und Memoria: Schichtspezifisches **Stiftungsverhalten** in Lübecker Testamenten. – *ZVLGA*; 78 (1998). lk 111-141.

NEVÉUS, CLARA. Botvallfart under svensk medeltid. – Ny väg til medeltidsbrev. Från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26-28 november. *Skrifter utgivna av Riksarkivet*; 18. Västervik, 2002. lk 299-312.

NICKEL, ANGELA. Das Heiligenblut-Wallfahrtskirche in Wilsnack. – Pilgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XIII seminarium mediewistycznego. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1993. lk 159-66.

NOODT, BIRGIT. **Religion und Familie** in der Hansestadt Lübeck anhand der Bürgertestamente des 14. Jahrhundert. *Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck, Reihe B*; 33. Lübeck: Schmidt-Römhild, 2000.

OBERSTE, JÖRG. Zwischen Heiligkeit und Häresie: Religiosität und sozialer Aufstieg in der Stadt des hohen Mittelalters. Bd. 1: Städtische Eliten in der Kirche des hohen Mittelalters. *Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und Früher Neuzeit*, hrsg. v. G. Melville; 17.1. Köln, etc.: Böhlau, 2003.

OEXLE, OTTO GERHARD. Memoria als Kultur. – Memoria als Kultur, hrsg. v. O. G. Oexle. *Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte*; 121. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995. lk 9–78.

OEXLE, OTTO GERHARD. Die Gegenwart der Lebenden und Toten. Gedanken über Memoria. – Gedächtnis, das Gemeinschaft stiftet, hrsg. v. Karl Schmid. Zürich: Snell & Steiner, 1985. lk 74-107.

OHLER, NORBERT. Zur **Seligkeit** und zum Troste meiner Seele. Lübecker unterwegs zu mittelalterlichen Wallfahrtsstätten. – *ZVLGA*; 63 (1983). lk 83–103.

OHLER, NORBERT. Pilgerstab und Jakobsmuschel: Wallfahren in Mittelalter und Neuzeit. Düsseldorf, Zürich: Artemis und Winkler, 2000.

PAULI, CARL WILHELM. Abhandlungen aus dem Lübisches Rechte. I Teil: Darstellung des Rechts der Erbgüter. II Teil: Die ehelichen Erbrechte. III Teil: Das Erbrecht der Blutsfreunde und die Testamente. Lübeck, 1837, 1840, 1841.

- PAULUS, NIKOLAUS.** **Geschichte des Ablasses** im Mittelalter: vom Ursprunge bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts; Bd **I, II**. Paderborn: Schöningh, 1922-1923.
- PAULUS, NIKOLAUS.** **Geschichte des Ablasses** im Mittelalter. Bd. **III**: Geschichte des Ablasses am Ausgang des Mittelalters. Paderborn: Schöningh, 1922-1923.
- RAHN, KERSTIN.** Wirkungsfelder religiöser Bruderschaften in spätmittelalterlichen Städten der sächsischen und wendischen Hanse. – Genossenschaftliche Strukturen in der Hanse. *Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, N.F.*; 48. Köln, etc.: 1999, lk 165-80
- RIETHMÜLLER, MARIANNE.** To troste miner sele: Aspekte spätmittelalterlicher Frömmigkeit im Spiegel **Hamburger Testamente** (1310–1400). *Beiträge zur Geschichte Hamburgs*, hrsg. v. Verein für Hamburgische Geschichte; 47. Darmstadt, 1994.
- RILEY-SMITH, Jonathan.** What were the Crusades? London: Macmillan, 1992.
- RUBIN, MIRI.** Charity and Community in Medieval Cambridge. *Cambridge studies in medieval life and thought; 4th Series*; 4. Cambridge University Press, 1987.
- RÖHRICHT, REINHOLD.** **Deutsche Pilgerreisen** nach dem Heiligen Lande. Aalen: Scientia Verlag, 1967 (Neudruck der neuen Ausgabe Innsbruck 1900).
- RÖPKE, ANDREAS.** Mittelalterliche Spuren der Verehrung des heiligen Theobald zwischen Elbe und Weser. – *Bremisches Jahrbuch* 82 (2003). lk 31-42.
- RÖSSNER, RENÉE.** Hansische Memoria in Flandern: Alltagsleben und Totengedenken der Osterlinge im Brügge und Antwerpen (13. bis 16. Jahrhundert). *Kieler Werkstücke; Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters*; 15 / *Hansekaufleute in Brügge*, hrsg. v. Werner Paravicini; 5. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001.
- RÜTHER, STEFANIE.** Prestige und Herrschaft. Zur Repräsentation der Lübecker Ratsherren in Mittelalter und Früher Neuzeit. *Norn und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und Früher Neuzeit*; 16. Köln, etc.: Böhlau, 2003.
- SCHIMMELPFENNING, BERNHARD.** Die Regelmässigkeit mittelalterlicher Wallfahrt. – Wallfahrt und Alltag in Mittelalter und früher Neuzeit. Internationales Round-Table-Gespräch Krems 1990. *Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*; 14. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1992. lk 81–94.
- SCHILDHAUER, JOHANNES.** Tägliches Leben und private Sphäre des Spätmittelalterlichen Stadtbürgertum. Untersuchungen auf der Grundlage **Stralsunder Bürgertestamente**. – *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*; 36 (1988), lk 608-14.
- SCHMID, WOLFGANG.** Kölner Kaufleute als Stifter und Mäzene. – *Hansische Geschichtsblätter*; 113 (1995). lk 127-44.
- SCHMITZ, JOHANNES.** Sühnewallfahrten im Mittelalter. Bonn: H. Ludwig, 1910.
- SCHMUGGE, LUDWIG.** Kollektive und individuelle **Motivstrukturen** im mittelalterlichen Pilgerwesen. – Migration in der Feudalgesellschaft. *Ludwig-Boltzmann-Institut für Historische Sozialwissenschaft: Studien zur Historischen Sozialwissenschaft*; 8. Frankfurt, New York: Campus Verlag, 1988. lk 263–289.

- SCHREINER, KLAUS.** 'Peregrinatio laudabilis' und 'peregrinatio vituperabilis'. Zur religiösen Ambivalenz des Wallens und Laufens in der Frömmigkeitstheologie des späten Mittelalters. – Wallfahrt und Alltag in Mittelalter und früher Neuzeit. Internationales Round-Table-Gespräch Krems 1990. *Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*; 14. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1992. lk 134–163.
- SIGAL, PIERRE ANDRÉ.** *Le marcheurs de Dieu: pèlerinages et pèlerins au Moyen Age.* Paris: Armand Colin, 1974.
- SIGAL, PIERRE ANDRÉ.** Les différents types de pèlerinage au Moyen Age. – Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themes zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifters Vereins, hrsg. von L. Kriss-Rettenbeck und G. Möhler. München, Zürich: Schell & Steiner, 1984. lk 76–86.
- SIGNORI, GABRIELA.** *Vorsorgen - Vererben - Erinnern. Kinder- und familienlose Erblasser in der städtischen Gesellschaft des Spätmittelalters.* *Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte*; 160. Göttingen, 2001.
- SKVARICS, HELGA.** *Volksfrömmigkeit und Alltagskultur: zum Stiftungsgeschehen Wiener Neustädter Bürger im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit (14. Jh.– 16. Jh.). Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs*; 15. Frankfurt a.M.: Lang, 2000.
- SPIES, HANS-BERND.** Artikel ‚Jacob von Melle‘. – Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck, hrsg. im Auftrag der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte und des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde; Bd. 7. Neumünster: Wachholtz, 1991. lk 183-84.
- SUMPTION, JONATHAN.** *Pilgrimage: An Image of Medieval Religion.* Totowa: Rowman and Littlefield, 1975.
- SWANSON, ROBERT N.** *Religion and Devotion in Europe, c.1215-c.1515. Cambridge Medieval Textbooks.* Cambridge University Press, 1995.
- TYERMAN, CHRISTOPHER J.** *The Invention of the Crusades.* London: Macmillan, 1998.
- VAUCHEZ, ANDRÉ.** *The laity in the Middle Ages: religious beliefs and devotional practices.* Notre Dame: University of Notre Dame Press, c1993.
- VAUCHEZ, ANDRÉ.** *Sainthood in the later Middle Ages.* Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- VELTMANN, CLAUS.** Die Reformation in Hansestädten des südlichen und östlichen Ostseeraums. Überlegungen zu einer Verlaufstypologie. – Der Kaufmann und der liebe Gott. Zu Kommerz und Kirche in Mittelalter und früher Neuzeit, hrsg. v. Antjekathrin Grassmann. *Hansische Studien*; 18. Trier: Porta Alba, 2009. lk 147-162.
- VOORE, MERIT.** Keskaegsed kaugpalverännakud ja Vana-Liivimaa. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat; 2004-2005.* Tartu, 2006. lk 195-214.
- WAŚKO, ANNA.** Frömmigkeit und Ritteridee im Lichte der schwedischen ritterlichen Testamente aus dem 14. Jahrhundert: Zur Verbreitung des Testaments und des Testamentsbegriffs in Schweden. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCXC; Prace Historyczne*; 120. Kraków, 1996.
- WEBB, DIANA.** *Medieval European Pilgrimage, c. 700-c. 1500. European Culture and Society, ed. J. Black.* Palgrave, 2002.

- WEBB, DIANA.** Pilgrimage in Medieval England. London, New York: Hambledon–London, 2000.
- WEBB, DIANA.** **Pilgrims** and pilgrimage in the medieval West. London, New York: Tauris, 2001.
- WEHRMANN, MARTIN.** Der **Memorienkalender** (Necrologium) der Marien Kirche in Lübeck. – *ZVLGA*; 6,1 (1890/1892). lk 49-160.
- WILLIAMS, WES.** Pilgrimage and Narrative in the French Renaissance: the undiscovered Country. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- WITTMER-BUTSCH, MARIA; RENDTEL, CONSTANZE.** **Miracula** – Wunderheilungen im Mittelalter: Eine historisch-psychologische Annäherung. Köln, etc.: Böhlau, 2003.
- ZENDER, MATTHIAS.** Regionale und soziale Auswirkungen in der Heiligenverehrung. – Hagiology and Medieval Literature. A Symposium. Odense University Press, 1981. lk 9–26.

Internetallikad

- Archiv der Hansestadt Lübeck:** Beständeübersicht und Findmittel online. [http://findbuch.luebeck.de/fnet/domains/1000/php/main.php?ar_id=1000] (25.05.2010).
- Spätmittelalterliche Wallfahrt** im mitteldeutschen Raum. Beiträge einer interdisziplinären Arbeitstagung (Eisleben, 07.06.2002 - 08.06.2002).), hrsg. v. Hartmut Kühne, Wolfgang Radtke und Gerlinde Strohmaier-Wiederanders. Berlin: Humboldt-Universität, 2002. [<http://edoc.hu-berlin.de/browsing/conferences/>] (25.05.2010).
- AHMLING, KATRIN.** Die Darstellung der **Pest** durch die Lübecker Chronisten. Hauptseminar Mittelalter: Hansestädtische Geschichtsschreibung. Hamburg, 2005, lk 1-18. [<http://www1.uni-hamburg.de/spaetmittelalter/hansegeschichtsschreibung/AhmlingPest.pdf>] (25.05.2010).
- BARTH, MÉDARD.** Zur Geschichte der Thanner **St.Theobaldus-Wallfahrt** im Mittelalter. – *Annuaire de la Societe d'histoire des regions de Thann-Guebwiller* 1948, S. 19-82 [<http://www2.hu-berlin.de/sachkultur/pz/barth-thann.html>] (25.05.2010).
- BRÄUER, SIEGFRIED.** Wallfahrtsforschung als Defizit der reformationsgeschichtlichen Arbeit. Exemplarische Beobachtungen zu Darstellungen der Reformation und zu Quellengruppen. – Spätmittelalterliche Wallfahrt. [<http://edoc.hu-berlin.de/conferences/conf2/Braeuer-Siegfried-2002-09-08>] (25.05.2010).
- BRÜCKNER, WOLFGANG.** Das Nord-Süd-Problem in der Wallfahrtsforschung. Quellenlage und Definitionsfrage. – Spätmittelalterliche Wallfahrt. [<http://edoc.hu-berlin.de/conferences/conf2/Brueckner-Wolfgang-2002-09-08>] (25.05.2010).
- EHRHARD, RAFAEL.** **Familie und Memoria** in der Stadt. Eine Fallstudie zu Lübeck im Spätmittelalter. Wissenschaftliche Abhandlung zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen. Göttingen, 2001. [<http://webdoc.sub.gwdg.de/diss/2005/ehrhardt>] (25.05.2010).

- GÖHLER, JOHANNES.** Die Kapelle "zum Trost" im Moor. Die mittelalterliche Wallfahrt der Norddeutschen zu St. Joost. – *Jahrbuch der Männer vom Morgenstern*; 77/78 (1998/99), lk 91-120. [<http://www2.hu-berlin.de/sachkultur/pz/goehler-st-joost.html>] (25.05.2010).
- HAERI, FADHLALLA.** The Pilgrimage of Islam. Encompassing the Five Schools of Law. [<http://nuradeen.com/archives/Reflections/PilgrimageOfIslam.htm>] (25.05.2010).
- HARTWIG, JÜRGEN.** Pest – der schwarze Tod. [<http://www.geschichte-s-h.de/vonabisz/pest.htm>] (25.05.2010).
- KÜHNE, HARTMUT.** Der Harz und sein Umland - eine spätmittelalterliche **Wallfahrtslandschaft?** - Spätmittelalterliche Wallfahrt im mitteldeutschen Raum. Berlin: Humboldt-Universität, 2002. [<http://edoc.hu-berlin.de//conferences/conf2/Kuehne-Hartmut-2002-09-08/>] (25.05.2010).
- MEYER, GUNNAR.** Paläosoziometrie - ein Versuch, das Beziehungsgeflecht der Lübecker "Oberschicht" des frühen 15. Jahrhunderts anhand von Testamenten zu rekonstruieren. [http://www.histosem.uni-kiel.de/lehrstuehle/wirtschaft/epubl/luebeck/meyer_testamente] (25.05.2010).
- Pärimisseadus. Elektroonline Riigi Teataja. [<http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=33709>] (05.06.2010)
- TOSHIKAZU, SHINNO.** From *Minkan-shinko* to *Minzoku-shuko*: Reflections of the Study of Folk Buddhism. – *Japanese Journal of Religious Studies*; 20/2-3 (1993). lk 187-206. [<http://www.nanzan-u.ac.jp/SHUBUNKEN/publications/jjrs/pdf/395.pdf>] (25.05.2010).
- Tagungsbericht: Zwischen Widerstand und Umsturz. Zur Bedeutung von Gewalt für die politische Kultur des späten Mittelalters. Herbsttagung des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte e. V. Insel Reichenau, 29. September bis 2. Oktober 2009. [http://www.konstanzer-arbeitskreis.de/information/tagungsberichte/ReichenauTagung03_04-2009.pdf] (31.05.2010).

Lisa 1: Palverännukorraldusi jätnud Lübecki testaatorid

Lühendid:

Reg = Regesten

Melle = v. Melle, De itineribus

m.a = hõbemark, 14. saj 1 m.a $\approx$ 25 m.l-ga⁴²⁶)

m.l = Lübecki mark (*mark lübisch*)

ß.l = Lübecki solidus e killing (*schilling lübisch*), 16 ß.l = 1 m.l

fl = kulden (*florenus*)

fl.r = Reini kulden

1.	1278	Gerwin van dem Dale	1 Palestiina	30 m.a	Reg: nr 1; LüUB II, 1008
2.	Enne 1288	Herman van Bucken	1 Palestiina 1 Riia 1 Preisimaa	20 m.a 10 m.a 10 m.a	Reg: nr 3; LüUB I, 531
3.	Enne 1289	Godeke van Swineborch	1 Palestiina 1 Riia 1 Marburg	20 m.a 10 m.a 2 m.l	Reg: nr 4; LüUB I, 530
4.	1289	Nicolaus Vrowedhe	1 Preisimaa 1 Riia 1 Palestiina	10 m.l 10 m.l 20 m.a	Reg: nr 5; LüUB I, 533; Melle: 77
5.	1305	Johan Godescop	1 Santiago de Compostela	40 m.l	Reg: nr 23
6.	1307	Thideman Wise	1 Trondheim 1 Santiago de Compostela	5 m.a 10 m.a	Reg: nr 25
7.	1308	Ludolph Kure	2 Santiago de Compostela	10 m.l	Reg: nr 27
8.	1315	Johan Scolre	1 Santiago de Compostela	-	Reg: nr 49
9.	1332	Meynekin van Vlenseborg	1 Rooma 1 Rocamadour 1 Aachen + Obernkirchen	-	Reg: nr 116;
10.	1339	Johan van Coesvelde	1 Rocamadour	-	Reg: nr 175; Melle: 94
11.	1344	Ludwich Tuschenbeke	1 Santiago 1 Rooma 1 Aachen	-	Reg: nr 227
12.	1346	Johan Crummesse	1 Rooma	10 m.l	Reg: nr 247; Melle: 104
13.	1346	Alheyd Erp	1 Aachen	-	Reg: nr 244
14.	1350	Arnold Parkentyn	2 Rooma	20 m.l	Reg: nr 368; Melle: 96
15.	1350	Elisabeth Spyker	1 Rooma 1 Aachen + Trier	22 fl 10 ß.l	Reg: nr 326; Melle: 26, 96, 110
16.	1350	Gertrud Hildemar	2 Aachen 1 Güstrow	20 m.l 5 m.l	Reg: nr 407; Melle: 26, 74

⁴²⁶ Noodt, Religion und Familie, lk 453 Anm. 187

17.	1350	Herman Warschowe	1 Santiago	15 m.l	Reg: nr 336
18.	1352	Hinrik van Dortmunde	1 Rocamadour	-	Reg: nr 474
19.	1354	Dedeke van Soest	1 Aachen	3 m.l	Reg: nr 522
20.	1358	Nicolaus Sallynben	1 Rooma 1 Santiago 1 Aachen + p. Ildefonso + p. Jodocus	-	Reg: nr 660
21.	1358	Alheyd Wincemberch	1 Santiago	16 m.l	Reg: nr 662
22.	1358	Volmar Buxtehude	1 Santiago	-	Reg: nr 680
23.	1358	Gerhard Hardenacke	5 Trier + Rocamadour + Köln + Aachen 3 Santiago	(40 m.l) -	Reg: nr 701
24.	1358	Johan van Hachede	1 Santiago	20 m.l	Reg: nr 709
25.	1358	Nicolaus van Hachede	1 Santiago 1 Trondheim	18 m.l -	Reg: nr 721
26.	1358	Hinrik Herbrugge	1 Rocamadour	-	Reg: nr 728
27.	1358	Johan Kurlere	1 Assen	-	Melle: 108; Reg: nr 732
28.	1358	Johan van Unna	1 Santiago 1 Rooma 1 Aachen 1 Rocamadour 1 Trier	-	Melle: 26, 42, 94, 96, 110; Reg: nr 738
29.	1358	Wolter van Osenbrugge	1 Gottsbüren + Aachen	-	Reg: nr 741
30.	1358	Ludeke van Coesvelde	1 Santiago	10 m.l	Reg: nr 747; Melle: 42
31.	1358	Thideman Roysing	1 Rooma + Santiago	-	Reg: nr 691; Melle: 42-43, 96
32.	1359	Johan Holenbeke	1 Santiago	-	Reg: nr 757
33.	1359	Make Storemer	1 Santiago	-	Reg: nr 780
34.	1359	Johan Gronowe	1 Santiago	-	Reg: nr 739
35.	1359	Herman Grambeke	2 Santiago	-	Reg: nr 794
36.	1359	Hinrik Hagheman	1 Rooma	-	Melle: 96; Reg: -
37.	1360	Ludeke Sydesnur	1 Aachen	-	Reg: nr 824
38.	1360	Albert Cleninkhusen	1 Aachen	-	Reg: nr 851
39.	1360	Johan Swarte	1 Trier + Rooma	-	Reg: 816; Melle: 96, 110
40.	1360	Thideman van Lubeke	1 Santiago	-	Reg: nr 842; Melle: 43
41.	1361	Herman Grambeke	2 Aachen	-	Melle: 19, 26
42.	1361	Johan Stoltenberch	1 Trier 1 Aachen	10 m.l	Reg: nr 881
43.	1361	Hinrik van Dortmunde	1 Rooma 1 Santiago 1 Rocamadour		Reg: - Melle: 43, 97
44.	1362	Eler ja Mechthild Bøbesin	1 Aachen	3 m.l	Reg: nr 960
45.	1362	Nicolaus Wegheman	1 Santiago	-	Reg: nr 963
46.	1363	Johan Schof	1 Rooma + Aachen	-	Reg: nr 989
47.	1363	Johan Holenbeke	1 Thann 1 Aachen 1 Santiago		Reg: nr 320; Melle: 26, 49
48.	1365	Otto Bone	1 Thann 1 Hamburg 1 Oderquart	-	Melle: 76, 89, 109

49.	1365	Magnus Tanckenhagen	1 Rooma 1 Aachen	-	Melle: 26, 97
50.	1365	Nicolaus Sallynben	1 Aachen 1 Santiago 1 Rooma		Melle: 26, 43
51.	1367	Arnold van Lubeke	1 Rooma	-	Melle: 97
52.	1367	Bele Dissowe	1 Rooma 1 Trier 1 Aachen	50 m.l	Melle: 27, 97, 110
53.	1367	Bernard Coesvelde	1 Rocamadour 1 p. Jodocus	-	Melle: 83-84, 94
54.	1367	Elisabeth Erp	1 Aachen 1 Güstrow 1 Schwerin 1 Ratzeburg 1 Plön	-	Melle: 75, 92-93, 107
55.	1367	Johan Kyle	1 Aachen	-	
56.	1367	Johan Clingenbergh	1 Rooma	20 m.l	Melle: 19, 97
57.	1367	Johan van Verden	1 Rooma	10 m.l	Melle: 97
58.	1367	Johan Segheberghe	1 Santiago	-	Melle: 43
59.	1367	Ludeke Rutensten	1 Aachen + Köln 1 Thann	-	Melle: 17f, 26, 49
60.	1367	Thideman van Revele	2 Aachen	6 m.l	
61.	1367	Wessel van Osenbrugghe	2 Aachen 1 Thann	-	Melle: 109
62.	1367	Hinrik van Dortmunde	1 Rooma 1 Santiago 1 Rocamadour	-	Melle: 43, 97
63.	1367	Wybe Soltwedel	1 Santiago 1 Rooma 1 Golmberg	-	Melle: 13, 70, 97
64.	1368	Johan van Alen	1 Rooma	-	Melle: 19, 97
65.	1368	Johan Stockem	1 Rocamadour 1 Santiago	-	Melle: 43, 94
66.	1368	Margarete Stripederock	1 Rooma	5 m.l	Melle: 19, 97
67.	1370	Elisabeth van Rentelen	2 Aachen	-	Melle: 27
68.	1370	Johan Balke	1 Rooma/ Santiago	20 m.l	Melle: 43, 97
69.	1371	Herman van Sode	1 Aachen	-	Melle: 27
70.	1372	Hinrik Luchowe	1 Rooma	-	Melle: 101
71.	1373	Margarete Thodinghusen	1 Thann 1 Aachen + Trier 2 Santiago 3 Rooma 1 Golmberg	10 m.l 10 m.l 40 m.l 30 m.l 5 m.l	Melle: 27, 43, 70, 109, 111
72.	1375	Thideman Rover	1 Santiago 1 Rooma	-	Melle: 43, 98
73.	1376	Abele Westfal	1 Rooma	-	Melle: 98
74.	1376	Hennekin Kyle	1 Rooma	10 fl	Melle: 17, 98
75.	1376	Hinrik van Cerben	2 Aachen 2 Thann 1 Rooma	-	Melle: 27, 98, 109
76.	1376	Hillegund Goldenzee	1 Aachen + Güstrow	-	Melle: 19; 27, 75
77.	1376	Marquard van Dame	1 Palestina	100 m.l	Melle: 13
78.	1376	Wineke Castorp	1 Rooma	40 m.l	Melle: 18
79.	1376	Radeke Steenbeke	1 Rooma	-	Melle: 98
80.	1378	Johan Haverland	1 Rooma	-	Melle: 18, 98

81.	1378	Johan van der Heyde	1 Ulrichshausen + Thann + St. Nicolas-de-Port + Aachen + Köln + Trier	-	Melle: 27, 41, 89, 109, 111, 113
82.	1378	Tideke Plas	1 Rooma	15 m.l	Melle: 98
83.	1378	Abele Pape	1 Aachen	-	Melle: 27
84.	1379	Nicolaus Sterneberch	1 Santiago 1 Trondheim	- 15 m.l	Melle: 18, 20, 44, 90
85.	1379	Wernekin Hoop	1 Rooma 1 Santiago	-	Melle: 44, 97
86.	1379	Rixe Blumenrod	1 Rooma	-	Melle: 102
87.	1380	Johan van Anklem	1 Palestiina + Rooma 1 Aachen + Trier	80 m.l -	Melle: 28, 77, 99, 111
88.	1380	Johan van Borken	1 Palestiina 1 Rooma + Santiago + Golmberg + Thann+ Aachen	-	Melle: 27, 44, 70, 77, 99, 109
89.	1380	Johan Metheler	1 Güstrow	10 m.l	Melle: 22-23, 75, 127
90.	1380	Johan Schonenberch	1 Aachen	2 m.l	Melle: 99
91.	1380	Thideman van Kamen	2 Aachen 2 Golmberg 1 Trier	-	Melle: 28, 70, 111
92.	1381	Thideman van Minden	2 Rooma	-	Melle: 99
93.	1381	Hillegund Goldenzee	1 Palestiina 1 Rooma	-	Melle: 77, 102
94.	1382	Hinrik van Dortmunde	1 Rooma 1 Santiago e.a	200 m.l	Melle: 44, 99
95.	1383	Elisabeth Lange	1 Aachen 1 Golmberg 1 Güstrow	-	Melle: 28, 70, 75
96.	1383	Hinrik Pavenhusen	1 Rooma	-	Melle: 102
97.	1384	Detlev van Osenbrugghe	1 Santiago	-	Melle: 44
98.	1384	Nicolaus Cuper	1 Santiago + Finisterra 1 Einsiedeln	20 m.l	Melle: 44, 59, 112
99.	1386	Bernard Vrondenrich	2 Rooma	-	Melle: 99
100.	1386	Vicco van Wedele	1 Rooma 1 Aachen	-	Melle: 28, 102
101.	1387	Godeke Ghamme	1 Rooma	25 m.l	Melle: 20, 102
102.	1387	Gerhard Slikelo	2 Trier	-	Melle: 111
103.	1387	Johan van der Heyde	1 Aachen	4 m.l	Melle: 20, 28
104.	1387	Ludeke Dinning	1 Palestiina 1 Trondheim 1 Santiago 1 Golmberg	- - - -	Melle: 18, 44, 70, 77, 90
105.	1387	Marquard Tramme	1 Wilsnack + Golmberg + Trier	10 m.l	Melle: 70, 111, 115
106.	1388	Johan Wittenborch	1 Thann	-	Melle: 20-21, 49
107.	1388	Margarete Bocholt	2 Aachen 1 Rooma	-	Melle: 28, 102
108.	1390	Hinrik Fossert	1 Thann Hertogenbosch 1 Wilsnack	20 m.l	Melle: 108, 115
109.	1390	Johan Georgi	1 Rooma	-	Melle: 18, 99

110	1390	Rodolf van Anklem	1 Santiago 1 Aachen 2 Golmberg	-	Melle: 28, 44, 70
111	1393	Arnd Gronowe	2 Santiago	-	Melle: 44
112	1394	Tymme van Vemeren	1 Trier	-	Melle: 111
113	1394	Werner Hoop	1 Santiago 1 p. Jodocus	35 fl.r 5 fl.r	Melle: 44, 84
114	1395	Hinrik Metheler	1 Palestiina + Rooma	-	Melle: 77, 99
115	1396	Godeke Ghamme	1 Rooma	25 m.l	Melle: 20, 102, 103-4
116	1396	Heyno Schonenberch	1 Golmberg 1 Aachen	-	Melle: 28, 70
117	1402	Andreas Holt	1 Rooma	45 m.l	Melle: 102-3
118	1402	Hinrik van Minden	1 Thann	-	Melle: 109
119	1405	Johan Baex	1 Vienne	-	Melle: 112
120	1406	Herder Duncker	1 Einsiedeln 1 Thann 2 Wilsnack 2 Aachen	-	Melle: 28, 49, 59, 115
121	1406	Herman van Minden	1 Rooma 1 Aachen 1 Thann 1 Golmberg 1 Verden 1 Wilsnack	-	Melle: 28, 49, 70, 99, 112, 115
122	1406	Johan Rehorst	10 Aachen	-	Melle: 28
123	1406	Johan Oldenborch <i>jr</i>	2 Rooma 1 Wilsnack	-	Melle: 99, 115
124	1406	Gerd Sasse	1 Wilsnack	-	Melle: 115
125	1406	Clawes Stenrot	1 Thann 1 Wilsnack	-	Melle: 49, 115
126	1406	Marquard Volkerstorp	10 Wilsnack 1 Hülfsenberg 1 Rooma	10 x 1,5 m.l 5 m.l 30 m.l	Melle: 81, 99, 115
127	1406	Werner Hoop	1 p. Jodocus 1 Palestiina	100 m.l	Melle: 77
128	1407	Ludeke Pattenhusen	1 Palestiina	-	Melle: 78
129	1409	Andreas Zyrenberch	1 Aachen 2 Thann 2 Wilsnack	-	Melle: 28, 115
130	1413	Thideman van Rentelen	1 Thann + Einsiedeln	-	Melle: 50, 59; AHLT: 26.03.1413
131	1413	Ludeke Pattenhusen	1 Palestiina	100 m.l	Melle: 78; AHLT: 21.04.1413
132	1413	Gerven Krummer	1 Rooma 1 Aachen 2 Wilsnack	-	AHLT: 04.06.1413
133	1413	Johan Knollenberch	1 Rooma 1 Einsiedeln 2 Aachen 1 Golmberg		Melle: 29, 60, 70, 100; AHLT: 09.06.1413
134	1413	Herman van Minden	1 Rooma 1 Thann 1 Aachen 1 Golmberg 1 Wilsnack	-	AHLT: 21.07.1413

135	1413	Marquard Herkensee	1 Aachen 1 Wilsnack		Melle: 29, 115; AHLT: 22.07.1413
136	1413	Ludeke Luneborch <i>sen</i>	1 Rooma		24.07.1413
137	1413	Wolter Heyse <i>sen</i>	2 Palestiina	2 x 60 m.l	Melle: 20, 37, 78; 31.07.1413
138	1413	Wybe Sterlowe	2 Rooma 2 Thann + Einsiedeln	-	Melle: 50, 59-60, 100; 01.08.1413
139	1413	Johan Borch	1 Thann 1 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 29, 49, 115; 04.08.1413
140	1413	Johan Hilge <i>sen</i>	1 Palestiina	100 m.l	07.08.1413
141	1413	Fritse Grawerd	1 Aachen + Thann + Einsiedeln 1 Palestiina		10.08.1413; Melle: 50, 59, 77
142	1413	Bruno Sprenger	1 Rooma 1 Einsiedeln 1 Thann 2 Wilsnack 1 Hülfsenberg	-	17.08.1413
143	1413	Arnd Lenardes	1 Palestiina	-	03.09.1413
144	1413	Clawes Schertow	3 Aachen 3 Wilsnack	-	25.09.1413; Melle: 29, 116
145	1413	Cord Bloybom	2 Wilsnack + Aachen + Rooma + Palestiina	200 m.l	18.10.1413; Melle: 21, 29, 78, 100, 116
146	1414	Johan Brand	1 Aachen + Trier + Thann + Einsiedeln	-	06.01.1414; Melle: 29, 50, 60, 111
147	1414	Hinrik Swansee	1 Rooma 1 Trier 1 Thann	-	04.03.1414
148	1414	Johan Vorwerk	1 Rooma 1 Aachen 1 Wilsnack	-	13.03.1414; Melle: 29, 100, 115
149	1414	Clawes Wittenborch	1 Palestiina 1 Rooma 1 Santiago	200 m.l 40 m.l 70 m.l	28.03.1414; Melle: 21, 44-45, 78, 100
150	1414	Herbord van Rentelen	1 Santiago		01.04.1414; Melle: 45
151	1414	Johan Schutlorp	1 Santiago	-	13.05.1414; Melle: 45
152	1414	Johan Spechthower	1 Aachen 1 Golmberg		22.07.1414; Melle: 29, 70
153	1414	Cord Bloybom	2 Wilsnack + Aachen + Rooma + Palestiina		18.08.1414
154	1414	Johan Nyewold	1 p. Jodocus 1 Ulrichshausen+ Thann + Einsiedeln	-	17.09.1414; Melle: 50, 60, 84, 113
155	1414	Johan van Stockem	1 Thann 1 Wilsnack	-	12.10.1414
156	1414	Johan van Eylen	1 Wilsnack	-	Melle: 116
157	1415	Herman Stormer	1 Wilsnack + Königslutter + Aachen +	-	Melle: 29-30, 88, 109-10, 116; 24.03.1415

			Maastricht		
158	1415	Hartwich Krucowe	1 Aachen 1 Wilsnack		25.03.1415; Melle: 30, 115
159	1415	Hinrik van Sode	1 Palestiina 1 Thann 1 Aachen 1 Wilsnack 1 Ahrensbök	200 m.l -	14.04.1415; Melle: 38-39, 78, 116
160	1415	Thideman van Rentelen	1 Aachen + Thann + Einsiedeln		23.04.1415; Melle: 29, 50, 60
161	1415	Albert Buk	3 Wilsnack		17.06.1415
162	1415	Ludeke van der Heyde	1 Wilsnack	-	24.06.1415; Melle: 116, 127
163	1415	Johan Growel	1 Einsiedeln 1 Wilsnack	-	17.07.1415
164	1415	Johan Kolman	1 Thann 1 Aachen 1 St. Josse-sur- Mer 1 Wilsnack	-	30.08.1415; Melle: 30, 84, 116
165	1415	Hinrik Meyer	1 Hülfsenberg 1 Aachen 1 Wilsnack 1 Tempzin	-	27.09.1415; Melle: 25, 81, 116
166	1416	Hinrik Bonhorst <i>jr</i>	1 Wilsnack 1 Schwartau 1 Aachen	0,5 m.a	11.05.1416; Melle: 106
167	1416	Johan Bardewik	1 Aachen 1 Wilsnack		10.07.1416
168	1416	Mathias van Emersleve	1 Thann + Einsiedeln 1 Golmberg	-	19.08.1416
169	1416	Cord van der Molen	1 Santiago	-	Melle: 45
170	1416	Tancke Vrese	1 Aachen 1 Wilsnack		21.01.1416; Melle: 30, 117
171	1417	Johan Windembrugge	1 Rooma 1 Königslutter 1 Eichsen	-	25.01.1417
172	1417	Werneke van Dortmunde	2 Aachen 1 Thann 1 Wilsnack	-	02.03.1417; Melle: 50, 117
173	1417	Clawes Oldenborch	1 Aachen	-	13.04.1417; Melle: 30
174	1417	Merten van der Ryghe	1 Golmberg 1 Einsiedeln 1 Wilsnack	-	22.04.1417; M
175	1417	Clawes Lankowe	1 Aachen	-	18.08.1417
176	1417	Hinrik Bonhorst	1 Wilsnack	-	2.09.1417; Melle: 106
177	1417	Johan Darzowe	1 Rooma	11 m.l	21.10.1417
178	1417	Arnd Struk	1 Aachen 1 Wilsnack	-	24.11.1417
179	1418	Enghele Hagelsteen	2 Wilsnack 1 Aachen	-	Melle: 30, 115, 127
180	1418	Gerd Luneborch	1 Palestiina 1 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 30, 79, 117
181	1418	Thideman	1 Thann +	-	Melle: 30,

		Wippervorde	Einsiedeln		60
182	1419	Hinrik Westfal	1 Aachen	-	Melle: 31
183	1419	Johan Lange	1 Rooma	-	Melle: 103
184	1419	Johan Widenbrugghe	1 Königslutter 1 Eichsen 1 Rooma	-	Melle: 68, 88, 103
185	1419	Lambert Ekey	1 St. Josse-sur-Mer 1 Thann + Einsiedeln + Aachen + Köln	-	Melle: 30, 41, 51, 60, 84, 100
186	1420	Michael Hinrikes	1 Aachen 1 Wilsnack 1 Thann + Einsiedeln	-	Melle: 31, 51, 60, 117
187	1420	Telse Bodeker	2 Wilsnack	-	Melle: 117
188	1421	Gerven Krummer	1 Thann + Einsiedeln 1 Aachen 2 Wilsnack	11 m.l	Melle: 30, 31, 60-61, 117
189	1421	Johan Stanghe	1 Thann 1 Osnabrück	-	Melle: 51, 91
190	1421	Hinrik Klenenberch	1 p. Jodocus 1 Wilsnack	-	Melle: 84, 117
191	1421	Hinrik Arndt	1 Canterbury + Bridlington + Beverly + Walshingham		Melle: 39, 113
192	1421	Jaspar Rugenhagen	1 Thann 1 Wilsnack 1 Kenz	10 m.l -	Melle: 51, 86, 118
193	1421	Wichold Ravensberch	1 Santiago 1 Thann + Einsiedeln	-	Melle: 45, 51, 61
194	1421	Hinrik Goldenboghe	1 Golmberg 1 Aachen	-	Melle: 31, 71
195	1422	Arnd Wychman	1 Aachen + Thann + Einsiedeln 1 Kenz + Wilsnack + Golmberg	-	Melle: 31, 51, 61, 71, 86, 118
196	1422	Goswin Comhar	2 Thann + Einsiedeln	-	Melle: 51, 61
197	1422	Herman van der Beke	1 Palestiina	-	Melle: 21, 79
198	1422	Johan Lude	1 Thann + Einsiedeln 1 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 31, 51, 61, 117
199	1422	Lubbert Exeman	1 Wilsnacki 1 Thann 1 Aachen 1 Einsiedeln	-	Melle: 31, 51, 61, 118; Meyer: 19.06.1422
200	1423	Herman Lange	1 Aachen	-	Melle: 31
201	1424	Johan Witmund	1 Aachen + Thann + Einsiedeln 1 Wilsnack +		Melle: 25, 52, 61, 117

			Tempzin		
202	1424	Johan Bokhorst	1 Aachen	-	Melle: 31
203	1424	Johan Lange	1 Einsiedeln + Thann 1 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 31, 52, 61, 117
204	1424	Johan van Brylen	1 Santiago 1 Thann	-	Melle: 45, 52
205	1424	Lambert Ekey	1 St. Josse-sur- Mer 1 Thann	-	Melle: 52
206	1424	Hinrik Klenenberch	1 p. Jodocus 1 Wilsnack	-	Melle: 84, 117
207	1425	Hinrik Rosenhaghen	1 Thann	-	Melle: 19, 52
208	1425	Herman Roman	1 Rooma	-	Melle: 100
209	1425	Hinrik Sture	1 Thann + Einsiedeln	-	Melle: 52, 61
210	1425	Godeke Runge	1 p. Jodocus 1 Wilsnack	-	Melle: 84, 117
211	1426	Johan Dorne	1 Thann + Einsiedeln 1 p. Servatius	-	Melle: 52, 61, 110
212	1426	Hinrik Goldenboghe	1 Golmberg 1 Aachen	-	Melle: 31- 32, 71
213	1426	Johan Dykhoff	1 Santiago	-	Melle: 45
214	1426	Johan Storbeke	2 Thann	-	Melle: 19, 52
215	1426	Ludeke Ronehoff	2 Königsutter	-	Melle: 88
216	1426	Otto Reyser	1 Wilsnack + Aachen + Santiago 1 Wardenburg	-	Melle: 32, 45, 113, 117
217	1426	Wolter Yvan	1 Wilsnack	-	Melle: 118
218	1427	Johan Witte	1 Wilsnack 1 Aachen 1 Einsiedeln	-	Melle: 32, 62, 119
219	1427	Cord Brandes	1 p. Jodocus	-	
220	1427	Ludeke Bodenstede	4 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 32, 119
221	1427	Werneke Eggerd	1 Wilsnack 1 Kenz	-	Melle: 86, 118
222	1428	Detlev Helmigh	1 Thann + Einsiedel	10 m.l	Melle: 52, 62
223	1428	Ghese van Wedele	1 Thann 1 p. Severinus	-	Melle: 52, 105
224	1428	Johan ab Hederen	1 Wilsnack	-	Melle: 119
225	1428	Johan Brulingh	1 Santiago 1 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 32, 45, 119
226	1428	Johan Nyenstad	1 p. Jodocus 1 Tempzin	-	Melle: 25, 84
227	1428	Johan van Stade	1 Thann 4 Wilsnack	-	Melle: 53, 119
228	1428	Lambert Ekey	1 St-Josse-sur- Mer 1 Thann + Einsiedeln + Aachen + Köln	-	Melle: 30, 41, 51, 60, 100

229	1429	Bernard van der Vechte	4 Wilsnack 1 Thann 1 Einsiedeln 1 Trondheim	-	Melle: 53, 62, 90, 119
230	1429	Clawes Plone	1 Wilsnack	-	Melle: 20, 119
231	1429	Gobele Hageboke	1 Thann	-	Melle: 62
232	1429	Johan Spodin	1 Einsiedeln + Thann	-	Melle: 53, 62
233	1429	Tideke Hoved	1 Wilsnack	-	Melle: 119
234	1430	Hinrik Timmerman	1 Kenz	-	Melle: 86
235	1430	Thideman Vlint	1 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 32, 119
236	1430	Hinrik Arndes	1 Thann + Einsiedeln + Aachen 1 Santiago 1 Palestiina 1 Rooma 1 Wilsnack 1 Kenz 1 Hülfsenberg	-	Melle: 32, 45, 62, 79, 81, 85, 103, 119
237	1431	Herman van deme Haghen	1 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 32, 119-20
238	1431	Heyno van der Heyde	2 Wilsnack	-	Melle: 199
239	1431	Hinrik Vicke	1 Palestiina	130 m.l	Melle: 21, 79; Meyer: 22.08.1431
240	1431	Johan Huchtynek	1 Wilsnack 1 Hülfsenberg + Elende; 1 Geraardsbergen	-	Melle: 75, 81, 117
241	1431	Johan Russenberch	1 Aachen	-	Melle: 32
242	1431	Johan Traghe	3 Wilsnack 1 Rooma 1 Thann + Einsiedeln 1 Aachen	-	Melle: 32, 53, 100, 119
243	1431	Stephan Groting	1 Thann 1 Wilsnack	-	Melle: 53, 120
244	1431	Tydeke Roleves	1 Santiago 2 Wilsnack 2 Golmberg 1 Aachen	-	Melle: 45- 46, 71, 120, 127
245	1432	Albert Retzendorp	1 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 33, 120
246	1432	Arndt van dem Berge	1 Wilsnack	-	Melle: 120
247	1432	Cord Grabowe	1 Aachen + Trier + Thann + Einsiedeln + Golmberg + Köln	-	Melle: 33, 41, 53, 62, 111
248	1432	Gerd Schuweshusen	1 Wilsnack 1 Einsiedeln + Thann + Aachen + Köln	-	Melle: 33, 41-42, 62, 117
249	1432	Henning Hoyserstorp	1 Wilsnack	-	Melle: 120
250	1432	Herman Pael	1 Rooma + Aachen +	-	Melle: 32, 100, 120

			Wilsnack		
251	1432	Hinrik Zeleghe	1 Palestiina	-	Melle: 79
252	1432	Tideke Luneborch	1 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 33, 120
253	1433	Burchard van Stade	1 Thann	-	Melle: 53
254	1434	Clawes Fiole	1 Rooma + Thann + Einsiedeln	-	Melle: 54, 63
255	1434	Gherold Burmester	1 Thann + Einsiedeln	-	Melle: 54, 63
256	1434	Herman van Nortem	1 Wilsnack 1 Hülfsenberg 1 Thann 1 Einsiedeln	-	Melle: 23, 53f, 63, 81, 120
257	1434	Hinrik Tors	2 Wilsnack 1 Thann + Einsiedeln 2 Osnabrück 1 Palestiina 1 Santiago 2 Trondheim	-	Melle: 23, 46, 54, 63, 79, 90-91, 120
258	1434	Merten Barendorp	1 Thann + Einsiedeln 1 Kenz + Golmberg	-	Melle: 54, 71, 87
259	1434	Hinrik Krul	1 Palestiina	-	Meyer: 16.07.1434
260	1435	Arnd Nyestad	1 Thann 2 Wilsnack	-	Melle: 54, 121
261	1435	Cord Brandes	1 St. Josse-sur- Mer 1 Thann + Einsiedeln 1 Aachen	-	Melle: 33, 54, 63
262	1435	Hinrik Vicke	1 Thann + Einsiedeln + Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 33, 63, 121)
263	1435	Peter Brand	2 Santiago 2 Thann + Einsiedeln	-	Melle: 46, 54
264	1436	Bernd Jordens	1 Thann + Einsiedeln 2 Wilsnack	-	Melle: 54, 63, 121
265	1436	Bernd van Brakele	1 Aachen 2 Wilsnack	-	Melle: 33, 122
266	1436	Bruno Sutthoff	1 Thann + Einsiedeln	-	Melle: 54, 64
267	1436	Emeke Bussow	1 Thann + Einsiedeln	-	Melle: 54, 64
268	1436	Evert Witte	1 Rooma 1 Einsiedeln 3 Wilsnack		Melle: 64, 100, 121
269	1436	Gerd Verekeren	1 Thann	-	Melle: 55
270	1436	Johan Holthusen	3 Wilsnack 2 Aachen 1 Thann + Einsiedeln 1 p. Jodocus	-	Melle: 34, 55, 64, 84, 121
271	1436	Johan Russenberch	1 Thann +	-	Melle: 33

			Aachen		
272	1436	Johan Wichardes	1 Thann + Einsiedeln 1 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 34, 55, 64, 121, 128
273	1436	Johan Vlint	1 Aachen 1 Wilsnack 1 Golmberg	-	Melle: 33, 71, 121
274	1436	Hennink Helmstede	1 Thann + Aachen 1 p. Jodocus 1 Golmberg 2 Wilsnack	-	Melle: 21, 33, 71, 84, 121
275	1436	Herman Robeke	1 Aachen 1 Einsiedeln 1 Golmberg 1 Wilsnack	-	Melle: 34, 71, 121; Meyer: 21.05.1436
276	1436	Hinrik Papendorp	1 Aachen 1 Rooma	-	Melle: 33, 101
277	1436	Johan Tanckenhagen	1 Wilsnack + Golmberg 1 Aachen + Thann + Einsiedeln	-	Melle: 33, 55, 64, 71, 121
278	1436	Johan Teterowe	2 Santiago 2 Aachen + Einsiedeln 1 Rooma	-	Melle: 34, 46, 64, 104
279	1436	Merten Kale	1 Aachen	-	Melle: 34; Meyer: 17.09.1436
280	1436	Olrik Brant	1 Hülfsenberg 1 Wilsnack	-	Melle: 81, 122
281	1436	Simon Vritze	1 Thann 1 Santiago 1 Wilsnack	-	Melle: 46, 55, 121
282	1436	Tyle Middeldorp	1 Wilsnack 1 Aachen 1 Thann	-	Melle: 18, 34, 55, 121
283	1437	Johan Vlint	2 Wilsnack	-	26.03.1437
284	1437	Tydemann Raphon	1 Thann 1 Einsiedeln 1 Rooma 1 Osnabrück 5 Wilsnack	-	04.04.1437
285	1437	Hinrik Lovenborch	1 Thann + Einsiedeln 1 Wilsnack		28.04.1437; Melle: 55, 64, 122
286	1437	Herman Overenkerke	1 Aache 1 Thann + Einsiedeln		29.05.1437
287	1437	Clawes Schonewelt	1 Wilsnack 1 p. Servatius		6.06.1437; Melle: 110, 121
288	1437	Albert van Sunde	1 Wilsnack	1 m.l	25.09.1437
289	1438	Johan van der Hove	1 Palestiina	-	5.01.1438
290	1438	Lubbert Borstolt	1 Santiago	-	17.03.1438; Melle: 46
291	1438	Hinrik Klokman	1 Rooma	-	07.06.1438 ;

			1 Santiago 1 Aachen + Einsiedeln + Thann 1 Wilsnack		Melle: 34, 46, 56, 64, 103, 122
292	1438	Lambert Ekey	1 Rooma 1 Thann + Einsiedeln + Aachen + Köln	-	31.07.1438
293	1438	Hinrik Hattelman	1 Aachen 1 Wilsnack	-	19.08.1438; Melle: 34, 122
294	1438	Hinrik Brutzkove	1 Thann + Einsiedeln	-	23.08.1438; Melle: 56, 65
295	1438	Gherd van Minden	1 Thann 1 Aachen	-	9.09.1438
296	1438	Johan Kolman	1 St. Josse-sur- Mer	-	17.11.1438
297	1438	Cord Tesberner	1 Aachen 1 Wilsnack	-	18.11.1438; Melle: 34, 122
298	1439	Laurentius Wynt	1 Thann + Einsiedeln	12 m.l	06.01.1439
299	1439	Johan Gherlepowe	1 Palestiina 1 Santiago	-	31.01.1439
300	1439	Hinrik Wygher	1 Thann	-	6.03.1439
301	1439	Johan Spat	1 Wilsnack	-	9.03.1439
302	1439	Hildebrand Swenghel	1 Aachen 1 Thann + Einsiedeln	-	22.05.1439; Melle: 35, 56, 65
303	1439	Bernd Osenbrugghe	3 Aachen 1 Thann + Einsiedeln 1 Wilsnack	-	06.1439; Melle: 34, 55, 64, 122, 128
304	1439	Hinrik Swarte	1 Thann + Einsiedeln + Aachen	-	06.06.1439; Melle: 34, 65
305	1439	Hinrik Badorp	2 Wilsnack 1 Aachen 1 Thann + Einsiedeln	-	29.06.1439; Melle: 35, 56, 65, 122, 128
306	1439	Ludeke Kolshorne	1 Santiago	-	05.09.1439
307	1439	Hinrik Goldenboghe	1 Golmberg 1 Aachen	-	08.10.1439
308	1439	Gherlich Knyp	3 Wilsnack 1 Thann + Einsiedeln 1 Aachen	-	13.10.1439
309	1439	Hinrik Bolte <i>sen</i>	1 Kenz + Golmberg 1 Thann 1 Aachen	-	31.10.1439
310	1439	Cord Brandes	1 St. Josse-sur- Mer 1 Thann + Einsiedeln 1 Aachen		29.11.1439
311	1439	Hinrik Gherenrot	1 Wilsnack	-	Melle: 122

312	1440	Jorden Horneborch	1 Wilsnack	-	11.01.1440; Melle 122
313	1440	Johan Egghe	1 St. Josse-sur-Mer	-	27.02.1440; Melle: 85
314	1440	Peter Kremer	1 Wilsnack 1 Thann + Einsiedeln	-	9.03.1440
315	1440	Diderik van den Hove	1 Rooma 1 Santiago 1 p. Jodocus	-	_05.1440; Melle: 84-85, 100
316	1440	Johan Nyenborch	4 Wilsnack 1 Aachen	-	21.05.1440
317	1440	Peter Brandenborch	2 Wilsnack	-	21.06.1440 ; Melle 122
318	1440	Hinrik Klokman	1 Rooma 1 Santiago 1 Aachen + Einsiedeln + Thann 1 Wilsnack	-	23.06.1440; Melle: 34, 46, 56, 64, 122
319	1440	Arnt Treye	1 Santiago 1 Einsiedeln 1 Aachen 1 Wilsnack	-	19.07.1440
320	1440	Herman Hilge	1 Santiago 3 Wilsnack	-	21.07.1440
321	1440	Johan Basse	1 Santiago 1 Wilsnack	-	17.12.1440
322	1440	Cord Geysmer	1 Thann 1 Aachen 1 p. Jodocus	-	Melle: 35, 56, 85
323	1440	Johan Wulff	1 Palestiina 1 Aachen + Einsiedeln	-	Melle: 35, 65, 79
324	1441	Johan Holste	1 Thann + Einsiedeln 1 Aachen 1 Wilsnack	-	19.01.1441
325	1441	Helmich Moringh	4 Wilsnack 1 Aachen 1 Thann + Einsiedeln		13.03.1441; Melle: 35, 56, 123
326	1441	Lambert Vrolink	1 Aachen 1 Wilsnack		17.03.1441; Melle: 35, 123
327	1441	Hinrik Goldenboghe	1 Golmberg 1 Aachen		05.05.1441
328	1441	Johan van der Molen	1 Thann + Einsiedeln 1 p. Jodocus	-	21.06.1441
329	1441	Herman van Alen	1 Palestiina 1 Thann + Einsiedeln 3 Wilsnack	-	06.07.1441
330	1441	Diderik Wedeghe	1 Palestiina 1 Santiago 1 Einsiedeln + Thann 1 Aachen 1 Wilsnack	-	_07.1441

			1 Golmberg		
331	1441	Peter Baxe	2 Wilsnack	-	21.07.1441
332	1441	Werneke Hermensborch	1 Wilsnack	-	26.09.1441
333	1441	Vritze Grawert	1 Thann 1 Aachen 1 Wilsnack	-	_.10.1441
334	1441	Ludeke Vinke	1 Thann + Einsiedeln + Aachen 1 Wilsnack 1 Golmberg	-	06.11.1441; Melle: 35, 56, 72, 123
335	1441	Johan Twistman	1 Wilsnack 1 Aachen + Thann + Einsiedeln		13.11.1441; Melle: 35, 56, 65, 122
336	1442	Johan Hose	1 Wilsnack 1 Aachen 1 Thann + Einsiedeln	-	Melle: 35, 56, 65- 66, 123
337	1442	Merten Sterneberch	1 Thann + Einsiedeln 1 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 35, 57, 66, 123
338	1443	Gerd Verekeren	1 Thann	-	Melle: 57
339	1443	Johan van Ghetelen	1 Wilsnack + Thann + Einsiedeln	-	Melle: 57, 66
340	1443	Jakob Schenkenberch	1 Wilsnack + Königslutter 1 Aachen	-	Melle: 36, 88, 123
341	1443	Johan Kuleweyde	1 Thann 1 Aachen	-	Melle: 35
342	1443	Lambert Vrolink	1 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 35, 123
343	1444	Johan Lovenborch	1 Aachen 1 Thann 1 Wilsnack	-	Melle: 36, 57, 123
344	1446	Cord Brandes	1 St. Josse-sur- Mer 1 Thann + Einsiedeln 1 Aachen	-	Melle: 36, 57, 66, 85
345	1446	Johan Wolters	1 Aachen + Thann	-	Melle: 15, 36, 57
346	1448	Hinrik Gherwiges	3 Wilsnack 1 Aachen	-	Melle: 36, 123
347	1449	Wolter Bischof	1 Wilsnack	-	Melle: 123
348	1450	Arnt Schroder:	1 Thann 2 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 36, 57, 123
349	1450	Johan Lemegowe	1 Rooma	-	Melle: 104
350	1451	Johan Rentsow	1 Aachen + Thann + Einsiedeln	-	Melle: 36, 57, 66
351	1451	Werneke Herberd	1 Eichsen + Wilsnack + Königslutter + Thann +	-	Melle: 57, 66, 68, 88, 124

			Einsiedeln		
352	1451	Rikloff Reberch	1 Wilsnack	2 m.l	Melle: 124
353	1452	Hildebrand Schwengel	1 Rooma 1 Thann 1 Aachen 1 Wilsnack	-	Melle: 36, 57, 101, 124
354	1452	Johan Busse	1 Wilsnack 1 Aachen 1 Thann	-	Melle: 58, 124
355	1454	Clawes Mecklenborch	1 Wilsnack	-	Melle: 124
356	1455	1455 Herman Hoppe	1 Wilsnack 1 Thann + Einsiedeln	-	Melle: 58, 66
357	1457	Johan Boysenborch	1 Rooma + Palestiina 1 Santiago 1 Aachen 1 Thann + Einsiedeln 1 Wilsnack 1 Golmberg	-	Melle: 37, 46, 58, 66, 72, 124
358	1458	Gotke Lange	4 Wilsnack 4 Thann + Einsiedeln	-	Melle: 58, 66, 128
359	1459	Johan Sperlink	1 Rooma	40 m.l	Melle: 21, 101
360	1461	Gert Weldeghe	1 Rooma	-	06.02.1461
361	1461	Johan Holste	1 Thann + Einsiedeln		23.04.1461
362	1461	Johan Hoen	10 Wilsnack	-	13.05.1461
363	1461	Johan Egghe	1 Thann + Einsiedeln + Aachen 1 Wilsnack	-	23.05.1461
364	1461	Tydeke Grashof	1 Trondheim	-	02.06.1461
365	1461	Diderik van der Beke	1 Rooma	-	06.06.1461
366	1461	Cord Bade	1 Königslutter	-	13.06.1461
367	1461	Diderik Wedeghe	1 Palestiina 1 Santiago 1 Einsiedeln + Thann 1 Aachen 1 Wilsnack 1 Golmberg	-	26.06.1461; Melle: 23, 37, 58, 67, 72, 79, 125
368	1461	Detlef Sule	1 Santiago 1 Wilsnack	50 m -	9.11.1461
369	1461	Johan Vlint	1 Thann + Aachen	-	03.12.1461
370	1461	Peter van Vemeren	1 Thann	-	s.d. 1461; Melle: 58
371	1462	Bertolt Tramme	1 Thann	-	25.01.1462
372	1462	Herman Walbon	1 Wilsnack	-	28.01.1462
373	1462	Gerd Weldeghe	1 Rooma	-	06.02.1462
374	1462	Hinrik van Kampe	1 Wilsnack	-	26.04.1462
375	1462	Hinrik Schroder	1 Aachen 1 Rooma	-	01.05.1462
376	1462	Clawes Vinkenfenger	1 p. Jodocus 30 Wilsnack	- 30 m	05.06.1462; Melle: 85, 125
377	1462	Johan Koman	1 Wilsnack + Thann + Aachen		26.12.1462

378	1462	Peter Hase	1 Thann + Aachen	-	s.d 1462; Melle: 37, 58
379	1463	Merten Sterneberch	1 Rooma + Einsiedeln	-	30.03.1463
380	1463	Herman Grawerok	1 Thann	-	20.06.1463
381	1463	Olrijk Cornilies	1 Santiago	-	24.07.1463
382	1463	Clawes Griip	1 Königslutter	-	28.07.1463
383	1463	Godert van Hovel	1 Santiago 1 Einsiedeln 1 Aachen	-	07.12.1463
384	1463	Tiitke Hildemar	1 Santiago	-	13.12.1463
385	1463	Kersten Bade	1 Thann	-	s.a (1463?)
386	1464	Hinrik Mayger	1 Thann 1 Wilsnack		7.04.1464
387	1464	Jaspar Lange	1 Santiago 1 Wilsnack		_.05.1464
388	1464	Dyderik van der Beke	1 Palestina 1 Rooma	-	_.06.1464
389	1464	Kupke Loquis	1 Wilsnack 1 Thann	-	21.07.1464
390	1464	Hinrik Klokman	1 Rooma	-	31.07.1464
391	1464	Johan Grever	1 Thann 1 Wilsnack	-	3.08.1464
392	1464	Hinrik Honover	2 Wilsnack 1 Tempzin	-	3.08.1464
393	1464	Johan Langhe	1 Thann + Einsiedeln 1 Wilsnack	-	06.08.1464
394	1464	Godeke Hoppe	1 Wilsnack 1 Tempzin	-	16.08.1464
395	1464	Bertold Tessyn	2 Thann 2 Aachen	-	31.08.1464
396	1464	Hinrik Rekelinkhusen	1 Wilsnack 1 Thann	-	11.09.1464
397	1464	Johan Sperlink	1 Santiago	44 m.l	17.09.1464
398	1464	Johan Kremer	1 Thann + Einsiedeln	-	20.09.1464
399	1464	Merten Sterneberch	1 Rooma + Einsiedeln + Thann 1 Aachen 1 Königslutter 1 Eichsen	-	15.10.1464
400	1464	Laurenz Stoer	1 Thann + Einsiedeln + Wilsnack	-	23.11.1464
401	1465	Jurien Ditmersch	1 Thann 1 Wilsnack	-	23.02.1465
402	1465	Herman Hardenborch	1 Thann 1 Wilsnack	-	31.03.1465
403	1465	Johan Sperlink	1 Rooma	-	31.05.1465
404	1465	Clawes Greve	1 Rooma + Einsiedeln + p. Jodocus	-	12.06.1465
405	1465	Jurgen Schele	1 Wilsnack 1 Thann 1 Aachen 1 Hülffensberg	-	21.06.1465
406	1465	Everd van der Stove	1 Santiago	-	6.07.1465

407	1465	Jurgen Schele	1 Wilsnack 1 Thann + Einsiedeln 1 Aachen 1 Hülfsenberg	-	13.07.1465
408	1465	Johan Brawe	4 Wilsnack	-	20.09.1465
409	1465	Herman Bernstorp	1 Santiago 1 Einsiedeln	-	08.10.1465
410	1465	Tyle Middendorp	1 Santiago	-	29.10.1465
411	1465	Reyneke Olders	1 Thann + p. Antonius + Santiago + p. Jodocus + Aachen	-	09.11.1465
412	1470	Matthäus Pyl	1 Thann 1 Wilsnack	-	Melle: 58, 125
413	1477	Johan van Haghen	1 Wilsnack	-	Melle: 125
414	1478	Ludeke Byrlebeke	2 Wilsnack	-	Melle: 125
415	1483	Henrik van Stiten	1 Santiago 4 Wilsnack	-	Melle: 47, 125
416	1484	Peter Henninghes	1 Wilsnack	-	Melle: 125
417	1486	Laurens Utryder	1 Stinstedt 1 Wilsnack	-	s.d 1486
418	1487	Marquard Koltze	1 Santiago	-	04.11.1487
419	1508	Johan Schmidt	1 Palestiina	-	Melle: 21-22, 79-80
420	1510	Jacob Siricksen	1 Santiago	-	12.03.1510
421	1510	Hartvig van Stiten	4 Wilsnack	-	7.10.1510; Melle: 125